

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

47
10/11/2008

ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ. Η ΚΡΗΤΙΚΗ
ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ
«ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟ ΓΚΡΕΚΟ».

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ : ΜΑΡΙΑΝΘΗ ΚΟΤΕΑ (ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ)
ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ
ΖΙΖΗ ΣΑΛΙΜΠΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ
ΤΖΟΥΛΙΑΔΑΚΗ ΑΓΑΠΗΣ
Α.Μ. 3306 Μ 005
ΑΘΗΝΑ 2008

Εξώφυλλο: Δομίνικος Θεοτοκόπουλος, «Τοπίο στο Τολέδο», 1595-1600.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....σελ.5

**ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ. ΕΘΝΟΣ, ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ
ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ.....σελ.9**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΙΣΤΩΝ.....σελ.9

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ. Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΟΤΙΣΤΩΝ.....σελ.17

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ. Η ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ
ΣΒΟΡΩΝΟΥ.....σελ.25**

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ. Η ΤΟΠΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ.....σελ.42

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (3^{ος} αιώνας π.χ.- 1913).....σελ.42

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ. ΚΡΗΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ.....σελ.70

**ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ. ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ Η
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ.....σελ.73**

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ. Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ.....σελ.78

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ.....σελ.78

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ. Η ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟ ΓΚΡΕΚΟ.....σελ.86

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ. Ο EL GRECO.....σελ.88

**ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ. ΚΡΗΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ «ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟ
ΓΚΡΕΚΟ».....σελ.94**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ.....σελ.94

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ. Η ΠΑΤΡΙΔΑ.....σελ.101

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ. Ο ΤΡΟΠΟΣ ΖΩΗΣ.....σελ.106

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV. Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ.....	σελ.119
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V. Η ΚΝΩΣΟΣ.....	σελ.124
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI. Η ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ.....	σελ.128
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII. Η ΕΛΛΑΔΑ.....	σελ.140
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	σελ.148
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	σελ. 152

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ταυτότητα κάθε κοινωνικής ομάδας, το σύνολο δηλαδή των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της, διαμορφώνεται μέσα από μακρόχρονες και πολύπλοκες κοινωνικές, ιστορικές, πολιτικές και πολιτιστικές διαδικασίες. Η ταυτότητα δεν είναι κάτι φυσικό και αμετάκλητο. Στο πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνιών, η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και της επικοινωνίας, η πληροφορική τεχνολογία έφερε στο προσκήνιο την πολυπολιτισμικότητα¹. Οι αποστάσεις καταργούνται, γίνεται δυνατή η αλληλοδιείσδυση πολιτισμών και η μετάβαση από την εθνική σε μια παγκόσμια ή «μετα-εθνική» ταυτότητα.

Το παράδοξο που προκύπτει από τη νέα αυτή κατάσταση είναι αφενός η τάση για μια παγκόσμια κοινωνικοοικονομική σύγκλιση και πολιτισμική ομοιογενοποίηση και αφετέρου μια μεγάλη ποικιλία διεκδικήσεων για την πολιτική αναγνώριση της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας από μέρους διαφόρων εθνικών, φυλετικών, θρησκευτικών ομάδων και μειονοτήτων.

Η παραπάνω αντίφαση που παρουσιάζεται έχει να κάνει με το είδος της παγκοσμιοποίησης. Η κατάργηση των οικονομικών συνόρων του έθνους-κράτους και η δημιουργία ενός ενιαίου παγκόσμιου οικονομικού χώρου με την παραγωγή να αποκεντρώνεται και τη διοίκηση να συγκεντρώνεται στις καπιταλιστικά αναπτυγμένες χώρες έχει ως αποτέλεσμα το κεφάλαιο να παίρνει μια νέα παγκόσμια διάσταση. Λειτουργίες άλλοτε συνυφασμένες με το χώρο τώρα αποσυνδέονται από αυτόν καθώς το επιμέρους έρχεται σε διάσταση με το συνολικό χώρο.

¹ Ο όρος πολυπολιτισμικότητα (multiculturalism) χρησιμοποιήθηκε καταρχήν σε ΗΠΑ, Αγγλία, Αυστραλία και Καναδά, για να εκφράσει την συνύπαρξη σε μια κοινωνία, κοινωνικών ομάδων διαφορετικής εθνικής και πολιτιστικής προέλευσης.

Όσον αφορά τα πολιτισμικά πρότυπα έχουν πράγματι παγκοσμιοποιηθεί; Ο μονομερής έλεγχος των διεθνών επικοινωνιακών μέσων και η κυριαρχία του αμερικάνικου μοντέλου επιτρέπει την ενσωμάτωση και την συνύπαρξη ετεροτήτων, που σε ένα πραγματικά «παγκόσμιο χωριό» θα ήταν εφικτή; Η διαμόρφωση οικουμενικών ταυτοτήτων προϋποθέτει ενιαίες ταυτίσεις, αξιολογήσεις και προσδοκίες που η επικοινωνιακή ομοιογένεια πολιτισμικών προτύπων δεν είναι δυνατό να προωθήσει. Οι διαδικασίες παγκοσμιοποίησης που ακολουθούνται προωθούν διασπάσεις, ρευστότητα και σύγχυση. Οι άνθρωποι αδυνατούν να καθορίσουν τη σχέση του τοπικού με το πιο πέρα, το εθνικό ή το παγκόσμιο.

Από την παραπάνω διαπίστωση εκκινεί το ενδιαφέρον για τη μελέτη των ταυτοτήτων και ιδιαίτερα για τη μελέτη της τοπικής ταυτότητας σε σχέση με ευρύτερες έννοιες όπως αυτή της εθνικής συνείδησης. Πως μια τοπική κοινωνία μέσα από τις ομοιότητες αλλά και τη δημιουργική αφομοίωση της ετερότητας διατηρείται στο χρόνο.

Η μελέτη της ταυτότητας των μελών μιας κοινωνίας ή ενός μέρους μιας κοινωνίας σημαίνει τη μελέτη αντιλήψεων, τρόπων σκέψης, πράξης και συμπεριφοράς. Τα χαρακτηριστικά ή ιδιότητες μιας ομάδας ανθρώπων, τα στοιχεία της ταυτότητας τους, αποτελούν δομές που οι άνθρωποι έχουν ενσωματώσει και που στην καθημερινή τους ζωή αποτελούν κοινωνικά θεσμοθετημένες σχέσεις και τρόπους συμπεριφοράς.

Για τη μελέτη των αντιλήψεων, του τρόπου σκέψης και συμπεριφοράς μιας τοπικής κοινωνίας επιλέξαμε τους κατοίκους της Κρήτης, η πλειοψηφία των οποίων διατηρούν αρκετά από τα χαρακτηριστικά της ιδιαίτερης ταυτότητας τους εντός και εκτός της χώρας τους. Καθώς οι άνθρωποι

παρουσιάζουν πολλαπλές ταυτίσεις, με το κράτος τους, τη θρησκευτική τους κοινότητα, τη φυλή τους, τη γλωσσική τους κοινότητα θα προσπαθήσουμε να οριοθετήσουμε την κρητική ταυτότητα και τις σχέσεις που προκύπτουν από αυτή.

Η προσέγγιση της κρητικής ταυτότητας και η σχέση της με την εθνική συνείδηση θα γίνει μέσα από το έργο Νίκου Καζαντζάκη «Αναφορά στο Γκρέκο». Ο συγγραφέας επιλέγεται ως ενδεικτικός γιατί έχει γεννηθεί στην Κρήτη και τα πρώτα χρόνια της ζωής του τα ζει μέσα στους αγώνες των Κρητικών για απελευθέρωση από τους Οθωμανούς και Ένωση με την Ελλάδα. Επίσης καθώς το συγκεκριμένο έργο αποτελεί αυτοβιογραφία θα δούμε πως η λογοτεχνία επεξεργάζεται, αναπλάθει, δραματοποιεί και αφηγείται την καθημερινή ζωή.

Η παρούσα εργασία περιλαμβάνει πέντε μέρη. Στο πρώτο μέρος «Έθνος, εθνικισμός και εθνική συνείδηση» γίνεται μια επισκόπηση των σύγχρονων ερμηνευτικών προσεγγίσεων των εννοιών του έθνους και του εθνικισμού. Επίσης μέσα από το έργο του Νίκου Σβορώνου θα προσεγγίσουμε την έννοια της εθνικής συνείδησης. Το πρώτο λοιπόν μέρος περιλαμβάνει τα εξής κεφάλαια: «Η προσέγγιση των νεωτεριστών», «Η προσέγγιση των εθνοτιστών» και «Η εθνική συνείδηση μέσα από το έργο του Νίκου Σβορώνου». Στο δεύτερο μέρος «Η τοπική ταυτότητα» θα γίνει μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία της Κρήτης από την τρίτη χιλιετία αιώνα π.Χ. έως την Ένωση του νησιού με το ελληνικό κράτος ώστε να δούμε την πορεία διαμόρφωσης της ταυτότητας και εθνικής συνείδησης των Κρητικών στο χρόνο. Το μέρος αυτό περιλαμβάνει δύο κεφάλαια: «Η ιστορία της Κρήτης» και «Κρητική ταυτότητα και εθνική συνείδηση». Στο τρίτο μέρος θέτουμε τις

υποθέσεις εργασίας και τη μέθοδο που θα ακολουθήσουμε για τη διαχείριση των δεδομένων μας. Στο τέταρτο μέρος «Ο Νίκος Καζαντζάκης» θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε την προσωπικότητα του συγγραφέα μέσα από σταθμούς της ζωής του, τα έργα του και θα προσπαθήσουμε να δούμε τη θέση του απέναντι στα ζητήματα που έθεσε η εποχή του. Στη συνέχεια θα κάνουμε μια περιγραφή του έργου «Αναφορά στο Γκρέκο» καθώς αυτό αποτελεί το «εργαλείο» μας για την άντληση των δεδομένων μας. Τέλος θα γίνει αναφορά στη ζωή και το έργο του El Greco σε μια προσπάθεια ανίχνευσης των λόγων που ο Καζαντζάκης επέλεξε το Δομίνικο Θεοτοκόπουλο ως το πρόσωπο για να κάνει αναφορά για τη ζωή και το έργο του. Τα κεφάλαια που περιλαμβάνονται σε αυτή την ενότητα τιτλοφορούνται ως εξής: «Η ζωή και το έργο του Νίκου Καζαντζάκη», «Η Αναφορά στο Γκρέκο» και «Ο El Greco». Στο πέμπτο και τελευταίο μέρος «Κρητική ταυτότητα και εθνική συνείδηση μέσα από το έργο του Νίκου Καζαντζάκη "Αναφορά στο Γκρέκο"» γίνεται η παρουσίαση και η ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων που προέκυψαν από το παραπάνω έργο, όπου σύμφωνα με τις αναλυτικές μας κατηγορίες προκύπτουν και τα εξής κεφάλαια: « Η θρησκεία», « Η πατρίδα», « Ο τρόπος ζωής», «Η καταγωγή», «Η Κνωσός», «Η αρχαιότητα», « Η Ελλάδα». Τέλος ακολουθεί ο επίλογος με τα συμπεράσματα της ανάλυσης.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ. ΕΘΝΟΣ, ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Με τη Γαλλική Επανάσταση του 1789 εμφανίζεται η σύγχρονη αντίληψη για το έθνος που δίνει έμφαση στο πολιτικό στοιχείο με το αίτημα για ολοκλήρωση του έθνους-κράτους, το δικαίωμα των εθνοτήτων να δημιουργήσουν κράτος². Η επιρροή του μηνύματος της Γαλλικής Επανάστασης ήταν μεγάλη και ιδιαίτερα στα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα όπως για παράδειγμα η Επανάσταση του 1821 των Ελλήνων κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους το 1830. Το ελληνικό έθνος, ένα κοινωνικό σύνολο που έχει αίσθηση της ταύτισης του λόγω της ιστορικής μνήμης και του τρόπου ζωής, διεκδίκησε την πολιτική του ύπαρξη. Το εθνικό βέβαια ζήτημα όπως τονίζει ο Hobsbawm βρίσκεται στο σημείο όπου τέμνονται η πολιτική, η τεχνολογία και ο κοινωνικός μετασχηματισμός³.

Η προβληματική για το τι είναι έθνος, τη σχέση του με τον εθνικισμό και τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης απασχολεί τις σχετικές επιστήμες με πολλές αντιτιθέμενες, κατά πρώτη τουλάχιστον άποψη, ερμηνευτικές κατασκευές. Παρακάτω θα διατυπώσουμε τις κυριότερες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΙΣΤΩΝ

Από τη δεκαετία του 1960 κάνουν τη εμφάνιση τους οι λεγόμενες νεωτερικές θεωρίες για την ερμηνεία της έννοιας του έθνους. Παρά τις διαφορές των εκπροσώπων τους, οι θεωρίες αυτές συγκλίνουν στο να μη

² Για τη συμβολή της Γαλλικής Επανάστασης στη διαμόρφωση της νεώτερης έννοιας του έθνους-κράτους βλ. στο Elie Kedourie, *Ο Εθνικισμός*, Κατάρτι, Αθήνα, 2003.

³ E. J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Ινστιτούτο του βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1994, σ. 23.

θεωρούν το έθνος ως ιστορικά δεδομένο, κάτι που προϋπάρχει του εθνικισμού αλλά αποτελεί παράγωγο της νεωτερικότητας, των δύο τελευταίων αιώνων. Έρχονται δηλαδή να αμφισβητήσουν τις υπάρχουσες ερμηνείες της αφύπνισης: ο εθνικισμός ως αφύπνιση του έθνους και του εθνικού συναισθήματος. Όπως και την ερμηνεία του κατάλοιπου: ο εθνικισμός ως κατάλοιπο του παλαιού κόσμου που δεν μπορεί να προσαρμοστεί στις ορθολογικές απαιτήσεις της νεωτερικότητας, οι οποίες προκύπτουν από τον ίδιο τον εθνικιστικό λόγο και που αποδέχονται τα έθνη ως πρωτογενείς οντότητες που έχουν τη ρίζα τους στην ανθρώπινη φύση και ιστορία⁴. Παρακάτω θα δούμε τις ερμηνείες των κύριων εκφραστών της νεωτερικής σύλληψης του έθνους, του Ernest Gellner και του Benedict Anderson.

Ο Ernest Gellner, ανθρωπολόγος και φιλόσοφος, εκκινεί την προσέγγιση του από την διαπίστωση ότι ο πολιτισμός και η οργάνωση αποτελούν τα δύο βασικά στοιχεία της κοινωνικής ζωής και ο εθνικισμός «είναι μια πολιτική αρχή που διατείνεται ότι η ομοιότητα ως προς την κουλτούρα ή τον πολιτισμό είναι ο βασικός κοινωνικός δεσμός»⁵. Αυτό σημαίνει ότι ο εθνικισμός πρεσβεύει ότι το κράτος (η πολιτική οργάνωση) και το έθνος (ο πολιτισμός) πρέπει να εναρμονίζονται δηλαδή να υπάρχει ταύτιση κρατικών και εθνικών ορίων. Παρά το γεγονός όμως ότι ο πολιτισμός και η κοινωνική οργάνωση είναι οικουμενικά και προαιώνια φαινόμενα το φαινόμενο του εθνικισμού, τα έθνη και τα κράτη δεν αποτελούν μια καθολική αναγκαιότητα ούτε υπάρχουν πάντοτε και υπό κάθε περίπτωση. Η διαπίστωση αυτή δεν σημαίνει ότι ο Gellner υποστηρίζει την άποψη ότι ο εθνικισμός είναι τυχαίος και συγκυριακός αλλά αντίθετα πιστεύει ότι έχει ρίζες και συναρτάται

⁴ Πέτρος Θεοδωρίδης, *Οι μεταμορφώσεις της ταυτότητας. Έθνος, νεωτερικότητα και εθνικιστικός λόγος*, Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη, 2004, σ.σ. 28-29.

⁵ Ernest Gellner, *Εθνικισμός. Πολιτισμός, πίστη η και εξουσία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2002, σ. 19.

με ορισμένες κοινωνικές συνθήκες. Ο Gellner καταλήγει στο ότι οι ρίζες αυτές δεν είναι οικουμενικά παρούσες ούτε ο εθνικισμός είναι το πεπρωμένο όλων των ανθρώπων. Οι ρίζες του εθνικισμού βρίσκονται στην νεωτερικότητα και αναζητά τις καταβολές του στα γνωρίσματα του νεότερου κόσμου.

Η αναζήτηση του Gellner για τις καταβολές του εθνικισμού μέσα από την ιστορία της ανθρωπότητας⁶, με εργαλεία της έννοιας του πολιτισμού και της οργάνωσης, καταλήγει στη διαπίστωση ότι στις τροφουσυλλεκτικές, προ-αγροτικές κοινωνίες, η στοιχειώδης φύση της πολιτικής ηγεσίας και η απουσία υψηλής (συνδεδεμένης με τη γραφή) κουλτούρας δεν βάζει το θέμα της σχέσης πολιτικής και πολιτισμού και δεν δίνουν στον εθνικισμό τα βασικά , κράτος και εκπαίδευση, για να υπάρξει.

Αντίθετα οι αγροτικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από πολιτικό συγκεντρωτισμό, κράτος και τυπική εκπαίδευση (μετά τη χρήση της γραφής). Η κοινωνική της οργάνωση είναι ιεραρχική όπου κάθε στρώμα διαφυλάσσει τη θέση του και τα προνόμια του και φροντίζει να διαφοροποιείται από τα κατώτερα στρώματα τα οποία είναι περιχαρακωμένα σε τοπικές κοινότητες και με την κινητικότητα ανάμεσα τους πολύ περιορισμένη. Με υπερτονισμένες τις ανισότητες ενθαρρύνεται και η πολιτισμική διαφοροποίηση στο εσωτερικό της αγροτικής κοινωνίας. Για τον Gellner ο ρόλος του πολιτισμού στις αγροτικές κοινωνίες είναι να ενισχύει την ανισότητα και την κοινωνική ιεραρχία. Έτσι ο πολιτισμός δεν μπορεί να παίξει και έναν δεύτερο ρόλο, αυτόν του προσδιορισμού των ορίων της πολιτικής. Αυτός είναι και ο λόγος που δεν μπορεί να λειτουργήσει εύκολα ο εθνικισμός στις αγροτικές κοινωνίες. Στις κοινωνίες αυτές η πολιτική μονάδα είναι είτε πολύ μικρότερη από τα όρια ενός

⁶ στο ίδιο, σ.σ. 32-46.

πολιτισμού (πόλεις-κράτη, χωρικές κοινότητες) είτε πολύ μεγαλύτερη και οι κοινωνίες αποτελούν τμήματα μεγάλων αυτοκρατοριών. Όσον αφορά τις συγκρούσεις ο Gellner υποστηρίζει ότι στις αγροτικές κοινωνίες δεν μπορούμε να μιλάμε για εθνικές συγκρούσεις αφού αυτές ήταν περισσότερο ενδοπολιτισμικές παρά διαπολιτισμικές και δεν αφορούν τον πολιτισμό, τη γλώσσα, την εθνότητα, τη φυλή, το θρήσκευμα ή το χρώμα. Κατά τον Gellner: «Όλα αυτά δεν σημαίνουν ότι ο πολιτισμός είναι ασήμαντος από πολιτική άποψη, μολονότι υποδηλώνει μάλλον κάθετα κοινωνικά όρια παρά οριζόντια εδαφικά σύνορα»⁷. Πολλές φορές ο πολιτισμός μπορεί να είναι σχεδόν αόρατος σε άλλες πάλι πολύ σημαντικές: εδώ ο Gellner αναφέρεται στους αρχαίους Έλληνες που έχουν επίγνωση της πολιτιστικής τους ιδιαιτερότητας και ανωτερότητας χωρίς όμως αυτό να τους γεννήσει βλέψεις πολιτικής ενοποίησης και θεωρεί ότι η ενοποίηση επιβλήθηκε δια της βίας από τους Μακεδόνες, οι οποίοι μόνο περιθωριακά συγκαταλέγονται στους Έλληνες.

Η βιομηχανική κοινωνία⁸ κατά τον Gellner χαρακτηρίζεται καταρχήν από μια αέναη οικονομική και παραγωγική αύξηση όπου οι ανθρώπινοι ρόλοι αποκτούν έναν προαιρετικό και εργαλειακό χαρακτήρα και η παλιά σταθερότητα στη δομή των κοινωνικών ρόλων είναι ασυμβίβαστη με την αύξηση και την πρόοδο. Ο καταμερισμός της εργασίας⁹ που απαιτεί η προσδοκία για μια συνεχώς αυξανόμενη παραγωγικότητα είναι όχι απλά σύνθετος αλλά και συνεχώς μεταβαλλόμενος. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι οι άνθρωποι που ασκούν τους οικονομικούς ρόλους μέσα σε αυτόν τον συνεχώς μεταβαλλόμενο καταμερισμό να μην παραμένουν μια ζωή στις ίδιες θέσεις. Σε αυτό οφείλεται η κοινωνική κινητικότητα της νεωτερικής κοινωνίας,

⁷ στο ίδιο, σ.σ. 44-45.

⁸ στο ίδιο, σ.σ. 47-54.

⁹ Ernest Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, Αλεξάνδρεια Αθήνα, χ.χ. (β' έκδοση), σ.σ. 51-53.

όπου παρά τις ενώσεις που υπάρχουν στο εσωτερικό της τα μέλη της συνδέονται άμεσα και χωρίς διαμεσολάβηση. Η ιεραρχική δομή των αγροτικών κοινωνιών με τα σταθερά επαγγέλματα και τη δοτή κοινωνική θέση αντικαθίσταται από την ισοπολιτεία, την ισονομία και την αξιοκρατία. Το σύστημα κοινωνικής διαστρωμάτωσης που προκύπτει δεν καθαγιάζεται πλέον από το έθιμο ή από επιμέρους κοινωνικούς μηχανισμούς και εμφανίζεται «ιάσιμο» αποκλειστικά μέσω της εθνικής απόσχισης.

Το πιο σημαντικό για τον Gellner αποτελεί η αλλαγή στον χαρακτήρα της εργασίας η οποία γίνεται πνευματική αφού ακόμα και η χειρωνακτική εργασία απαιτεί την εγγραματοσύνη. Απαιτείται δηλαδή η καθολική συμμετοχή στην εκπαίδευση η οποία με τη σειρά της απαιτεί ένα τυποποιημένο εκπαιδευτικό σύστημα και ένα τυποποιημένο γλωσσικό όργανο. Για τον Gellner το μονοπώλιο της τυπικής εκπαίδευσης είναι πιο σημαντικό από το μονοπώλιο της νόμιμης βίας από το κράτος. Το βιομηχανικό κράτος μέσα από τους μηχανισμούς του παράγει ομοιογενείς πολίτες, το βιομηχανικό κράτος παράγει το έθνος.

Η σύγχρονη λοιπόν κοινωνία είναι μια κοινωνία με εγγενή ροπή προς την ομοιογένεια στον τρόπο ζωής η οποία λόγω της τεχνολογικής, παραγωγικής της βάσης είναι ομοιογενής, εγγράμματη, τεχνικά επιδέξια και επαγγελματικά κινητική. Ζητούμενο σε αυτήν την κοινωνία είναι οι άνθρωποι να είναι σε ετοιμότητα να φέρουν εις πέρας οποιαδήποτε δουλειά και να επικοινωνούν αποτελεσματικά με τους άλλους ακόμα κι αν δεν τους γνωρίζουν προσωπικά.

Από τα παραπάνω προκύπτει μια αντικειμενική ανάγκη της σύγχρονης κοινωνίας για ομοιογένεια η οποία εκδηλώνεται ως εθνικισμός. Ο Gellner

διακρίνει δύο μορφές εθνικισμού την κυρίαρχη και τη δευτερεύουσα. Με την πρώτη του μορφή ο εθνικισμός αποτελεί μια εκκοσμικευμένη θρησκεία, το πολιτισμικό μέσο για την στερέωση της ομοιογένειας της κοινωνίας γύρω από τις εκπαιδευτικές και τεχνικές ανάγκες. Η δεύτερη μορφή σχετίζεται με τις περιπτώσεις που οι οικονομικές ανισότητες συμβαδίζουν με της πολιτισμικές ή εθνοτικές διαχωριστικές γραμμές και ο εθνικισμός μετατρέπεται σε μέσο παρεμπόδισης των διασυνοριακών ροών.

Ο Anderson από την πλευρά του ορίζει το έθνος ως «μια ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη.»¹⁰ και αναλύοντας τον ορισμό αναφέρει ότι το έθνος «αποτελεί κοινότητα σε φαντασιακό επίπεδο επειδή κανένα μέλος, ακόμα και του μικρότερου έθνους, δεν θα γνωρίσει ποτέ τα περισσότερα από τα υπόλοιπα μέλη, δε θα τα συναντήσει ούτε θα ακούσει καν γι' αυτά, όμως ο καθένας έχει την αίσθηση του συνανήκειν...το έθνος συλλαμβάνεται με τη φαντασία ως οριοθετημένο, γιατί ακόμα και το μεγαλύτερο από αυτά.. έχει καθορισμένα, έστω κι αν είναι ελαστικά, σύνορα, πέρα από τα οποία βρίσκονται άλλα έθνη...συλλαμβάνεται με τη φαντασία ως κυρίαρχο γιατί η έννοια έθνος γεννήθηκε σε μια εποχή κατά την οποία ο Διαφωτισμός και η Επανάσταση κατέστρεψαν η νομιμότητα της ιεραρχικά οργανωμένης ελέω Θεού μοναρχίας...τα έθνη ονειρεύονται την ελευθερία τους...εγγύηση και έμβλημα της ελευθερίας αυτής είναι το κυρίαρχο κράτος... συλλαμβάνεται με τη φαντασία ως κοινότητα, επειδή ανεξάρτητα από την

¹⁰ Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα, 1997, σ. 26.

ουσιαστική ανισότητα και εκμετάλλευση που κυριαρχεί σε κάθε κοινότητα, το έθνος νοείται πάντα ως μια βαθιά οριζόντια συντροφική σχέση».¹¹

Ο Anderson προσεγγίζει το φαινόμενο του εθνικισμού, σε σχέση με τα μεγάλα πολιτισμικά συστήματα που προηγήθηκαν. Εξετάζει δηλαδή ο Anderson πώς μέσα από τα πολιτισμικά αυτά συστήματα ή σε αντιδιαστολή με αυτά δημιουργήθηκε το φαινόμενο του εθνικισμού. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι ο εθνικισμός εμφανίστηκε όταν τρεις από τις θεμελιώδεις πολιτισμικές συλλήψεις¹² έχασαν την επιρροή τους στο ανθρώπινο μυαλό: α) η αντίληψη ότι μια συγκεκριμένη γραφή εξασφάλιζε προνομιακή πρόσβαση στην αλήθεια, καθώς η γραφή είναι μέρος της αλήθειας και η οποία δημιούργησε αδελφότητες όπως η Χριστιανοσύνη, β) η αντίληψη ότι η κοινωνία είναι φυσικά οργανωμένη γύρω και κάτω από τα κέντρα (μονάρχες που ασκούσαν την εξουσία ως αντιπρόσωποι του Θεού) και γ) η σύλληψη της χρονικότητας, σύμφωνα με την οποία η κοσμολογία και η ιστορία είναι συνδεδεμένες με τέτοιο τρόπο, ώστε η καταγωγή του ανθρώπου και του κόσμου να είναι ταυτόσημες. Οι οικονομικές αλλαγές, οι επιστημονικές και κοινωνικές ανακαλύψεις, η γρήγορη επικοινωνία έφεραν την παρακμή στις παραπάνω βεβαιότητες και πρώτα στη Δυτική Ευρώπη αναζητήθηκαν νέοι τρόποι σύνδεσης της αδελφότητας, της εξουσίας και της πίστης.

Δημιουργήθηκαν νέες, φαντασιακές κοινότητες, με βάση την αλληλεπίδραση του καπιταλισμού, των τεχνολογιών εκτύπωσης και της γλωσσικής διαφοροποίησης. Τίθενται έτσι τα θεμέλια και οι απαρχές της εθνικής συνείδησης¹³. Για τον Anderson το σημαντικότερο ρόλο έπαιξε ο έντυπος καπιταλισμός καθώς ανέδειξε, τυποποίησε και μετάδωσε τις τοπικές

¹¹ στο ίδιο, σ. 26.

¹² στο ίδιο, σ.σ. 60-61.

¹³ στο ίδιο, σ.σ. 71-82.

διαλέκτους μέσω της αγοράς. Οι τυπωμένες αυτές γλώσσες αποτέλεσαν το νέο πεδίο ανταλλαγής και επικοινωνίας και οι συν-αναγνώστες των έντυπων αυτών γλωσσών αποτελούν το έμβρυο μιας εθνικής, φαντασιακά βιωμένης, κοινότητας. Επίσης ο έντυπος καπιταλισμός έδωσε μια νέα σταθερότητα στη γλώσσα συμβάλλοντας στη συγκρότηση της εικόνας της αρχαιότητας, της τόσο συνδεδεμένης με τον εθνικισμό. Ακόμα ο έντυπος καπιταλισμός δημιούργησε γλώσσες εξουσίας διαφορετικές από τα παλιά διοικητικά ιδιώματα, έτσι ώστε κάποιες τοπικές διάλεκτοι που ήταν κοντά στην τυπωμένη γλώσσα να κυριαρχήσουν.

Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα άρχισαν να εμφανίζονται στην Ευρώπη εθνικισμοί που απέδιδαν μεγάλη σημασία στην εθνική-έντυπη γλώσσα. Ενώ μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα κανείς δεν φανταζόταν τις εθνικές γλώσσες να ανήκουν σε κάποια γεωγραφικά προσδιορισμένη ομάδα, τώρα οι εθνικές γλώσσες άρχισαν να λειτουργούν πολιτικά και να διαχωρίζουν τις εθνικές κοινότητες από τα δυναστικά βασίλεια. Ο αιώνας αυτός είναι για την Ευρώπη ο χρυσός αιώνας των λεξικογράφων, των γραμματικών και των φιλολόγων, των επαγγελματιών δηλαδή διανοούμενων οι οποίοι έπαιξαν ρόλο αποφασιστικής σημασίας για τη διαμόρφωση των εθνικισμών¹⁴. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρει ο Anderson την ελληνική περίπτωση : «τεράστιος μόχθος των Γερμανών, των Γάλλων και των Άγγλων λογίων κατέστησαν διαθέσιμο και σε εύχρηστη έντυπη μορφή το πλήρες σώμα των διασωζόμενων έργων των Ελλήνων κλασικών, μαζί με τις απαραίτητες φιλολογικές και λεξικογραφικές προσθήκες...αναπαρήγαγε σε δεκάδες βιβλία έναν ακτινοβόλο, και έντονο παγανιστικό, αρχαιοελληνικό πολιτισμό. Το

¹⁴ στο ίδιο, σ. 115.

τελευταίο τέταρτο του αιώνα, ένας μικρός αριθμός ελληνόφωνων χριστιανών, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν σπουδάσει ή ταξιδέψει έξω από τα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, απέκτησε πρόσβαση σε αυτό το "παρελθόν". Με υψηλό φρόνημα, χάρη στο φιλελληνισμό στα κέντρα του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού, ανέλαβαν τον "απο-βαρβαρισμό" των νεότερων Ελλήνων, δηλαδή το μετασχηματισμό τους σε όντα αντάξια του Περικλή και του Σωκράτη.»¹⁵

Επίσης ο Anderson αποδίδει την άνοδο της αστικής τάξης¹⁶ στον έντυπο καπιταλισμό, η οποία δεν θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς αυτόν και είναι η πρώτη που πέτυχε την ταξική της αλληλεγγύη σε μια φαντασιακή βάση. Ενώ οι προ-αστικές τάξεις δημιούργησαν τη συνοχή τους έξω από την έντυπη γλώσσα μέσα από τη συγγένεια ή τις πελατειακές σχέσεις, αντίθετα τα μέλη της αστικής τάξης δεν είχαν λόγο να μάθουν ο ένας την ύπαρξη του άλλου. Μπορούσαν να φανταστούν την ύπαρξη χιλιάδων άλλων όμοιων τους δημιουργώντας δεσμούς αλληλεγγύης σε ένα φαντασιακό επίπεδο, γι' αυτό δεν μπορεί να νοηθεί αναλφάβητη αστική τάξη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ. Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΟΤΙΣΤΩΝ

Για τους εθνοτιστές υφίσταται μια ευθεία γενεαλογία των νεότερων εθνών και πολιτισμών με τη γενεαλογία των προ-νεωτερικών κοινωνιών. Ενώ για τους νεωτεριστές τα έθνη αποτελούν κατασκευές ή επινοήσεις για τους εθνοτιστές αποτελούν ανακατασκευές προηγούμενων εθνοτικών μορφωμάτων. Βλέπουμε τον Smith να μη θεωρεί ως πυρήνα της εθνικότητας μόνο τον πολιτικό ορισμό και την έννοια του πολίτη (ενοποίηση των μαζών

¹⁵ στο ίδιο, σ. 116.

¹⁶ στο ίδιο, σ. 122.

μέσω του δικαιώματος του πολίτη, δημοκρατικός χαρακτήρας των κοινωνιών). Αλλά να θεωρεί το έθνος ως μια εθνοπολιτισμική κοινότητα που παίρνει σχήμα από τους κοινούς μύθους προέλευσης, από μια αίσθηση κοινής ιστορίας και τρόπου ζωής και που δίνει στα μέλη της το συναίσθημα του κοινού σκοπού.

Ο πιο σημαντικός εκπρόσωπος των εθνοτιστών είναι ο Anthony Smith. Για το Smith τα άτομα και οι συλλογικότητες είναι φορείς πολλαπλών ταυτοτήτων, οι οποίες από τις πιο αισθητές και συγκεκριμένες, όπως το φύλο, την εντοπιότητα (την ταύτιση με ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο), την κοινωνική τάξη μεταβαίνουν σε πιο περιεκτικές και ενοποιητικές όπως η εθνοτική και η θρησκευτική ταυτότητα. Για να γίνει αντιληπτή αυτή η διαφορά ανάμεσα στις ταυτότητες αναφέρουμε τη διαφορά ταξικής και θρησκευτικής ταυτότητας: η ταξική ταυτότητα προέρχεται από τη σφαίρα της παραγωγής και της συναλλαγής, είναι ρευστή, διαιρεί και πολώνει. Ενώ η θρησκευτική ταυτότητα πηγάζει από την ανάγκη για επικοινωνία και κοινωνικοποίηση και βασιζόμενη σε αξίες, σύμβολα, μύθους και παραδόσεις, στοιχεία τα οποία κωδικοποιεί σε έθιμα και τελετουργικά μέσω των οποίων δημιουργείται η τάση για συνένωση των πιστών που τα ασπάζονται. Το μήνυμα κάθε Εκκλησίας ποτέ δεν αναφέρεται σε μια μερίδα αλλά σε όλο το δεδομένο πληθυσμό ή ακόμα και να τον υπερβαίνει, το μήνυμα της είναι είτε εθνικό είτε οικουμενικό. Εντούτοις δεν πρέπει να συγχέεται με την εθνική ταυτότητα η οποία διαφέρει από όλες τις άλλες ακόμα και τη θρησκευτική.

Κατά το Smith τα χαρακτηριστικά της εθνικής ταυτότητας είναι¹⁷:

1. μια ιστορική εδαφική επικράτεια-η πατρίδα

¹⁷ Anthony Smith, *Εθνική ταυτότητα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2000, σ. 30.

2. κοινοί μύθοι και ιστορικές μνήμες
3. μια κοινή, μαζική δημόσια κουλτούρα
4. κοινά νομικά δικαιώματα και υποχρεώσεις για όλα τα μέλη
5. κοινή οικονομία και ελευθερία μετακίνησης εντός της επικράτειας

Από τα παραπάνω προκύπτει και ένας ορισμός για το έθνος το οποίο μπορεί να οριστεί «ως κατονομασμένος ανθρώπινος πληθυσμός που μοιράζεται μια ιστορική εδαφική επικράτεια, κοινούς μύθους και ιστορικές μνήμες, μια μαζική δημόσια κουλτούρα, κοινή οικονομία και κοινά για όλα τα μέλη νομικά δικαιώματα και υποχρεώσεις».¹⁸

Η βάση του έθνους και της εθνικής ταυτότητας είναι η εθνοτική κοινότητα, η λεγόμενη *ethnie* που κύρια χαρακτηριστικά της είναι το κοινό όνομα, ο μύθος της κοινής καταγωγής, οι κοινές ιστορικές μνήμες, τα διαφοροποιητικά στοιχεία της κοινής κουλτούρας, η πρόσδεση σε μια κοινή πατρίδα και η αίσθηση αλληλεγγύης που συνδέει σημαντικά τμήματα του πληθυσμού¹⁹. Ως αποφασιστικής σημασίας για τον Smith είναι ο μύθος της κοινής καταγωγής. Τις περισσότερες φορές η ιστορική επαλήθευση της κοινής καταγωγής είναι δύσκολη αλλά αυτό που έχει σημασία για την ταύτιση είναι η φανταστική καταγωγή και η ιδέα των κοινών προγόνων. Ακόμα λόγω του ότι στις προ-νεωτερικές κοινωνίες η διαχωριστική γραμμή μεταξύ μύθου και ιστορίας είναι θολή έως ανύπαρκτη ακόμα και το χαρακτηριστικό της «κοινής ιστορικής μνήμης» μπορεί να πάρει τη μορφή μύθου. Ως αντικειμενικά μπορούμε να προσλάβουμε τα χαρακτηριστικά που έχουν να κάνουν με τον πολιτισμό, τη γλώσσα, τη θρησκεία και τα έθιμα. Η πολιτισμική ταυτότητα αλλά και τα εθνοτικά σύνορα των κοινοτήτων αυτών πολλές φορές

¹⁸ στο ίδιο, σ. 30.

¹⁹ στο ίδιο, σ. 40.

εμφανίζονται ρευστά και εύπλαστα όμως οι εθνοτικοί δεσμοί, όπως όλοι οι πολιτιστικοί δεσμοί, διαμορφώνονται σε ομόκεντρους κύκλους κι έτσι ένα άτομο να αισθάνεται ταυτισμένο ταυτόχρονα και σε πολλά επίπεδα. Ο Smith αναφέρει εδώ το παράδειγμα των αρχαίων Ελλήνων «οι οποίοι αισθάνονταν ταυτόχρονα μέλη μιας πόλεως, μιας «υπο-εθνοτικής κοινότητας» (δωρική, ιωνική, αιολική, βοιωτική κ.λπ. –που στην πραγματικότητα συνιστούσαν αφ' εαυτές εθνοτικές ταυτότητες) αλλά και της ευρύτερης ελληνικής πολιτισμικής *ethnie*»²⁰.

Με αυτόν τον τρόπο ο Smith απαντάει²¹ στη διαμάχη των αρχεγονιστών που διακηρύσσουν την παγιότητα των πολιτισμικών προτύπων μέσα στη φύση και των μοντερνιστών που υποστηρίζουν την απεριόριστη ευπλαστότητα των πολιτισμικών γνωρισμάτων και τη στρατηγική διαχείριση των εθνοτικών συναισθημάτων. Η συλλογική πολιτισμική ταυτότητα έχει να κάνει με τη αίσθηση της συνέχειας που έχουν οι υποκείμενες διαδοχικές γενιές. Γι' αυτό ο Smith θεωρεί αναγκαίο αν θέλουμε να προσεγγίσουμε και να ανασυγκροτήσουμε μια συλλογική πολιτισμική ταυτότητα να το κάνουμε με όρους ιστορικούς, υποκειμενικούς και συμβολικούς. Για παράδειγμα «οι ίδιοι οι Έλληνες, τωρινοί και παλαιότεροι, νιώθουν πως η “ελληνικότητα” τους είναι προϊόν της καταγωγής τους από τους αρχαίους (ή βυζαντινούς) Έλληνες και πως αυτή η πατρογονική σχέση είναι που τους κάνει να αισθάνονται μέλη της μεγάλης «υπερ-οικογένειας» των Ελλήνων, υπό την έννοια ότι τα κοινά αισθήματα της συνέχειας και του “ανήκειν” έχουν ουσιώδη σημασία για να υπάρξει μια ζωντανή αίσθηση της κοινότητας... οι εθνοτικές κοινότητες δεν συγκροτούνται βάσει γραμμών βιολογικής καταγωγής αλλά από την αίσθηση

²⁰ στο ίδιο, σ. 44.

²¹ στο ίδιο, σ.σ.45-46.

της συνέχειας, της κοινής μνήμης και του συλλογικού πεπρωμένου, δηλαδή βάσει γραμμών πολιτισμικής συγγένειας, οι οποίες ενσωματώνονται στους ιδιαίτερους μύθους, τις μνήμες, τα σύμβολα και τις αξίες που διατηρεί μια συγκεκριμένη πολιτισμική μονάδα... αυτό δεν σημαίνει ότι αρνούμαστε ούτε τις τεράστιες πολιτισμικές αλλαγές που υπέστησαν οι Έλληνες (παρά το γεγονός ότι επιβίωσε η αίσθηση της κοινής εθνότητας) ούτε την πολιτισμική επιρροή που άσκησαν πάνω της οι πολιτισμοί που της περιέβαλαν για περισσότερα από δύο χιλιάδες χρόνια. Όμως ταυτόχρονα, αν λάβουμε υπόψη τη γραφή και τη γλώσσα, ορισμένες αξίες, την ιδιαιτερότητα του περιβάλλοντος ... μπορεί να πει κανείς πως, κάτω από το πλήθος των κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών των τελευταίων δύο χιλιάδων ετών, διατηρήθηκε η αίσθηση της ελληνικής ταυτότητας και τα κοινά εθνικά αισθήματα».²²

Γεγονότα όπως ο πόλεμος, η κατάκτηση, η υποδούλωση, ο εκπατρισμός, η εισροή μεταναστών και η αλλαγή θρησκείας προκαλούν βαθιές αλλαγές στο πολιτισμικό περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας που δεν προκάλεσαν όμως την καταστροφή αλλά την ανανέωσή της²³. Υπάρχουν δυνάμεις που συγκροτούν την αίσθηση της εθνικής ταυτότητας και τη διατηρούν για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Τέτοιες δυνάμεις κατά το Smith είναι : α) η συγκρότηση του Κράτους «ανεξάρτητα του πόσο τεχνητά έχει οργανωθεί, είναι ο πρωταρχικός εμπνευστής της πίστης στην κοινή εθνικότητα»²⁴ (Βέμπερ), β) οι πολεμικές συγκρούσεις οι οποίες λειτουργούν όχι τόσο ως χωνευτήρι εθνικής συνοχής όπως υποστηρίζει ο Ζίμελ, αλλά ως «παράγοντας που κινητοποιεί τα εθνικά συναισθήματα και την εθνική συνείδηση, ως κεντρομόλος δύναμη της κοινοτικής ζωής και πηγή μύθων και

²² στο ίδιο, σ.σ. 51-52.

²³ στο ίδιο, σ.σ. 47-50.

²⁴ στο ίδιο, σ. 47.

μνημών για τις μελλοντικές γενιές»²⁵, γ) η οργανωμένη θρησκεία, καθώς ο μύθος της εθνοτικής καταγωγής συνδέεται με το μύθο της δημιουργίας, οι ήρωες της εθνοτικής κοινότητας είναι ταυτόχρονα και ήρωες της θρησκευτικής παράδοσης, ιερά σύμβολα, έθιμα, τελετές σφυρηλατούν την ενότητα και εμπνέουν προσήλωση σε πατριωτικές και εθνικιστικές ιδεολογίες. Πολλές φορές όμως η θρησκεία αδυνατεί να μεταρρυθμιστεί και εκφράζει έναν αρτηριοσκληρωτικό συντηρητισμό όπως συνέβη με τους Έλληνες στις αρχές του 19^{ου} αιώνα όπου «Η ελληνορθόδοξη εκκλησιαστική ιεραρχία της Κωνσταντινούπολης απομακρυνόταν όλο και περισσότερο από τη μεσαία τάξη και τα λαϊκά οράματα αλλά και από τους πόθους του κατώτερου κλήρου, απ' όπου προήλθαν ορισμένοι ηγέτες της επανάστασης στο Μοριά. Έτσι, οι πόθοι των Ελλήνων προσέφυγαν σε έναν αυξανόμενο κοσμικό, ιδεολογικό λόγο για να επιτύχουν τους στόχους τους»²⁶. Επίσης οι εκλεκτικοί πολιτισμικοί δανεισμοί, ο μύθος της εθνοτικής εκλογής και το όραμα της λαϊκής συμμετοχής στις εξουσιαστικές διαδικασίες διευκολύνουν τα νεωτεριστικά κινήματα με την ανανέωση της εθνοτικής ταυτότητας²⁷.

Οι εθνοτικές αυτές κοινότητες μπορούν να αποτελέσουν τον πυρήνα σχηματισμού έθνους με δύο τρόπους²⁸ είτε ως πλευρική πολιτισμική κοινότητα, μια αριστοκρατική κουλτούρα που εκ των άνω και ως δυναστεία μέσα από ένα γραφειοκρατικό-συγκεντρωτικό κράτος ομοιογενοποιεί τις κοινότητες που εξουσιάζει, είτε ως κατακόρυφη λαϊκή κοινότητα όπου η εθνοτική κουλτούρα έχει την τάση να διαχέεται σε όλη την κοινότητα και με την διακριτή ιστορική κουλτούρα να συσπειρώνει τις διάφορες τάξεις γύρω από

²⁵ στο ίδιο, σ. 48.

²⁶ στο ίδιο, σ. 60.

²⁷ στο ίδιο, σ.σ. 60-62.

²⁸ στο ίδιο, σ.σ. 81-84.

την κοινή κληρονομιά και τις κοινές παραδόσεις, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις εξωτερικής απειλής. Οι ιδεότυποι αυτοί δεν αποκλείουν τη μετάβαση από τον ένα στον άλλο όπως για παράδειγμα έγινε με την αριστοκρατική αρμένικη κοινότητα που δημοτικοποιήθηκε.

Ο Smith τοποθετεί την έννοια του Εθνικισμού²⁹ να κυμαίνεται από τη διαδικασία σχηματισμού ή συντήρησης του έθνους, στο αίσθημα του πατριωτισμού, μέχρι την πολιτικοοικονομική ιδεολογία περί εθνοκρατικής ενότητας. Όσο όμως εξαρτημένος είναι από τη νεωτερική εποχή τόσο εξαρτημένος είναι από προγενέστερα μοτίβα, οράματα και ιδεώδη των προνεωτερικών εθνοτικών κοινοτήτων. Διακρίνει δύο τύπους εθνικισμού³⁰ : α) τον εδαφικό εθνικισμό. Ο αντι-αποικιακός αυτός εθνικισμός περιλαμβάνει κινήματα που ασπάζονται την ιδέα του εδαφικού έθνους του πολίτη και επιδιώκουν την εκδίωξη της ξένης εξουσίας και τη δημιουργία ενός έθνους-κράτους όπου στη νέα αυτή πολιτική κοινότητα επιδιώκουν να ενοποιήσουν συχνά ανόμοιους εθνοτικά πληθυσμούς με στόχο τη δημιουργία ενός εθνικού κράτους στη θέση του αποικιακού, και τον β) εθνοτικό εθνικισμό, τα κινήματα του οποίου ασπάζονται μια εθνοτική και γενεαλογική αντίληψη περί έθνους και επιδιώκουν την απόσχιση από μια ευρύτερη πολιτειακή μονάδα και να συναθροιστούν στο χώρο που θεωρούν εθνοτική τους πατρίδα και να δημιουργήσουν εκεί ένα έθνος κράτος. Πρόκειται για αλυτρωτικούς εθνικισμούς καθώς μετά την ανεξαρτητοποίηση τους επιδιώκουν να συμπεριλάβουν και τους εθνοτικά συγγενείς πληθυσμούς που βρίσκονται έξω από τα σύνορα του και να συμπεριλάβουν στο νέο έθνος-κράτος και τα εδάφη στα οποία κατοικούν.

²⁹ στο ίδιο, σ.σ. 109-110.

³⁰ στο ίδιο, σ.σ.123-124.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι οι σύγχρονες θεωρίες δεν δέχονται το έθνος ως αποκλειστικά σύγχρονο φαινόμενο, δημιούργημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης και αναγκαία μορφή της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας αλλά ούτε και ένα φυσικό στοιχείο των κοινωνιών ανεξάρτητο από συγκεκριμένες συνθήκες και χρόνο. Ο βιομηχανικός καπιταλισμός, το γραφειοκρατικό κράτος και οι μηχανισμοί εκπαίδευσης επέδρασαν στις συλλογικές ταυτότητες, καθώς κάποιες μορφές τους εξαφανίστηκαν, άλλες μετασχηματίστηκαν, άλλες συγχωνεύτηκαν και αναγεννήθηκαν και άλλες διατηρήθηκαν. Γι' αυτό και ο Smith αντίθετα με τον Gellner υποστηρίζει ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια γενική θεωρία περί εθνικισμού γιατί υπάρχουν πολλές επιμέρους περιπτώσεις στο χώρο και στο χρόνο με τεράστιες διαφορές.

Η άποψη των νεωτεριστών μπορεί να θεωρηθεί αποδομητική σε υπερβολικό βαθμό³¹ γιατί ενώ καταδεικνύουν τον ρόλο των υλικών και πολιτικών συμφερόντων και γενικότερα τις κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές με τις οποίες συνδέεται ο εθνικισμός δεν μπορούν να διαχειριστούν με επάρκεια τα πολιτισμικά ζητήματα. Έτσι έχουν μια αδυναμία να εξηγήσουν την επικράτηση του εθνικισμού σε περίοπτη θέση στη σημερινή κοινωνία, καθώς κατά την προσέγγιση τους ο εθνικισμός συνδέεται με τη νεωτερική κοινωνία, η οποία αν δεν πεθαίνει τουλάχιστον αλλάζει. Όσον αφορά στην πολιτισμική διάσταση του εθνικισμού και τους τρόπους κινητοποίησης του μυθικού παρελθόντος *ethnie*, διάσταση που οι μοντερνιστές υποτιμούν ή απορρίπτουν, οι εθνοτιστές αναδεικνύουν την σημαντικότητα της όμως

³¹ David McCrone, *Η Κοινωνιολογία του Εθνικισμού. Οι αυριανοί μας πρόγονοι*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000, σ. 53.

έρχονται αντιμέτωποι με τις ασυνέχειες μεταξύ παρελθόντος και παρόντος που συναντιόνται πολλές φορές.

Το πρόβλημα αυτό της συνέχειας ή ασυνέχειας παρόντος και παρελθόντος όσον αφορά τον Ελληνισμό έχει ήδη απασχολήσει το Νίκο Σβορώνο, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, ο οποίος πραγματεύεται την έννοια της εθνικής συνείδησης και την οποία προσεγγίζει μέσα από τις διαδικασίες σχηματισμού της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ. Η ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΣΒΟΡΩΝΟΥ

Ο Σβορώνος υποστηρίζει την ιστορικότητα του έθνους, το αντιμετωπίζει δηλαδή ως μια ιστορική κατηγορία. Το κάθε έθνος είναι αποτέλεσμα μιας συνεχούς εξελικτικής, διαλεκτικής πορείας στην οποία μετέχουν πολλοί παράγοντες, οι οποίοι ούτε την ίδια λειτουργία έχουν, άρα ούτε και την ίδια βαρύτητα. Η μέθοδος³² που χρησιμοποιεί ο Σβορώνος για την ιστορική διερεύνηση και ανάλυση της πραγματικότητας απορρέει από τη μαρξιστική προσέγγιση. Δεν περιορίζεται στην ανίχνευση των παραγόντων που δημιουργούν το ελληνικό γίγνεσθαι αλλά επιχειρεί και την ιεράρχηση τους με βασική αρχή τον τοπικό και χρονικό προσδιορισμό τους καθώς η ιεράρχηση αυτή διαφέρει κατά περιόδους. Στην εξέλιξη των κοινωνιών οι υλικοί παράγοντες, τα μέσα και οι τρόποι παραγωγής, λειτουργούν ως βάση και προσδιορίζουν το υπεροικοδόμημα τον κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό παράγοντα. Όμως υπάρχουν συγκυρίες που έχοντας βαθιές ρίζες στον ιστορικό χρόνο και που παρουσιάζονται στη χρονικά και τοπικά

³²Νίκος Σβορώνος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1982, σ.σ. 34-35.

προσδιορισμένη στιγμή της ιστορίας ως παράγοντες με αυτόνομη λειτουργία, και πρωταρχική πολλές φορές, έτσι ώστε να επηρεάσουν αν όχι τη λειτουργία των υλικών παραγόντων αλλά τουλάχιστον το ρυθμό και το βαθμό λειτουργικότητάς τους. Όπως αναφέρει στη συνέντευξη του στα «Σύγχρονα Θέματα» στην ερώτηση σχετικά με τη δημιουργία του εθνικού κράτους « Δεν ανεξαρτητοποιώ την εθνική ιδέα και το εθνικό πρόβλημα από τις ταξικές εξελίξεις, αλλά ορισμένες ιδέες, όπως η εθνική ιδέα, η γένεση της ιδέας της εθνότητας, ανεξαρτητοποιούνται από τις ταξικές εξελίξεις».³³

Επομένως πριν την διατύπωση της οποιασδήποτε γενικής θεώρησης για το ελληνικό έθνος ο Σβορώνος προτείνει την μελέτη του ανθρώπινου συνόλου που ονομάζουμε Ελληνισμό μέσα από τους διάφορους σχηματισμούς τους οποίους πέρασε και πως αυτοί το επηρέασαν. Δέχεται καταρχήν ως βάση για την ιστορική ανάλυση του Νέου Ελληνισμού έναν ορισμό που απορρέει από την άμεση αισθητή εικόνα που δίνει στον σύγχρονο άνθρωπο ένα συντελεσμένο έθνος: «μια διαμορφωμένη σταθερή κοινότητα ανθρώπων με *συνείδηση* ότι αποτελεί ένα ενιαίο και αλληλέγγυο σύνολο με δική του πολιτισμική φυσιογνωμία και ψυχοσύνθεση, με κοινά υλικά και πνευματικά συμφέροντα και με σταθερά εκφρασμένη βούληση ή τάση πολιτισμικής ή πολιτικής αυτονομίας που μπορεί να φτάσει ως την απαίτηση κρατικής ανεξαρτησίας»³⁴. Αυτή όμως η εικόνα του σύγχρονου ανθρώπου για το έθνος χωρίς ιστορική εξήγηση, χωρίς δηλαδή τη διαπίστωση της εξάρτησης του από τους κοινωνικούς παράγοντες που κινούν την ιστορία και χωρίς να ληφθεί υπόψη η ιστορική νομοτέλεια στην οποία υπόκεινται τα φαινόμενα, δεν

³³ Νίκος Σβορώνος, συνέντευξη στο *Σύγχρονα θέματα*, τεύχος 35-36-37, Δεκέμβριος, 1998 σ. 47.

³⁴ Νίκος Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Πόλις, Αθήνα, 2004, σ. 22.

θα είναι τίποτα παραπάνω από μια ρομαντική αντίληψη του έθνους ως υπερβατή δεδομένη οντότητα που επιβάλλει στους λαούς μια ομοιόμορφη γραμμική πορεία ανεξάρτητη από τις συνθήκες στις οποίες βρίσκεται κατά καιρούς.

Η κλασική εποχή³⁵

Ξεκινώντας από τη κλασική εποχή και μελετώντας τον αρχαίο ελληνικό κόσμο διαπιστώνεται μια ιστορικά σχηματισμένη κοινότητα σε ορισμένο χώρο, μια εθνότητα με ιδιαίτερη πολιτισμική φυσιογνωμία. Δεν μπορούμε να μιλήσουμε για ένα συγκροτημένο έθνος καθώς ο αρχαίος ελληνικός κόσμος ήταν χωρισμένος σε πόλεις-κράτη, που αποτελούσαν χωριστές οικονομικές οντότητες χωρίς το αίσθημα μιας κοινότητας συμφερόντων πνευματικών ή υλικών, χωρίς δηλαδή το αίσθημα της αλληλεγγύης και οι οποίες βρίσκονταν σε συνεχείς προστριβές μεταξύ τους. Η έλλειψη αυτή του αισθήματος αλληλεγγύης φαίνεται και από την αδυναμία συνεννόησης απέναντι σε εξωτερικές απειλές. Εξάλλου οι περιορισμένοι ή ευρύτεροι πολιτικοί σχηματισμοί δεν κατάφεραν να προκαλέσουν την πλήρη συγχώνευση των μελών αλλά, ιδιαίτερα όσον αφορά τους περιορισμένους, προκάλεσαν την αναστολή την παραπέρα ανάπτυξη του αισθήματος της πανελληνίας ενότητας. Όσον αφορά τη γλώσσα, που για το Σβορώνο αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο για την ιστορική συνέχεια ενός έθνους, η ελληνική φαίνεται διασπασμένη σε διάφορους διαλέκτους.

Αυτό όμως δε σημαίνει ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για μια εθνότητα με ιδιαίτερη πολιτισμική φυσιογνωμία καθώς διαπιστώνεται η ιδέα μιας πανελληνίας ενότητας που εκφράζεται με τις αμφικτιονίες και τους

³⁵ στο ίδιο, σ.σ. 25-27.

πανελλήνιους αγώνες. Επίσης υπάρχει η πίστη του ελληνικού πληθυσμού στην κοινή του καταγωγή, παρά το γεγονός ότι το όμαιμον του Ηροδότου ισχύει ως έναν μόνο βαθμό καθώς το σύνολο που ονομάζουμε αρχαίο ελληνικό κόσμο δημιουργήθηκε από τα ελληνικά φύλα που κατέβηκαν στην Ελλάδα τα οποία αναμίχθηκαν μεταξύ τους, με ξένα φυλετικά στοιχεία και με τους αυτόχθονες προέλληνες. Τέλος, η διαπίστωση ενός κοινού πολιτισμού και το κοινό βάθος των ελληνικών διαλέκτων μας επιτρέπουν να μιλάμε για μια εθνότητα με ιδιαίτερη πολιτιστική φυσιογνωμία.

Η ελληνιστική περίοδος³⁶

Μια εμβάθυνση της ιδέας της ελληνικής ενότητας πραγματοποιείται κατά την ελληνιστική περίοδο όπου η μακεδονική κατοχή της Νότιας Βαλκανικής δημιουργεί μια πολιτική ενότητα στο χώρο αυτό. Η συνείδηση αυτή της ενότητας ενισχύεται με τους αγώνες εναντίον των βαρβάρων που πραγματοποιούνται από τον Αλέξανδρο και τους διαδόχους του στο όνομα ολόκληρου του Ελληνισμού. Τη θέση της Περσικής Αυτοκρατορίας στην Ανατολή παίρνουν τα ελληνιστικά κράτη. Στον ανάμικτο αυτό κόσμο της ελληνιστικής περιόδου που δημιουργείται γύρω από την Ανατολική Μεσόγειο και που εκτείνεται ως την Αίγυπτο και τα βάθη της Ασίας, κυρίαρχο στοιχείο αποτελεί το πλήθος των Ελλήνων και των εξελληνισμένων το οποίο έχει έντονη τη συνείδηση ότι αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο ξεχωριστό από τα πλήθη των βαρβάρων. Η συνείδηση αυτή προκύπτει όχι πλέον από την πίστη σε μια κοινή καταγωγή αλλά από το γεγονός του ότι μετέχουν σε έναν κοινό πολιτισμό. Έναν πολιτισμό που εκφράζεται με την αττική διάλεκτο, η οποία αποτελεί πλέον την επίσημη γλώσσα του κράτους, αυτή αποτελεί άλλωστε και

³⁶ στο ίδιο, σ.σ. 28-31.

τη βασική αιτία που οι Μακεδόνες καταφέρνουν να γίνουν δεκτοί στην πανελλήνια κοινότητα. Έχουμε έτσι σε όλο τον ελληνικό και εξελληνισμένο κόσμο μια ενιαία γραπτή γλώσσα. Όσον αφορά την ομιλούμενη γλώσσα σχηματίζεται η ελληνική κοινή, με βάση την αττική και επιδράσεις από την ιωνική διάλεκτο, η οποία παρά τις τοπικές της παραλλαγές, γίνεται το κοινό όργανο συνεννόησης του ελληνιστικού κόσμου.

Η περίοδος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και το Βυζάντιο³⁷

Ακολουθεί η κατάκτηση και η ένταξη του ελληνιστικού κόσμου στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η συγκεντρωτική μοναρχία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας εξαφανίζει την ανεξαρτησία των ελληνιστικών κρατών και την αυτονομία των πόλεων, οι οικονομικοί φραγμοί ανάμεσα στους αυτόνομους πολιτικούς οργανισμούς εξαλείφονται και ο Ελληνισμός βρίσκει την οικονομική του πλέον ενότητα μέσα στην απέραντη ρωμαϊκή αγορά με κέντρο την Μεσόγειο. Η ελληνική κοινή επιβάλλεται στην Ανατολή και τη Νότια Βαλκανική, ιδιαίτερο ρόλο ως προς αυτό έπαιξε η διάδοση του Χριστιανισμού, ο οποίος γίνεται η επικρατέστερη θρησκεία στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και ο εξελληνισμός των ανατολικότερων επαρχιών της Μικράς Ασίας. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι η εμφάνιση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στο ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ενός κρατικού μηχανισμού με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη και με κυρίαρχο το ελληνικό στοιχείο το οποίο έχει απορροφήσει τα διάφορα ιθαγενή στοιχεία και που παρουσιάζει μεγάλη συνοχή.

³⁷ στο ίδιο, σ.σ. 31-36.

Ο Σβορώνος θεωρεί ότι αποτελεί ιστορική διαπίστωση ότι η έντονη και διαρκής τάση του Βυζαντίου προς τον εξελληνισμό το οδηγεί έως τη μεταβολή του σε ένα ελληνικό εθνικό κράτος. Ο Ελληνισμός που αποτελεί το δυναμικότερο στοιχείο του Βυζαντίου ενισχύει τους δεσμούς με τις μεγάλες ελληνικές πόλεις, η Θράκη και η κεντρική Μικρά Ασία γίνονται χώρες ελληνικές, η συγκεντρωτική διοίκηση αποτελεί συνεκτικό στοιχείο καθώς επιβάλλεται ένα κοινό δίκαιο σε όλη την επικράτεια του και επιβάλλεται η Ορθοδοξία ως επίσημη θρησκεία. Όσον αφορά τη γλώσσα παρόλο που η λατινική εξακολουθεί έως τον 6^ο αιώνα να είναι η επίσημη γλώσσα στην πράξη η ελληνική έχει επιβληθεί παντού. Τέλος, η οικονομική και κοινωνική δομή του Βυζαντίου παραπέμπει περισσότερο στην άποψη ότι είναι συνέχεια των ελληνιστικών βασιλείων παρά της Ρώμης. Ο Ελληνισμός, όπως όλοι οι ιστορικοί λαοί, στην πορεία του από την αρχαιότητα έχει συγχωνεύσει ένα πλήθος παλαιών ξένων φυλετικών στοιχείων τα οποία δένονται σε μια πολιτική, πολιτισμική και οικονομική ενότητα και δημιουργούν ένα ενιαίο λαό ανθρωπολογικά και εθνολογικά ανάμικτο.

Η εθνολογική αυτή κατάσταση διαταράσσεται σοβαρά από το δεύτερο μισό του 6^{ου} και κυρίως τον 7^ο αιώνα με τις επιδρομές των Αβαρο-σλάβων στα Βαλκάνια και των Αράβων στην Ασία. Αποσπώνται οι νοτιότερες επαρχίες της αυτοκρατορίας, γεγονός που ενισχύει την εθνολογική και ιδεολογική συνοχή του Βυζαντίου καθώς ο ελληνισμός εκεί βρισκόταν σε μειοψηφία και οι επαρχίες αυτές όχι μόνο δεν είχαν συνδεθεί βαθιά αλλά και εκδήλωναν την αντίθεση του, με θρησκευτικές κυρίως μορφές. Στη βόρεια Βαλκανική εγκαθίστανται τα σλαβικά φύλα μαζί με τους Αβάρους και οι περιοχές αυτές εκσλαβίζονται. Αυτοί με τη σειρά τους υποτάσσονται στους Βουλγάρους και

δημιουργείται το πρώτο ανεξάρτητο από την Αυτοκρατορία βουλγάρικο κράτος. Έτσι Ελληνισμός συγκεντρώνεται προς τις νότιες περιοχές, περισσότερο συμπυκνωμένος τώρα σε ένα συνεχές έδαφος με σαφέστερα όρια. Θα αντισταθεί στις επιδρομές θα συνεχίσει τον εξελληνισμό των ξένων στοιχείων εντός των ορίων και ιδιαίτερα των σλαβικών που διεισδύουν ειρηνικά ή ως επιδρομείς στις νότιες περιοχές, οι οποίες και θα αποτελέσουν από τον 6^ο αιώνα τον κατεξοχήν ελληνικό χώρο. Ο Ελληνισμός που έμεινε επί τόπου μετά τις επιδρομές των σλάβων ήταν αρκετός σε όγκο και σε συνοχή ώστε να μπορέσει, βοηθούμενος από τη συνειδητή πολιτική της κεντρικής εξουσίας, να ξαναρχίσει την ανάκτηση των χαμένων εδαφών και να αφομοιώσει τα ξένα αυτά στοιχεία. Η διείσδυση αργότερα των βλαχικών (λατινοφώνων) πληθυσμών, των Αλβανών και των φράγκων με τις Σταυροφορίες δε φαίνεται να έφεραν ιδιαίτερες εθνολογικές ανακατατάξεις. Η τούρκικη κατάκτηση είχε ως αποτέλεσμα τον εκτουρκισμό ενός μέρους της Μικράς Ασίας το ελληνικό στοιχείο όμως που απέμεινε δεν αναμίχθηκε με το τουρκικό λόγω της αγεφύρωτης θρησκευτικής διαφοράς. Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι «οι ντόπιοι...πληθυσμοί συγκροτημένοι ήδη σε ένα ενιαίο λαό, σε μια εθνότητα με γερούς υλικούς και πνευματικούς δεσμούς, με ανώτερο πνευματικό πολιτισμό χωρίς ουσιαστική διακοπή, εντεταγμένοι σε ένα μεγάλο συγκεντρωτικό κράτος και πλαισιωμένοι από μια θαυμαστά οργανωμένη διοικητική και εκκλησιαστική ιεραρχία, ήταν φυσικό ν' απορροφήσουν στη μεγάλη τους πλειονότητα τα ημιβάρβαρα και πολιτικά ανοργάνωτα ξένα στοιχεία, που κατά διαστήματα εισρέουν στις ελληνικές χώρες.»³⁸.

³⁸ στο ίδιο, σ. 46.

Για το Σβωρόνο οι ελληνικές χώρες με τα διάφορα στοιχεία τους δημιούργησαν έναν κοινό πολιτισμό και με κύριο όργανο συνένωσης του τη γλώσσα και σχημάτισαν έναν ενιαίο λαό, τον ελληνικό λαό. Ο πολιτισμός και η γλώσσα αποτελούν αποδείξεις για να υποστηριχτεί η συνέχεια του ελληνισμού στο βάθος των αιώνων, στοιχεία τα οποία μπορούμε να τα χαρακτηρίσουμε αντιστασιακά και αφομοιωτικά ως προς τις επιδράσεις των ξένων στοιχείων.

Χριστιανισμός και εθνική συνείδηση³⁹

Κατά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, ιδιαίτερα από τον 3^ο αιώνα, η ελληνική εθνότητα που είχε διαμορφωθεί βάση της πολιτιστικής συνέχειας και της πολιτικής και οικονομικής ενότητας έρχεται να διαταραχθεί από την παρείσφρηση των ιδεών της οικουμενικότητας και του χριστιανισμού. Η ελληνική ιδέα θα περάσει μια κρίση ερχόμενη σε αντίθεση με την χριστιανική κοσμοθεωρία. Η ελληνική ιδέα που θα επανέλθει από το 11^ο και 12^ο αιώνα ως μία πλέον σύνθεση όλων των παραπάνω στοιχείων και που θα καθορίσουν τελικά σε σημαντικό βαθμό την περαιτέρω ιστορική εξέλιξη του ελληνισμού.

Καταρχήν η ιδέα του πολίτη, φορέα κάθε εξουσίας, υποχωρεί και αντικαθίσταται από έναν απόλυτο μονάρχη που ταυτίζεται με το θείο και μετά την επιβολή του χριστιανισμού με το Θεό. Η συνείδηση της ελληνικής λαϊκής εθνότητας ως ξεχωριστή μπορεί να μην εξαλείφεται εντελώς, υποχωρεί όμως στην ευρύτερη ιδέα της αυτοκρατορίας και της οικουμενικότητας. Η ανάπτυξη της οικουμενικής ιδέας του ελληνισμού που είχε ήδη διαμορφωθεί κατά τους ελληνιστικούς χρόνους καθώς και η πρωτοκαθεδρία του ελληνικού πολιτισμού

³⁹ στο ίδιο, σ. 50-64.

σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία θα έκανε την ελληνική εθνότητα να θεωρήσει τον εαυτό της αναπόσπαστο κομμάτι της. Όταν τελικά καταλύεται το δυτικό της τμήμα αναλαμβάνει η ελληνική αυτή εθνότητα να συνεχίσει την αυτοκρατορική ιδέα με το Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Η χριστιανική θρησκεία έφερε ρήξη στον ελληνικό και εξελληνισμένο πληθυσμό καθώς και στην εξελληνισμένη Ανατολή. Η αρχαία φιλοσοφία και η ειδωλολατρία ήταν συνδεδεμένη με τον Ελληνισμό ενώ οι εκχριστιανισμένοι ελληνικοί και εξελληνισμένοι πληθυσμοί άρχισαν να ξεχωρίζουν τον εαυτό τους και να απομακρύνονται από την ελληνική παράδοση. Ο Σβωρώνος θεωρεί τη ρήξη αυτή ως τον πρώτο διχασμό στην ελληνική συνείδηση που στην ουσία σημαίνει τη αδυναμία ενότητας της ελεύθερης κίνησης της ελληνικής σκέψης με την υποταγμένη στο λόγο της αποκάλυψης χριστιανικής σκέψης: « Ο διχασμός αυτός, που εξασθενίζει στη συνείδηση του ελληνισμού το αίσθημα της ιστορικής του συνέχειας και τον οδηγεί σε ένα είδος ιστορικής αλλοτρίωσης, που ενισχύεται από τον πολιτιστικό διχασμό που αναπτύσσεται κατά την ίδια περίοδο.»⁴⁰. Χαρακτηριστικό ως προς τον παραπάνω διχασμό παράδειγμα αποτελεί το ζήτημα της γλώσσας καθώς βλέπουμε την ελληνική κοινή να εγκαταλείπεται από τους λόγιους και την εκκλησία οι οποίοι χρησιμοποιούν την αττική γλώσσα παραγνωρίζοντας την ζωντανή ομιλούμενη γλώσσα. Αυτός ο γλωσσικός διχασμός αντικατοπτρίζει δύο αντίθετα ρεύματα αυτό της πνευματικής αριστοκρατίας που βγαίνει από την άρχουσα τάξη και ενός λαϊκού ρεύματος με λανθάνουσα αλλά αυτόνομη εξέλιξη.

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία μπαίνει σε μια περίοδο εσωτερικής κρίσης από τον 11^ο αιώνα, μια κρίση που θα την εκμεταλλευτούν οι εξωτερικοί εχθροί

⁴⁰ στο ίδιο, σ. 55.

που θα επιτεθούν από παντού. Κατά την ίδια περίοδο οξύνεται και η σύγκρουση με τη Δύση μια σύγκρουση ιδεολογική, οικονομική και πολιτική. Είναι η περίοδος που οι διάφοροι μη ελληνικοί λαοί που έμειναν υποτεταγμένοι στην Αυτοκρατορία αρχίζουν να αποχωρίζονται και να ιδρύουν ανεξάρτητους πολιτικούς σχηματισμούς με εθνικούς πυρήνες. Έτσι φτάνουμε στο σημείο όπου το μόνο συστατικό στοιχείο του Βυζαντίου να είναι ο Ελληνισμός, του οποίου η συνείδηση ως ιδιαίτερη πολιτισμική και πολιτική οντότητα βαθαίνει και αυτό γιατί βρίσκεται απομονωμένος και περικυκλωμένος από εχθρικούς λαούς-εθνότητες. Η ελληνική ιδέα που είχε μείνει ως μακρινή ανάμνηση στους λαϊκότερα στρώματα, προβάλλεται πλέον έντονα από τους λόγιους. Η ελληνική παιδεία αποκαθίσταται και το όνομα Έλληνας ξαναπαίρνει το πολιτιστικό και εθνολογικό του περιεχόμενο ως αυτός που μετέχει ελληνικής παιδείας και έχει ελληνική καταγωγή. Επίσης αρχίζει να γεφυρώνεται το πολιτισμικό χάσμα μεταξύ επίσημου και λαϊκού πολιτισμού. Αρχίζει έτσι η διαδικασία συμβιβασμού της αρχαίας ελληνικής παράδοσης και της χριστιανικής πίστης στη συνείδηση του Βυζαντινού ως και τα δύο στοιχεία να αποτελέσουν πλέον τα συστατικά της στοιχεία.

Η ανασύνδεση με το παρελθόν⁴¹

Με τη φράγκικη διείσδυση και την διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας δημιουργούνται τα εξής πολιτικά συγκροτήματα: το Βασίλειο της Νίκαιας, το Δεσποτάτο της Ηπείρου και αργότερα το Δεσποτάτο του Μορέως. Τα πολιτικά αυτά συγκροτήματα με τους αγώνες τους εναντίον των Φράγκων, των Τούρκων και των βαλκανικών κρατών απέκτησαν χαρακτήρα

⁴¹ στο ίδιο, σ.σ. 64-81.

εθνικών κρατών τα οποία θέλουν το καθένα να ενώσει τον Ελληνισμό για λογαριασμό του.

Η πορεία προς την όλο και μεγαλύτερη ενάργεια της ελληνικής εθνικής συνείδησης δεν διακόπτεται από την πρόσκαιρη ανασύσταση του Βυζαντίου όπου η ιδέα της οικουμενικότητας που προβλήθηκε από το Μιχαήλ Παλαιολόγο δεν είχε καμία ανταπόκριση στην πραγματικότητα.

Από το τέλος του 13^{ου} αιώνα ο Ελληνισμός βρίσκεται κατακερματισμένος πολιτικά καθώς ένα μέρος του βρίσκονται υπό την κυριαρχία είτε των Φράγκων είτε των Τούρκων, των Σέρβων και των Βούλγαρων. Το τμήμα που βρίσκεται υπό ελληνική διοίκηση ήταν κατανεμημένο στους τοπάρχες διάφορων περιοχών που αν και αναγνώριζαν τον Αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης στην ουσία ήταν ανεξάρτητοι δημιουργούνται έτσι νέα πολιτικά κέντρα όπως η Θεσσαλονίκη, τα Γιάννενα, η Άρτα, ο Μιστράς. Στα κέντρα αυτά, τα οποία βρίσκονται σε χώρους ελληνικούς με έντονη την παρουσία του ελληνικού παρελθόντος και άρα την εύκολη επίκληση του, δημιουργείται μια μέση τάξη από εμπόρους και βιοτέχνες που έρχονται σε αντίθεση με την αριστοκρατία της γης και μαζί με τα λαϊκότερα κοινωνικά στρώματα αποτελούν τη βάση της εθνικής ιδέας και της δημιουργίας ενός ενιαίου εθνικού κράτους. Η χριστιανική πίστη δεν εμποδίζει πλέον την ανασύνδεση με το παρελθόν και η πολιτιστική και φυλετική συνέχεια του Ελληνισμού γίνεται κοινή συνείδηση.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία⁴²

Η Οθωμανική κατάκτηση του Βυζαντίου επιφέρει στη συνείδηση του Ελληνισμού μια σύγχυση ανάμεσα στην εθνική ιδέα και στην ιδέα του

⁴² στο ίδιο, σ.σ. 82- 109.

Βυζαντίου έτσι μετά την άλωση η ιδέα της εθνικής ανάστασης συνδέεται με την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Η εθνική ιδέα βρίσκεται όσο ποτέ άλλοτε συνδεδεμένη με την Ορθοδοξία όπου μέσα από την εκκλησία θα πραγματοποιηθεί το όνειρο μιας εξελληνισμένης Αυτοκρατορίας. Η Ορθόδοξη Εκκλησία συνδέεται άρρηκτα με το έθνος καθώς έχει αναλάβει επικεφαλής των δυνάμεων που οργανώνουν την άμυνα του Ελληνισμού και τον διατηρήσουν μέσα στις συνθήκες της κατάκτησης. Η μεγάλη ανάμειξη όμως της εκκλησίας με την εθνική ιδέα συνδέεται με την προσπάθεια διατήρησης της Ορθοδοξίας και είχε ως αποτέλεσμα να τονιστεί το χριστιανικό στοιχείο αναστέλλοντας με αυτό τον τρόπο την ανασύνδεση με την ελληνική παράδοση που με την ανάμειξη της με τα ζωντανά λαϊκά στοιχεία που είχε αρχίσει πριν την Άλωση.

Ο ανώτερος κλήρος που μαζί με τους Φαναριώτες και τους προκρίτους αποτελούν την ηγετική τάξη του Ελληνισμού, υποτάσσουν την εθνική στην ταξική τους συνείδηση ως μια προνομιούχα κοινωνική τάξη και η εθνική τους ιδεολογία περιορίζεται στην εξασφάλιση της ειρηνικής συνύπαρξης κατακτητών και κατακτημένων.

Ουσιαστικά ο πλουτισμός της εθνικής συνείδησης θα γίνει από δυνάμεις που αναπτύχθηκαν σε αντίθεση με την τούρκικη κατάκτηση και έξω από αυτήν. Οι αντάρτικες ομάδες των κλεφτών που σχηματίστηκαν από τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης με τη διαρκή ένοπλη σύγκρουση με τον κατακτητή θα διατηρήσουν και θα αναπτύξουν το πνεύμα ανεξαρτησίας του αγροτικού πληθυσμού και της ένοπλης αντίστασης προς τον κατακτητή. Αργότερα θα προστεθούν και οι αρματολοί που ξεκινώντας ως ένα είδος πολιτοφυλακής οργανωμένης από τον κατακτητή, που συμμετείχαν και

χριστιανοί οι οποίοι θα μεταβληθούν σε αντιστασιακή δύναμη εναντίον των κατακτητών. Η αρχικά αυθόρμητη αντίσταση τους στην καταπίεση θα μεταβληθεί σε οργανωμένο εθνικό αγώνα λόγω της συμμετοχής τους στους πολέμους των χριστιανικών δυνάμεων της Δύσης και της Ρωσίας ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Όσον αφορά την σύνδεση με την Αρχαία Ελλάδα και την ιδέα της συνέχειας του Ελληνισμού που είχε εγκαταλειφθεί από την Εκκλησία, καλλιεργείται από τους λόγιους μετανάστες στη Δύση. Οι πρώτες ελληνικές κοινότητες άρχισαν να αναπτύσσονται στις ιταλικές πόλεις. Στις φραγκοκρατούμενες περιοχές αναπτύσσεται επίσης πνευματικά ο Ελληνισμός και η ιδεολογία της Δύσης αρχίζει να διαδίδεται στις ελληνικές πόλεις και συνδέεται η εθνική ιδέα με το πνεύμα της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού. Μέσα σε αυτό το κλίμα καλλιεργείται η στροφή προς την ζωντανή λαϊκή παράδοση και τη χρησιμοποίηση της ομιλούμενης λαϊκής γλώσσας.

Η ανάπτυξη του εμπορίου και η μετάθεση της οικονομικής δραστηριότητας προς τα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία όπου βρίσκεται η μεγάλη πλειονότητα των Ελλήνων που μετέχουν ενεργά στην οικονομική αυτή δραστηριότητα σε συνδυασμό με τη συγκέντρωση κεφαλαίου στις ελληνικές παροικίες και με τη ραγδαία ανάπτυξη του εμπορικού ναυτικού, βοηθάει την ανάπτυξη της βιοτεχνίας και οδηγεί τις ομάδες αυτές στη δημιουργία κατά τον 18^ο αιώνα μια αυτόνομης κοινωνικής τάξης, την αστική τάξη, που θα επιδιώξει να πάρει στα χέρια της την ηγεσία του έθνους και να κατευθύνει την τύχη του.

Η ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα της αστικής τάξης δεν είναι εφικτή μέσα στην μεσαιωνική ακόμα οργάνωση της Οθωμανικής

Αυτοκρατορίας και έτσι αποκλείεται κάθε δυνατότητα συμβιβασμού συντελώντας έτσι στη δημιουργία σε ένα τμήμα αυτής της τάξης μια επαναστατική εθνική ιδεολογία που με τη σειρά της συντελεί στη μεγαλύτερη αποσαφήνιση της εθνικής συνείδησης. Έτσι η αστική τάξη γίνεται ο κύριος παράγοντας εθνικής αφύπνισης και φορέας της ιδέας για τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Γίνεται ανασύνδεση με την αρχαία Ελλάδα η οποία αν και φτάνει σε υπερβολή αποτελεί ένδειξη του βαθμού ανάπτυξης του εθνικού αισθήματος. Επίσης το πρόβλημα της απελευθέρωσης συνδέεται, όπως και σε άλλα έθνη της Ευρώπης, με την παιδεία: για να απελευθερωθεί η Ελλάδα πρέπει να μορφωθούν οι Έλληνες. Εδώ τίθεται και το ζήτημα της γλώσσας, για να μορφωθούν οι Έλληνες, τα όργανα της μόρφωσης πρέπει να γράφονται στην γλώσσα που καταλαβαίνει ολόκληρος ο ελληνικός λαός και η οποία αποτελεί φυσική εξέλιξη της αρχαίας.

Τέλος βασικό στοιχείο του Νέου Ελληνισμού αποτελεί η συνείδηση ότι αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της οικογένειας των λαών της Ευρώπης και η επαναστατική ή απλώς φιλελεύθερη ιδεολογία της Δύσης με τη Γαλλική Επανάσταση θα γίνουν το παράδειγμα για την πολιτική δράση των Ελλήνων αστών στην απελευθερωτική κίνηση που ετοιμάζουν. Με την επανάσταση του 1821 διακηρύσσεται η ύπαρξη του ελληνικού έθνους το οποίο είναι πλέον συντελεσμένο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ξεκινώντας με βάση τη διαπίστωση⁴³ ότι η πολιτιστική εθνική ενότητα αποτελεί γέννημα της μετάβασης των κοινωνιών των γενών σε φυλετικές κοινωνίες ενώ το αίτημα για συγκρότηση εθνικού κράτους ανάγεται στην περίοδο μετάβασης από την φεουδαρχική στην αστική κοινωνική οργάνωση. Υπερβαίνοντας δηλαδή την ταύτιση της γέννησης της εθνότητας ως πολιτιστικής ενότητας με τη γέννηση του πολιτικού αιτήματος για δημιουργία εθνικού κράτους, ο Σβορώνος χρησιμοποιεί ως βάση για την κατανόηση της ελληνικής ιστορίας όχι την ιστορία του ελληνικού κράτους αλλά την ιστορία του Ελληνισμού. Έτσι καταφέρνει να προσδιορίσει τις ιδιαιτερότητες του νεότερου ελληνισμού που τον ξεχωρίζουν από τον υπόλοιπο δυτικό ευρωπαϊκό κόσμο.

Πρόκειται για έναν λαό που βρέθηκε για πολλούς αιώνες ανάμεσα σε άλλους λαούς μέσα στα γεωγραφικά σύνορα υπερεθνικών πολιτικών σχηματισμών. Πολλές φορές υποταγμένος πολιτικά και οικονομικά αλλά πολιτισμικά σημαντικός δημιούργησε θεσμικές, οικονομικές και κοινωνικές δομές ιδιαίτερες από τα δυτικά ευρωπαϊκά κράτη. Το γεγονός αυτό εξηγείται από την διαπίστωση ότι τα ίδια μέσα και ο ίδιος τρόπος παραγωγής δεν δημιουργούν αναγκαστικά πάντα και παντού τα ίδια πολιτικά ή κοινωνικά συστήματα, την ίδια ιδεολογία. Για παράδειγμα τα μέσα και ο τρόπος παραγωγής είναι περίπου τα ίδια στην Δυτική Ευρώπη και το Βυζάντιο όμως δεν δημιουργούνται τα ίδια πολιτικά συστήματα, το ίδιο νομικό καθεστώς, η ίδια ιδεολογία καθώς επεμβαίνουν διαφορετικοί παράγοντες σε κάθε περίπτωση. Καθώς στη Δύση οι βάρβαροι εξαλείφουν την ελληνορωμαϊκή παράδοση και χτίζουν το πολιτικό σύστημα της φεουδαρχίας όπου το ιδιωτικό και το δημόσιο δίκαιο συγχέονται, στο Βυζάντιο η ελληνορωμαϊκή παράδοση,

⁴³ Άλκης Ρήγος «Ν. Σβορώνος και εθνική ιδέα», σ.σ. 64-65, στο *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμέλεια), Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1992.

το από παλιά δηλαδή δημιουργημένο υπεριοικοδόμημα, προβάλλει αντίσταση καθώς οι «σοφοί» φιλόλογοι και νομικοί διατηρούν την ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση με τη σαφή διάκριση ανάμεσα στο δημόσιο και ιδιωτικό δίκαιο με τη στήριξη ενός συγκεντρωτικού κράτους του οποίου η ιδεολογία, μέσω των οργάνων του, φτάνει έως το τελευταίο χωριουδάκι.

Εδώ τίθεται και το θέμα του αντιστασιακού χαρακτήρα⁴⁴ που διέπει ολόκληρη τη νεοελληνική ιστορία. Η αντιστασιακή διαδικασία με μια πλατιά σημασία του όρου περιλαμβάνει κάθε προσπάθεια του ελληνισμού να διαφυλάξει την ιδιαίτερη προσωπικότητα του ως λαός. Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας παίρνει δύο βασικές μορφές: τη μορφή της προσαρμογής, με την επιτυχημένη προσπάθεια διείσδυσης στους πολιτικοκοινωνικούς μηχανισμούς των κατακτητών, όπου δημιουργούνται όργανα διαφύλαξης του έθνους όπως η Εκκλησία, οι Φαναριώτες, οι κοινότητες και οι αρματολοί και μια δεύτερη μορφή, όπου καινούργιες κοινωνικές δυνάμεις αναλαμβάνουν επαναστατικές πρωτοβουλίες και οργανώνουν τις αντιστασιακές δράσεις του ελληνισμού όπως οι κλέφτες. Η αφετηρία της αντίστασης αυτής ανιχνεύονται από την ιστορική στιγμή που η εθνική ιδέα συγκρούεται με τη ρωμαϊκή ιδέα, συνεχίζεται με την αντίδραση στη φράγκικη κυριαρχία, με τη δημιουργία αυτόνομων κρατών.⁴⁵ Ο αντιστασιακός αυτός χαρακτήρας δεν είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα μόνο του ελληνικού λαού, και άλλοι λαοί της κεντρικής Ευρώπης και των Βαλκανίων είχαν δημιουργήσει μια λαϊκή ενότητα βασισμένη στη γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμα, και είχε συνείδηση της ταυτότητας του αυτής που τούς επέτρεψαν να αντισταθούν στην αφομοίωση τους από άλλους λαούς. Αυτό που ξεχωρίζει την περίπτωση του Ελληνισμού

⁴⁴ ό.π., *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, σ.σ. 37-38.

⁴⁵ ό.π., *Αφιέρωμα στη μνήμη το Ν. Σβορώνου*, σ. 88.

είναι οι αντικειμενικές συνθήκες μέσα στις οποίες βρέθηκε ο Ελληνισμός και μέσα από τις οποίες απέκτησε την εθνική του συνείδηση. Κατά το Σβορώνο ο ελληνικός λαός είναι από τους λίγους λαούς που απέκτησαν εθνική συνείδηση μέσα σε ευρύτερα σύνολα και σε αντιπαράθεση, κυρίως ως κατακτημένος, με αυτά και καταφέρνοντας να διατηρήσει τη γλώσσα και την εθνική του συνείδηση. Και συμπεραίνει ότι η αντίσταση δεν είναι χαρακτηριστικό του ελληνικού λαού αλλά της ελληνικής ιστορίας.⁴⁶

Κατά το Σβορώνο το βαθύτερο νόημα του νεοελληνικής ιστορίας είναι «η ιστορία των επίπονων προσπάθειών ενός αρχαίου λαού να συγκροτηθεί σε σύγχρονο έθνος, να συνειδητοποιήσει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του και να εξασφαλίσει τη θέση του ως καθορισμένη οντότητα μέσα στο σύνολο του σύγχρονου κόσμου»⁴⁷. Η ιδέα της συνέχειας⁴⁸ και της διαρκούς παρουσίας της Ελλάδας είναι ορατή σε κάθε στάδιο της πορείας του ελληνικού λαού προς την αυτογνωσία του. Ενός λαού που από παλιά έχει τη συνείδηση της ενότητας, της ιδιαιτερότητας και της συνέχειας του. Μια συνέχεια πολιτισμική ενός λαού με ξεκάθαρες πολιτισμικές ιδιαιτερότητες κι όχι ενός φυλετικά καθαρού και υπερούσιου λαού. Όμως, όπως συμβαίνει με όλα τα δυναμικά φαινόμενα, χρειάστηκε πολύ προσπάθεια για να συμφιλιωθούν οι εγγενείς αντιφάσεις αυτής της ιδέας της συνέχειας: η παγανιστική και ανθρωπιστική Αρχαιότητα όπου ο πολίτης και η πόλη αλληλοεξαρτώνται αρμονικά και του ορθόδοξου Βυζαντίου όπου το άτομο είναι υποταγμένο απόλυτα στο μονάρχη ο οποίος ταυτίζεται με το θείο. Επίσης ο Ελληνισμός έπρεπε να αναγνωρίσει τον εαυτό του μέσα στις ανατολικές επιδράσεις και στο πλέγμα σχέσεων με

⁴⁶ στο ίδιο, σ. 90.

⁴⁷ Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 155.

⁴⁸ ό.π., *Σύγχρονα θέματα*, σ. 44.

τους άλλους βαλκανικούς λαούς με τους οποίους είχε ζήσει μαζί για αιώνες μέσα στην βυζαντινή, ορθόδοξη και οθωμανική κοινότητα. Τέλος έπρεπε να βρει τον εαυτό του στην οικουμενικότητα της δυτικής παιδείας και την θέση της ελληνικής παράδοσης μέσα στη δυτική σκέψη.

Με εφόδια τα θεωρητικά μας σχήματα θα προσπαθήσουμε να μελετήσουμε την ταυτότητα και την εθνική συνείδηση των Κρητικών. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Smith θα εντάξουμε την Κρήτη στην ευρύτερη *ethnie* των Ελλήνων, την εθνοτική κοινότητα η οποία εξελίχθηκε στο ελληνικό έθνος το οποίο πήρε σχήμα μέσα από τους κοινούς μύθους προέλευσης, την αίσθηση της κοινής ιστορίας, του τρόπου ζωής και το συναίσθημα του κοινού σκοπού. Ιδιαίτερης σημασίας για το Smith είναι η συλλογική πολιτισμική ταυτότητα και το αίσθημα συνέχειας που προσδίδει στις διαδοχικές γενιές. Επίσης ο ίδιος τονίζει τη σημασία που έχουν για το πολιτισμικό περιεχόμενο της εθνοτικής ταυτότητας φαινόμενα όπως ο πόλεμος, η κατάκτηση, η υποδούλωση και η αλλαγή θρησκείας. Εδώ είναι που οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις Smith και Σβορώνου συναντιούνται καθώς και ο τελευταίος τονίζει τη σημαντικότητα των φαινομένων αυτών για τη δημιουργία της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων. Ακολουθώντας το σχήμα του Σβορώνου για την πορεία της εθνικής συνείδησης θα προσπαθήσουμε να δούμε τη θέση της Κρήτης μέσα σε αυτή τη διαδικασία.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ. Η ΤΟΠΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Καθώς μιλήσαμε για την εξέλιξη της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων θεωρούμε σκόπιμο στο πλαίσιο αυτής της μελέτης, που σκοπό έχει τη

διαπίστωση της σχέσης εθνικής συνείδησης και τοπικής ταυτότητας να προχωρήσουμε σε μια, έστω σύντομη, αναφορά στην ιστορία της Κρήτης από τη μινωική εποχή μέχρι την Ένωση και να δούμε πως μέσα από αυτήν διαμορφώθηκε η εθνική συνείδηση των Κρητικών και ποιες οι ιδιαιτερότητες της τοπικής ιστορίας διαμόρφωσαν με τη σειρά τους έναν ιδιαίτερο τοπικό πολιτισμό.

Η μινωική Κρήτη

Η Κρήτη αποτελεί μέρος του γεωγραφικού χώρου του Αιγαίου. Η περιοχή αυτή κατοικείται κατά την τρίτη χιλιετία π.Χ. από τους Προέλληνες ή Αιγαίους, τους Πελασγούς κατά τους αρχαίους Έλληνες. Τα κοινά τοπωνύμια, σχηματισμοί με τα συμπλέγματα -νθος, -νδος, -σ(σ)ος, -τ(τ)ος, όπως Λαβύρινθος, Ερύμανθος, Κνωσός, Ιλισσός, Γαργητός, Υμηπτός κ.ά. θεωρούνται κατάλοιπα της γλώσσας των Πελασγών⁴⁹. Οι λαοί αυτοί δημιούργησαν τον πολιτισμό της χαλκοκρατίας στον ελλαδικό χώρο, στις Κυκλάδες και την Κρήτη. Ο πολιτισμός αναπτύσσεται στις περιοχές αυτές και συνδέεται με την ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας με την Ανατολή, την Κύπρο και την Αίγυπτο. Αρχίζουν να αναπτύσσονται τα ανατολικά παράλια καθώς βρίσκονται κοντά στα εμπορικά κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου επίσης δημιουργούνται ισχυροί οικισμοί βοσκών και γεωργών στην πεδιάδα της Μεσαράς. Αργότερα αναπτύσσονται εμπορικά κέντρα και στην Κεντρική Κρήτη. Σημαντικές είναι οι επιπτώσεις της γνώσης του ορείχαλκου καθώς συντελεί στην τελειοποίηση των πλοίων, που με τη σειρά τους διευκολύνουν την επικοινωνία με τα μεσογειακά παράλια της Ανατολής και της Δύσης.

⁴⁹ Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο, 1990, χ.ε., (β' έκδοση), σ.23.

Η παραπάνω περίοδος (2600-2000 π.Χ.) θεωρείται μια προετοιμασία για την είσοδο της Κρήτης σε μια υψηλή πολιτισμική φάση που χαρακτηριστικό της είναι η ανάπτυξη του «αστικού» βίου με τη δημιουργία μεγάλων ανακτορικών συγκροτημάτων, όπως η Κνωσός και η Φαιστός. Τίθενται επίσης σε αυτή την εποχή οι βάσεις για τη μινωική θαλασσοκρατία καθώς ο Μίνωας απέκτησε ισχυρό ναυτικό, με το οποίο κυριάρχησε στα νησιά, ίδρυσε αποικίες και πάταξε την πειρατεία για να καρπώνεται αποκλειστικά τους φόρους.

Περίπου το 1700 π.Χ. σημειώθηκε μια αιφνίδια καταστροφή των μινωικών ανακτόρων, πιο πιθανή αιτία θεωρείται η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας και ο σεισμός που ακολούθησε. Η θεωρία που προβάλλει ως αιτία της καταστροφής την εισβολή λαών από την Ανατολία και την Αίγυπτο δεν φαίνεται πιθανή, καθώς ο πληθυσμός της Κρήτης δεν άλλαξε σύνθεση παρά μόνο μετά το 1450 π.Χ με την εγκατάσταση των Αχαιών στο νησί. Μετά από μια περίοδο ανασυγκρότησης ακολουθεί η περίοδος που ο μινωικός πολιτισμός εξαπλώνεται και επιδρά στους μεσογειακούς πληθυσμούς και ιδιαίτερα στους Αχαιούς των Μυκηνών. Νέοι σεισμοί μεταξύ 1500 και 1450 καταστρέψανε τα μινωικά κέντρα και δημιούργησαν τις συνθήκες επέμβασης των Αχαιών στην Κρήτη. Γύρω στο 1400 π. Χ. σημειώνεται νέος σεισμός συντελώντας έτσι στον αποικισμό της Κρήτης από τους Αχαιούς που από το 1380 π. Χ. παίρνει το χαρακτήρα μαζικών εγκαταστάσεων και σημαίνει το τέλος του μινωικού πολιτισμού. Ο πληθυσμός της Κρήτης είχε μεγάλες απώλειες στην προσπάθεια του να αντισταθεί και πολλοί κατέφυγαν στα ορεινά και δυσπρόσιτα μέρη του νησιού όπου και διατήρησαν για πολλούς

αιώνες την μινωική γλώσσα και πολιτισμό. Οι πληθυσμοί αυτοί ονομάστηκαν Ετεοκρήτες που σημαίνει τους γνήσιους Κρήτες.

Η περίοδος που ακολουθεί από το 1400 έως το 1100 π.Χ. το ύψος του πολιτισμού είναι σαφώς μυκηναϊκό όπως και η διοικητική οργάνωση και η θρησκεία. Συγκεκριμένα στη θρησκεία εισάγεται το δωδεκάθεο, που υποκαθιστά τη λατρεία της Μεγάλης Θεάς, της Μεγάλης Μητέρας, της ίδιας της φύσης, στη μινωική θρησκεία. Πιθανή είναι η ανάμειξη των θρησκειών και η δημιουργία ενός είδους πολυθεΐας. Η οικονομία υπέστη κάποια κάμψη αλλά στηρίζεται στις ίδιες βάσεις καθώς η άλλοτε δραστήρια κρητική ναυσιπλοΐα βρίσκεται τώρα στην υπηρεσία των Αχαιών. Από τις τέχνες μόνο η χαλκουργία επιβιώνει και κυρίως με την κατασκευή όπλων. Τέχνες όπως η κεραμική, η σφραγιδογλυφία και η κοσμηματοποιΐα και άλλες τέχνες που απαιτούν άλλα ενδιαφέροντα και επιδεξιότητες, παρακμάζουν.

Η Δωρική Κρήτη

Από το 1100 π.Χ. ένα νέο φύλο εισβάλλει στον ελληνικό χώρο από το βορρά, οι Δωριείς. Οι νέοι αυτοί κυρίαρχοι του ελληνικού χώρου φέρουν και επιβάλλουν νέα ήθη, τη χρήση του σιδήρου κ.ά. Οι Πελασγοί και οι Αχαιοί συγχωνεύονται στην Κρήτη σε μια νέα εθνολογική και πολιτιστική ενότητα, όπου το ελληνικό στοιχείο του νησιού, οι Αχαιοί ενισχύεται από το ομόφυλο αίμα των Δωριέων ενώ οι λίγοι απόγονοι των Μινωιτών, οι Ετεοκρήτες απομονώνονται στην Ανατολική Κρήτη. Χαρακτηριστικά ως προς αυτό είναι τα αποτελέσματα νεότερων ερευνών στο τοπωνυμικό της αρχαίας Κρήτης όπου δείχνουν ότι το 70% είναι ελληνικά τοπωνύμια, το 20% πελασγικά ενώ το 10% ετεοκρήτικά. Η Κρήτη από τη χαραυγή των ιστορικών χρόνων έχει δωρική

φυσιογνωμία και ως το τέλος της αρχαιότητας θα είναι από τις πιο αυστηρές δωρικές περιοχές.

Κατά το 8^ο και 7^ο αιώνα παρατηρείται μια οικονομική και πολιτισμική αναγέννηση στην Κρήτη. Η Κρήτη βρίσκεται πάλι στην πρωτοπορία των ναυτικών και εμπορικών δραστηριοτήτων και όσον αφορά την τέχνη ανατολίτικα στοιχεία υποτάσσονται στους νόμους της ελληνικής αισθητικής και δημιουργείται έτσι μια ιδιότυπη τέχνη. Από τον 6^ο όμως αιώνα διακόπηκε αυτή η αναγέννηση καθώς το δυσκίνητο και δυσπροσάρμοστο των δωρικών κέντρων στις νέες συνθήκες δεν ευνοεί τους ναυτικούς και εμπορικούς ανταγωνισμούς. Οι ιωνικές πόλεις παίρνουν στα χέρια τους το μεσογειακό εμπόριο και η Κρήτη απομονώνεται και κλείνεται στον εαυτό της.

Η Κρήτη κατά την κλασική εποχή

Έτσι κατά τους δύο αιώνες μεγάλης ακμής των άλλων Ελλήνων, η Κρήτη ζει στο περιθώριο της ελληνικής ιστορίας. Λόγω της γεωγραφικής διαμόρφωσης του νησιού, με τους μεγάλους ορεινούς όγκους, η επικοινωνία είναι δύσκολη και ευνοείται ο πολιτικός κατακερματισμός και οι εσωτερικές αντιθέσεις που εξαντλούν τις δυνάμεις του. Παρόλα αυτά υπάρχει η συνείδηση της κοινότητας καθώς οι σχέσεις και οι κοινοί τόποι στη νομοθεσία των κρητικών πόλεων επιβεβαιώνουν την ενότητα τους. Χαρακτηριστικό είναι ότι μεγάλοι συγγραφείς της αρχαιότητας, όπως ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης, οι οποίοι όταν αναφέρονται στην Κρήτη τη θεωρούν ως ενιαία κοινωνική και πολιτική οργάνωση.

Από τον 4^ο αιώνα αρχίζει η Κρήτη να βγαίνει από την απομόνωση της και να περνά στο προσκήνιο των μεγάλων γεγονότων της εποχής και λόγω

της στρατηγικής της θέσης πολλές φορές να γίνεται θέατρο της σύγκρουσης των συμφερόντων των μεγάλων δυνάμεων της εποχής. Έχει γραφτεί ότι η ιστορία της Κρήτης αρχίζει όταν τελειώνει η ιστορία του αρχαίου ελληνικού κόσμου.

Η Κρήτη κατά τους ελληνιστικούς χρόνους

Η πολιτική των Κρητικών πόλεων δεν ήταν ενιαία⁵⁰ απέναντι στους Μακεδόνες καθώς από τη μια υπάρχει ένα έντονο φιλομακεδονικό ρεύμα από πόλεις όπως η Κνωσός, η Γόρτυνα και η Κυδωνία και ένα φιλολακωνικό, ενισχυμένο από τη Σπάρτη, από πόλεις όπως η Λύκτος. Ο Αλέξανδρος λόγω των αντιμακεδονικών αυτών στοιχείων έστρεψε την προσοχή του στην Κρήτη και έστειλε το ναύαρχο Αμφότερο να διαλύσει την σπαρτιατική παρουσία.

Γεγονός αποτελεί ότι όταν εμφανίζεται στο πολιτικό προσκήνιο ο Μέγας Αλέξανδρος η Κρήτη βγαίνει από την απομόνωση και φαίνεται τα σχέδια του Αλεξάνδρου να βρίσκουν απήχηση στους Κρητικούς καθώς συμμετέχουν στο στρατό του με σώματα τοξοτών.

Η εποχή των Διαδόχων του Αλεξάνδρου είναι η εποχή που εμφανίζεται στην Κρήτη ο θεσμός του «Κοινού»⁵¹ των Κρητών που ρύθμιζε τις σχέσεις μεταξύ των Κρητικών πόλεων, οι οποίες συμμετείχαν ισότιμα, με ένα κώδικα νομοθεσίας. Αναφέρεται και κοινό δικαστήριο και υπάρχουν ενδείξεις για κοινό νόμισμα. Το «Κοινό» δεν είχε στρατό και εκτελεστική εξουσία και ουσιαστικά ασκούσε την εξωτερική πολιτική του νησιού. Πιθανόν είναι ο θεσμός αυτός να είναι η αρχή του «συγκρητισμού», ενός όρου που σήμαινε

⁵⁰ Σχετικά με τη συζήτηση για την στάση της Κρήτης απέναντι στους Μακεδόνες βλ. στο *Κρήτη. Το αφιέρωμα.*, Αρσινόη, Αθήνα, 1991, τομ. 2. σ.σ. 39-47.

⁵¹ ό.π., *Ιστορία της Κρήτης*, σ.σ. 91-93.

την κατάπαυση των εχθροπραξιών και τη συνένωση των κρητικών πόλεων για την αντιμετώπιση των εχθρών.

Η κατάπαυση των εσωτερικών διενέξεων και η ρωμαϊκή απειλή αποτέλεσαν τις αιτίες για την εκλογή στο συνέδριο της Ναυπάκτου το 217 π.Χ. του Φιλίππου Β' ως προστάτη της Κρήτης.

Η περίοδος της Ρωμαιοκρατίας

Η υποταγή της Κρήτης στη Ρώμη σήμαινε την εκμηδένιση της ως πολιτική και στρατιωτική δύναμη καθώς καταστράφηκαν τα μεγάλα της κέντρα και οι συμμαχίες εσωτερικές και εξωτερικές διαλύθηκαν. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι δεν παρατηρούνται εθνολογικές αλλοιώσεις και δημογραφικές ανακατατάξεις και ο πληθυσμός παραμένει ελληνικός με σχετικά υψηλό πολιτιστικό επίπεδο. Το κύριο στοιχείο της ενότητας του κρητικού πληθυσμού αποτελεί η γλώσσα που παρέμεινε αμιγώς ελληνική. Αυτό συμβαίνει γιατί ούτε οι Ρωμαίοι επιχείρησαν τον εκλατινισμό του νησιού, λόγω της φύσης της χώρας και του χαρακτήρα των κατοίκων, αλλά ούτε και οι Κρητικοί εναντιώθηκαν στη ρωμαϊκή κατάκτηση. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι δεν υποχρεώθηκαν να διατηρήσουν στο νησί ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις. Μόνο κατά την τελευταία περίοδο των εμφυλίων πολέμων της Ρώμης παρατηρήθηκε κάποια πολιτική κίνηση.

Μια μακρόχρονη όμως κατάκτηση είναι φυσικό να έχει τις επιπτώσεις της στη ζωή των κατακτημένων. Στην περίπτωση της ρωμαϊκής κατάκτησης μεγάλες επιδράσεις παρατηρούνται στο θέμα της θρησκευτικής λατρείας. Οι αρχαίοι θεοί του ελληνικού πανθέου εξακολουθούν να λατρεύονται ακόμα και στους πρώτους αιώνες του χριστιανισμού αλλά εισάγονται και νέες θεότητες

κυρίως από την ανατολή. Επίσης καθιερώνονται και γιορτές καθαρά ρωμαϊκές όπως η λατρεία του αυτοκράτορα ως θεού. Οι επιδράσεις όμως αυτές δεν φαίνονται να αλλοιώνουν τον ελληνικό χαρακτήρα του κρητικού λαού, καθώς περιορίζονται κυρίως στους αξιωματούχους και στην ανώτερη κοινωνία των αστικών κέντρων, ενώ ο συμπαγής όγκος του κρητικού λαού έμενε πιστά προσηλωμένος στην ελληνική του παράδοση. Η πνευματική ζωή είναι πενιχρή κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας. Μόνο στην τέχνη του μωσαϊκού και της γλυπτικής έχουν βρεθεί δείγματα.

Η βυζαντινή Κρήτη

Κατά τον 3^ο αιώνα η ρωμαϊκή αυτοκρατορία αρχίζει να παρουσιάζει σημάδια βαθιάς κρίσης καθώς οι διάφορες επαρχίες που αποτελούσαν την αχανή αυτή αυτοκρατορία παρουσίαζαν μεγάλες διαφορές. Μεγάλες αντιθέσεις υπήρχαν ανάμεσα στις δυτικές και ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας με αποκορύφωμα το 395 μ.Χ. όπου το ρωμαϊκό κράτος χωρίζεται σε ανατολικό και δυτικό. Στο ανατολικό κράτος που επικράτησε με τη ονομασία Βυζαντινό ανήκει και η Κρήτη και διοικείται όπως οι άλλες επαρχίες.

Υπολογίζεται ότι κατά την πρώτη αυτή βυζαντινή περίοδο ότι ο πληθυσμός της Κρήτης ανέρχεται στους 250.000 περίπου, ένας πληθυσμός αμιγώς ελληνικός, εκτός από ελάχιστους εξελληνισμένους Εβραίους, και από θρησκευτικής απόψεως χριστιανικός⁵².

Η Αραβοκρατία

Η κατάκτηση της Κρήτης από τους Άραβες έγινε σταδιακά και υπάρχει μια σύγχυση ως προς την ακριβή χρονολογία. Αυτό συμβαίνει λόγω της

⁵² ό.π., σ.σ. 130-131.

απόστασης από την εισβολή έως την κατάκτηση. Η σταδιακή κατάκτηση «βήμα προς βήμα» που αναφέρεται από Άραβες ιστορικούς αποτελεί στοιχείο που αναιρεί την άποψη ότι οι Κρητικοί δεν έφεραν αντίσταση στην αραβική κατάκτηση καθώς και το γεγονός ότι πολλά τμήματα του νησιού πολλά χρόνια μετά την εισβολή δεν είχαν ακόμα υποταχθεί και κάποια μέρη δεν γνώρισαν ποτέ τον αραβικό ζυγό⁵³.

Οι συνέπειες για την Κρήτη ήταν βαρύτατες. Ο πληθυσμός πέρασε σε μια κατάσταση δουλείας και αφαίμαξης της οικονομίας. Η Κρήτη αποκόπηκε από τον κορμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας και αφανίστηκε από το προσκήνιο του πολιτισμού. Όσον αφορά το ζήτημα της αλλοίωσης του κρητικού πληθυσμού με επιγαμίες και εξισλαμισμούς αποδείχτηκε ότι ο κρητικός πληθυσμός δεν υπέστη εθνολογική αλλοίωση από την αραβοκρατία⁵⁴. Πιθανές είναι κάποιες, μικρής έκτασης, αλλοιώσεις στα αστικά κέντρα αλλά ο αγροτικός και ποιμενικός πληθυσμός έμεινε ανεπηρέαστος στη γλώσσα, στη θρησκεία και στις παραδόσεις και ίσως ο ίδιος να επηρέασε τους κατακτητές.

Το 960 μ.Χ. ο Νικηφόρος Φωκάς έφτασε στην Κρήτη και αποβίβασε το στρατό του κοντά στα παράλια του σημερινού Ηρακλείου. Ξεκίνησε η πολιορκία του Χάνδακα που υπέκυψε στις 7 Μαρτίου 961 μ.Χ., όπου πολλοί Άραβες σκοτώθηκαν, άλλοι αιχμαλωτίστηκαν και δεν υπάρχει πληροφορία ότι από την δεύτερη βυζαντινή περίοδο που ακολούθησε αλλά και ούτε από την ενετική ότι σώζονται Άραβες στην Κρήτη. Η Κρήτη γίνεται ξανά θέμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο Ξανθουδίδης⁵⁵ υποστηρίζει ότι κατά τα 135

⁵³ ό.π., σ. 144.

⁵⁴ ό.π., σ. 146.

⁵⁵ Στέφανος Ξανθουδίδης, *Επίτομος ιστορία της Κρήτης*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα, 1994, σ.σ 73-75.

χρόνια της αραβοκρατίας υπήρξε μεγάλη μείωση του Χριστιανικού πληθυσμού που ανάγκασε το Νικηφόρο Φωκά να πάρει μέτρα για την εκχριστιανισμό των εξιλαμισμένων Κρητικών φέρνοντας αποίκους Έλληνες, Αρμένιους, Σλάβους και άλλους "βάρβαρους" Χριστιανούς. Διατηρούνται ακόμα ονόματα χωριών στην Κρήτη που παραπέμπουν σε αυτή την εποχή όπως οι Αρμένιοι και Βαρβάροι.

Ανεξάρτητα από το βαθμό αλλοίωσης και εξιλαμισμού των Κρητικών από τους Άραβες γεγονός είναι ότι «...εις τας επόμενας εποχές την Ενετοκρατίαν και την Τουρκοκρατίαν η Κρήτη ανεδείχθη χώρα ακραιφνώς ελληνική, και εγένετο ο ακατάβλητος πρόμαχος του νέου Ελληνισμού, η διεξαγάγουσα τους ενδοξότερους και επιμονωτέρους αγώνας υπέρ της διατηρήσεως του εθνισμού της κατά των Φράγκων και Τούρκων.»⁵⁶

Η Βενετοκρατία (1204-1669)

Οι αρχηγοί της Δ' Σταυροφορίας μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης διαμοίρασαν την αυτοκρατορία και έδωσαν αρχικά την Κρήτη στη Γένοβα. Καθώς όμως ο Βονιφάτιος δεν είχε κανένα μέσο να καταλάβει το νησί επωφελήθηκαν οι Βενετοί που έπεισαν τους Γενουάτες έναντι χρηματικών και πολιτικών ανταλλαγμάτων να παραχωρήσουν την Κρήτη. Με την κατάκτηση της Κρήτης, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, θα έκλεινε η αλυσίδα των νησιωτικών κατακτήσεων των Βενετών στο νότο και θα δημιουργούσε μια μεγάλη εμπορική γέφυρα με Αίγυπτο και Ανατολή. «Αλλά η και η Βενετία θα έχει να αντιμετωπίσει εδώ μια λυσσαλέα και επίμονη αντίσταση του κρητικού λαού και θα θυσιάσει άφθονο χρήμα και αίμα για δύο

⁵⁶ στο ίδιο, σ. 75.

περίπου αιώνες, για την οριστική επιβολή της κυριαρχίας της.»⁵⁷. Στο χρονικό αυτό διάστημα αναφέρονται 27 μεγάλες και μικρές επαναστάσεις και πολλά μικρότερα τοπικά κινήματα. Η αντίσταση αυτή που άλλοτε είχε εθνικό και άλλοτε κοινωνικό χαρακτήρα, δεν κατάφερε να αποτρέψει την επικράτηση των Βενετών καθώς οι χωριστικές αντιθέσεις των κρητικών αρχόντων δεν επέτρεψαν κοινή και συντονισμένη αντίσταση. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η επανάσταση του 1262 : μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261 ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος θέλησε να αποσπάσει την Κρήτη από τους Βενετούς και έστειλε γι' αυτό το λόγο επιστολές στους Αρχοντορρωμαίους (ευγενείς) του νησιού. Αμέσως εκδηλώθηκε ένα νέο επαναστατικό κίνημα. Το κίνημα αυτό είχε και την υποστήριξη της εκκλησίας, καθώς ο κλήρος έβλεπε στο πρόσωπο του νέου αυτοκράτορα το μόνο νόμιμο φορέα πολιτικής εξουσίας στην Κρήτη και τη μόνη δύναμη που θα μπορούσε να ανασυνδέσει την Κρητική Εκκλησία με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η επανάσταση απέτυχε καθώς η βοήθεια από τον αυτοκράτορα δεν ήρθε και γιατί ο ισχυρός αριστοκράτης Αλέξιος Καλλέργης μη θέλοντας να χάσει τα προνόμια του τήρησε φιλοβενετική στάση.

Αναφέρεται ότι το λατινικό στοιχείο της Κρήτης δεν απόφυγε τον εξελληνισμό. Κατά τα πρώτα χρόνια οι θρησκευτικές διαφορές διαχώριζαν τους δύο λαούς, καθώς όποιος προσχωρούσε στην ορθοδοξία έχανε τα φέουδα και τα προνόμια του. Με την πάροδο όμως του χρόνου τα πράγματα αλλάζουν και στις αρχές του 16^{ου} αιώνα διαπιστώνεται η υπεροχή του ελληνικού στοιχείου. Χαρακτηριστικό ως προς αυτό είναι το γεγονός της εξάπλωσης της ελληνικής γλώσσας στους Βενετούς. Ακόμα και οι καθολικοί

⁵⁷ ό.π., *Ιστορία της Κρήτης*, σ. 165.

Βενετοί νιώθουν περισσότερο Έλληνες καθώς μιλούν και γράφουν στα ελληνικά και θαυμάζουν το πνευματικό παρελθόν των Ελλήνων που το θεωρούν και δικό τους. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η επανάσταση της δημοκρατίας του Αγίου Τίτου τον Αύγουστο του 1363 όπου μαζί με τους αδελφούς Καλλέργηδες συμπράξαν οι βενετοί ευγενείς. Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται⁵⁸ όχι μόνο ως ταύτιση συμφερόντων αλλά και ως δείγμα βαθμιαίας ψυχικής προσέγγισης των δύο στοιχείων. Η προσέγγιση αυτή θα οδηγήσει σε όλο και περισσότερες επιμειξίες μέχρι το βαθμιαίο εξελληνισμό και την αφομοίωση των Βενετών εποίκων.

Η παραπάνω επανάσταση μας είναι δηλωτική και της εθνικής συνείδησης των Κρητικών που δείχνουν να παρακολουθούν με θέρμη τα ελληνικά ζητήματα κι αυτό γιατί ο μεγαλύτερος αδελφός των Καλλέργηδων, ο Ιωάννης δρα με τη σημαία του Βυζαντίου και δηλώνει ότι μάχεται να απελευθερώσει το νησί και να το ενώσει με το βυζαντινό κράτος⁵⁹.

Όσον αφορά την παιδεία και την πνευματική ζωή παρατηρείται μια αξιόλογη κίνηση στην Κρήτη τον τελευταίο αιώνα την βενετοκρατίας. Το γεγονός αυτό σχετίζεται με τη βελτίωση των συνθηκών ζωής, την ανάπτυξη της οικονομίας, τον εξελληνισμό των Βενετών. Όλα αυτά συντελούν στη δημιουργία μιας αστικής κοινωνίας με εκπαιδευτικές και καλλιτεχνικές απαιτήσεις και έτσι όλο και πιο πολλοί Κρητικοί πάνε για σπουδές σε δυτικοευρωπαϊκά πανεπιστήμια και κυρίως στην Ιταλία. Πολλοί από αυτούς επιστρέφουν και ιδρύουν σχολεία στην Κρήτη. Παράλληλα αναπτύσσονται και τα μοναστήρια, τα οποία εξελίσσονται σε κέντρα παιδείας με βιβλιοθήκες και βιβλιογραφικά εργαστήρια. Εμφανίζεται έτσι και μια σειρά από λόγιους

⁵⁸ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού Α'. Αρχές και διαμόρφωση του*, Θεσσαλονίκη, 1974 (β' έκδοση), σ. 191.

⁵⁹ στο ίδιο, σ. 191.

ιερωμένους που συγγράφουν στα αρχαία ελληνικά και σηματοδοτούν την αναγέννηση της κλασικής αρχαιότητας.

Επίσης κατά την ίδια περίοδο ανθεί η λογοτεχνία στην Κρήτη. Η λογοτεχνία της περιόδου, μιας περιόδου που η κοινωνία είναι μια ακμαία και προηγμένη αστική κοινωνία, είναι φορέας ενός πολιτισμού ελληνικού με ανοίγματα στην ευρωπαϊκή Αναγέννηση. Η λογοτεχνία παρά την «εξάρτηση» της από την ιταλική παρουσιάζει πρωτοτυπία και επιβάλλεται το κρητικό ιδίωμα ως λογοτεχνική γλώσσα. Το αναγεννησιακό ύφος του κρητικού πολιτισμού εκδηλώνεται σε όλες τις μορφές τέχνης: στην αρχιτεκτονική και τη γλυπτική. Χαρακτηριστική είναι η αρχιτεκτονική της μονής Αρκαδίου, όπου οι πρόσοψη είναι διακοσμημένη με κίονες ελληνορωμαϊκού ρυθμού αλλά και γοτθικά διακοσμητικά. Στην κρητική ζωγραφική, διαμορφώνεται η «Κρητική Σχολή», όπου η βυζαντινή ζωγραφική έφτασε σε ύψιστο βαθμό τελειότητας. Στο απόγειο της η Κρητική Σχολή έφτασε με τον Μιχαήλ Δαμασκηνό, ο οποίος συνδυάζει στην τέχνη του τη συντηρητική βυζαντινή παράδοση με την ιταλική ζωγραφική. Στα 1328 ο Κρητικός ζωγράφος Ιωάννης Παγωμένος παρουσιάζει σε έργο του τον Άγιο Δημήτριο να λογχίζει τον τσάρο των Βουλγάρων Ιωαννίτση που το 1207 πολιορκούσε τη Θεσσαλονίκη, γεγονός χαρακτηριστικό των θεματογραφικών απηχήσεων ελληνικών περιοχών στην κρητική ζωγραφική που προδίδουν μια συνοχή των πληθυσμών καλλιτεχνική και έμμεσα εθνική.⁶⁰ Στη μουσική, στην Κρήτη διαμορφώθηκε ένα ιδιαίτερο ύφος βυζαντινής μουσικής που πέρασε ως «Κρητική Μουσική».

Η Τουρκοκρατία (1669-1898)

⁶⁰ Στο ίδιο, σ.σ. 192-193.

Την κρητική αυτή αναγέννηση θα διακόψει η τούρκικη κατάκτηση. Ο κρητικός πληθυσμός θα μειωθεί σημαντικά μετά τη μακροχρόνια πολιορκία του Χάνδακα, τον ομαδικό εκπατρισμό και τους αθρόους εξισλαμισμούς⁶¹. Η οικονομία του νησιού υποχωρεί σε υποτυπώδεις μορφές αγροτικού και ποιμενικού βίου και το εμπόριο τα πρώτα πενήντα τουλάχιστον χρόνια απονεκρώθηκε. Προσθέτοντας σε όλα αυτά και τη , γνωστή, βαριά οθωμανική φορολογία συμπληρώνεται η εικόνα της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης στην οποία περιήλθε το νησί μετά την Οθωμανική κατάσταση.

Παρόλα αυτά υποστηρίζεται ότι η τουρκοκρατία λειτούργησε στην Κρήτη και ως ιστορική κάθαρση « Η κατάκτησις της Κρήτης υπό των Τούρκων απετέλεσε την κάθαρσιν της νόθου καταστάσεως της γεννηθείσης κατά την Ενετοκρατίαν: όσοι έμειναν ορθόδοξοι ήσαν γνήσιοι Έλληνες».⁶² Συνέπεια της τουρκικής κατάκτηση είναι και η αποκατάσταση της Ορθοδοξίας στο νησί και η ανασυγκρότηση της Εκκλησίας και της ορθόδοξης ιεραρχίας που επανασυνδέεται με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και μέσω αυτού με τον υπόλοιπο ελληνισμό, αποκόβεται όμως από τη Δύση.

Όπως ήδη αναφέρθηκε ένα φαινόμενο, από εθνολογικής άποψη, που πήρε μεγάλες διαστάσεις στην Κρήτη είναι αυτό του εξισλαμισμού. Το φαινόμενο αυτό αποδίδεται στην σκληρότητα των συνθηκών ζωής, στις κοινωνικές και φορολογικές καταπιέσεις και στην ωμότητα των κατακτητών που οδήγησαν πολλούς Κρητικούς στην άρνηση της χριστιανικής θρησκείας και στην προσχώρηση στον ισλαμισμό. Οι περιπτώσεις εξισλαμισμών διακρίνονται στους ατομικούς και στους ομαδικούς. Στους ατομικούς

⁶¹ Το φαινόμενο των εξισλαμισμών δεν παρατηρείται μόνο στην Κρήτη αλλά και σε άλλες περιοχές, σχετικά με το θέμα βλέπε Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Η πορεία του Γένους*, «Ο Νέος Ελληνισμός» Α' «Οι εκδόσεις των φίλων», Αθήνα, 1966, σ.σ. 0-63.

⁶² ό.π., *Ιστορία της Κρήτης*, σ. 272.

εντάσσονται οι περιπτώσεις μεμονωμένων ατόμων με μειωμένη την εθνική και θρησκευτική συνείδηση, που για να διατηρήσουν τα προνόμια και τις περιουσίες τους προσέρχονται με τη θέληση τους στον ισλαμισμό και οι μικτοί γάμοι καθώς οι Τούρκοι δεν έφερναν μαζί τους γυναίκες και παρά το ότι οι μικτοί γάμοι απαγορεύονταν δημιουργούσαν οικογένειες με ντόπιες χριστιανές. Όσον αφορά τους ομαδικούς εξισλαμισμούς αναφέρονται ολόκληρα χωριά που εξώμοσαν, πολλές φορές αναγκαστικά. Το ισχυρότερο κίνητρο άρνηση της θρησκείας που συνεπαγόταν και την άρνηση της εθνικής συνείδησης ήταν το συμφέρον. Δημιουργείται έτσι ο πληθυσμός των Τουρκοκρητικών, οι οποίοι ήταν κρητικοί στην καταγωγή, στη γλώσσα και στα ήθη και μουσουλμάνοι στη θρησκεία. Το περίεργο είναι ότι διατηρούσαν την κρητική ταυτότητα, αγαπούσαν την Κρήτη και τηρούσαν τις παραδόσεις της όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μαζάουερ «...οι μουσουλμάνοι χωρικοί της Κρήτης μιλούσαν ελληνικά και απολάμβαναν το έπος του νησιού, τον *Ερωτόκριτο*, το ίδιο όπως και οι χριστιανοί από τους οποίους άλλωστε κατάγονταν οι περισσότεροι»⁶³. Η εθνική τους όμως συνείδηση είχε αλλάξει καθώς ο πολιτικός προσανατολισμός και οι στόχοι τους διέφεραν από αυτούς των χριστιανών Κρητικών και ευνοούσαν τη συνέχιση της τούρκικης κυριαρχίας στο νησί⁶⁴.

Όσον αφορά την παιδεία και την πνευματική ζωή, όπως ήδη αναφέραμε, η κρητική αναγέννηση που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας διακόπηκε. Όσοι λόγιοι σώθηκαν εκπατρίστηκαν και πολλές από τις σπουδαίες κρητικές βιβλιοθήκες καταστράφηκαν. Ενώ ο 18^{ος} αιώνας για άλλες ελληνικές περιοχές δείχνει σημάδια που θα οδηγήσουν στο

⁶³ Μαρκ Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια*, Πατάκη (έκτη έκδοση), Αθήνα, 2004, σ. 112.

⁶⁴ Λιλή Μακράκη, Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910. Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη, Μ. ρφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1992, σ. 64.

νεοελληνικό διαφωτισμό ο αιώνας αυτός για την Κρήτη αποτελεί μια εποχή πλήρους πνευματικού σκότους. «Η πνευματική ζωή περιορίζεται στα ελάχιστα «κολλυβογράμματα», που διδάσκουν ολιγογράμματοι μοναχοί στα σχολεία των μοναστηριών»⁶⁵. Από τα τέλη του αιώνα αρχίζουν να ιδρύονται κάποια σχολεία που συντηρούνταν από πλούσιους εμπόρους. Όσον αφορά την τέχνη τα μεγάλα καλλιτεχνικά εργαστήρια διαλύθηκαν και η παράδοση της Κρητικής Σχολής στη ζωγραφικής διακόπηκε.

Ανάλογο φαινόμενο με αυτό των κλεφτών είναι οι Χαϊνήδες, πρόκειται για νέους που κατέφευγαν στα βουνά και προχωρούσαν σε επιθέσεις κατά των Τούρκων κυρίως στις νυκτερινές ώρες. Το φαινόμενο αυτό δεν πήρε στην Κρήτη τις διαστάσεις που πήρε αυτό των κλεφτών στην υπόλοιπη Ελλάδα και φαίνεται οι αφορμές των επιδρομών τους να μην είχαν εθνική βάση αλλά προσωπική. Έγινε προσπάθεια και για τη δημιουργία σωμάτων αρματολών αλλά επειδή οι Τούρκοι δεν είχαν εμπιστοσύνη στους χριστιανούς ενόπλους προτίμησαν να οργανώσουν καταδιωκτικά αποσπάσματα από φανατικούς μουσουλμάνους. Έτσι οι Χαϊνήδες, οι πρώτοι εκφραστές της κρητικής αντίστασης, κυνηγήθηκαν και τιμωρήθηκαν ανελέητα ιδιαίτερα μετά την άλωση των θαλάσσιων φρουρίων της Σούδας και της Σπιναλόγκας, φαίνεται να είναι καταδικασμένοι.

Στην Κρήτη δεν φαίνεται να λειτούργησε, τουλάχιστον κατά την πρώιμη τουρκοκρατία, ο θεσμός της τοπικής αυτοδιοίκησης που λειτούργησε στην υπόλοιπη τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Στην Κρήτη δεν υπήρχαν πρόκριτοι και κοτζαμπάσηδες. Σε τούρκικο έγγραφο με ημερομηνία 10 Σεπτεμβρίου 1762 γίνεται λόγος για διορισμό κοτζαμπάσηδων στο Χάνδακα για την είσπραξη

⁶⁵ ό.π., *Ιστορία της Κρήτης*, σ. 314.

των φόρων αλλά το μέτρο αυτό δεν φαίνεται να είχε μόνιμη και γενική ισχύ. Ένας θεσμός που καθιερώθηκε ήταν αυτός του «προέδρου» της επαρχίας. Κάθε επαρχία εξέλεγε τον πρόεδρο της ο οποίος αναλάμβανε την εκπροσώπηση των χριστιανών στις τουρκικές αρχές και είχε την ευθύνη της είσπραξης του κεφαλικού φόρου, κάτι ανάλογο δηλαδή με τους κοτζαμπάσηδες αλλά σε επίπεδο επαρχίας όχι κοινότητας. Ο θεσμός αυτός καταργείται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα λόγω της επικράτησης του γενιτσαρισμού. Οι γενίτσαροι αυτοκρατορικοί και ντόπιοι δεν υπάκουαν σε κανένα νόμο και δεν δέχονταν κανένα περιορισμό ακόμα και η εξουσία των πασάδων ήταν πολλές φορές σκιώδης και συμβατική μπροστά στην ασυδοσία των γενίτσαρων. Η κατάσταση έγινε πιο έντονη μετά το 1750. Οι διαταγές του Σουλτάνου δεν μπορούσαν να σταματήσουν αυτή την ασυδοσία μέχρι που αποφασίστηκε η αποστολή στην Κρήτη του Χατζή Οσμάν Πασά το 1813 και άλλων πασάδων αργότερα, που εξόντωσαν ένα μεγάλο αριθμό γενίτσαρων.

Μέσα στις άθλιες αυτές συνθήκες είναι φυσικό να παρατηρούνται φαινόμενα όπως η κλοπή και ιδιαίτερα η ζωοκλοπή στην ύπαιθρο και η πορνεία στις πόλεις. Όσον αφορά το φαινόμενο της ζωοκλοπής, το οποίο έως τις μέρες μας είναι έντονο σε κάποιες περιοχές της Κρήτης, παρά το γεγονός ότι διώκεται ποινικά, είχε πάρει κάποτε τη διάσταση όχι απλά του κανονικού επαγγέλματος αλλά και μια ηρωική διάσταση και έδινε στο δράστη, εθιμικά, μια δυνατότητα καταξίωσης. Ενδεικτική είναι η περίπτωση των «σταυροπατών», κλεφτών που περπατούσαν αθόρυβα επειδή είχαν χαράξει στην πατούσα τους ένα σταυρό. Ο κλέφτης επικαλείται τον σταυρό και ο σταυρός τον βοηθάει που σημαίνει την αποδοχή του κλέφτη από τον

κοινωνικό περίγυρο, αποδοχή που παρατηρείται, όχι καθολική αλλά σε τμήμα του πληθυσμού, έως σήμερα⁶⁶.

Στην εποχή αυτή του γενιτσαρισμού φαίνεται να αναβιώνει η κρητική αντίσταση όπου οι Κρητικοί αντέδρασαν ως εκδικητές στις ωμότητες των αγάδων που έχοντας προσωπικούς λόγους εκδίκησης πήραν τα όπλα και ανέβηκαν στα βουνά. Αρχή της αντίστασης αυτής ήταν το κίνημα του Δασκαλογιάννη το 1770. Ο Δασκαλογιάννης πλούσιος πλοιοκτήτης που ταξίδευε σε όλη τη Μεσόγειο είχε αποκτήσει γνώση της κατάστασης και των προβλημάτων της εποχής. Το σχέδιο του που εντάσσεται στα «Ορλωφικά» για ένα επαναστατικό απελευθερωτικό κίνημα στην Κρήτη με τη βοήθεια της Ρωσίας αποτελεί μέρος του γενικότερου πολιτικού κλίματος της εποχής το οποίο όμως απέτυχε.

Έχει γίνει λόγος για την δράση της Φιλικής Εταιρείας και την καθυστέρηση στην συμμετοχή στην επανάσταση του 1821 με μομφή κατά της Κρήτης. Οι αρχηγοί της Φιλικής Εταιρείας δεν μπόρεσαν να οργανώνουν την επανάσταση στην Κρήτη λόγω των δυσμενών τοπικών συνθηκών και λόγω της απόστασης. Όμως υπήρχαν πολλοί Κρητικοί που είτε ζούσαν είτε ταξίδευαν στην Πόλη και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, οι οποίες μυήθηκαν στα κηρύγματα της Εταιρείας και επιστρέφοντας στην Κρήτη φρόντισαν να μυήσουν και τους Κρητικούς. Αντικειμενικά μια επανάσταση στην Κρήτη αμέσως μετά την εξέγερση στην Πελοπόννησο ήταν αδύνατη λόγω έλλειψης όπλων και εφοδίων. Επίσης η αναλογία του τούρκικου πληθυσμού καθιστούσε την επανάσταση μια δύσκολη υπόθεση. Υπολογίζεται ότι το 1821 έφταναν περίπου στα ίδια ποσοστά, 120.000 μουσουλμάνοι και 140.000

⁶⁶ Μιχάλης Μερακλής, *Κοινωνική Συγκρότηση. Ελληνική Λαογραφία Α' Τόμος*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1998 (7^η έκδοση), σ.σ. 97-98.

χριστιανοί, οπότε η Επανάσταση θα αποκτούσε έρεισμα στους μισούς κατοίκους του νησιού, οι οποίοι ήταν εγκλωβισμένοι από στεριά και θάλασσα.

Η επανάσταση αποφασίστηκε στις 15 Απριλίου στα Σφακιά και οι εχθροπραξίες λίγο αργότερα στις αρχές Ιουνίου, ως επίσημη δε ημερομηνία θεωρείται η 14 Ιουνίου 1821. Από τα Σφακιά η επανάσταση εξαπλώθηκε σε όλη τη Δυτική Κρήτη και λίγες μέρες αργότερα και στις Ανατολικές επαρχίες. Οι Τούρκοι περιορίστηκαν στα μεγάλα φρούρια και στα οχυρά χωριά της υπαίθρου και γνωρίζοντας ότι η κρητική επανάσταση δεν θα μπορούσε να κατασταλεί παρά μόνο με την καταστροφή των Σφακίων οργάνωσαν εκστρατεία για τα Σφακιά. Οι Σφακιανοί αντιλήφθηκαν την κρισιμότητα της κατάστασης και ζήτησαν βοήθεια κυρίως από τους Σπετσιώτες για πλοία που η εμφάνισή τους στα παράλια θα επηρέαζε του Τούρκους. Η βοήθεια δεν ήρθε και οι Τούρκοι μπήκαν στα Σφακιά στις 29 Αυγούστου τα οποία και υπέστησαν τρομακτικές καταστροφές. Οι Τούρκοι έχοντας πιστέψει ότι η επανάσταση έχει κατασταλεί επέστρεψαν στα φρούρια τους. Όμως η επανάσταση αναζωπυρώθηκε και το Σεπτέμβριο και Οκτώβριο του 1821 οι επαναστάτες κατόρθωσαν να ανασυντάξουν τις δυνάμεις τους και να απωθήσουν τους Τούρκους στον Αποκόρωνα και την Κυδωνία. Όμως η έλλειψη ενιαίας στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας εμπόδιζαν την κοινή και προγραμματισμένη με στρατιωτικό σχέδιο πολεμική δράση. Οι Κρητικοί αναζήτησαν έναν αρχηγό που θα δημιουργούσε στενότερο σύνδεσμο με τις άλλες ελληνικές περιοχές και θα ευνοούσε την υποστήριξη του κρητικού αγώνα και απευθύνθηκαν στον Δημήτριο Υψηλάντη για να διορίσει έναν Γενικό Αρχηγό της Κρήτης.

Διορίστηκε ο Μιχαήλ Κορμηνός Αφεντούλης αλλά οι Κρητικοί δεν ανέχονταν να τους διοικεί ένας ξένος που δεν γνώριζε ούτε το χαρακτήρα ούτε τα προβλήματα του τόπου. Παρά το γεγονός ότι μερικές πολεμικές αποτυχίες αποδόθηκαν στον Αφεντούλη, υπήρξαν και μεγάλες επιτυχίες, καθώς οι Τούρκοι δεν μπόρεσαν να καταπνίξουν την κρητική επανάσταση όπως υπολόγιζαν. Το πιο σημαντικό είναι ότι ο Αφεντούλης επιδίωξε να οργανώσει πολιτικά τον αγώνα ετοιμάζοντας σχέδιο πολιτικού Οργανισμού. Από τις 11 έως 22 Μαΐου 1822 συγκλήθηκε στους Αρμένους Αποκωρόνου Γενική Συνέλευση των Κρητικών για την ψήφιση Προσωρινού Πολιτεύματος έτσι εξεδώθει «Προκήρυξη Ελευθερίας» και ψηφίστηκε σχέδιο Συντάγματος με τίτλο «Προσωρινή Πολιτεία της νήσου Κρήτης». Οι ρυθμίσεις που προέκυψαν από την παραπάνω συνέλευση δεν εφαρμόστηκαν ποτέ στο σύνολο τους. Με την απόβαση των αιγυπτιακών στρατευμάτων ο Ομηρίδης Σκυλίτσης, συνεργάτης του Αφεντούλη, έφυγε και ο Αφεντούλης έμεινε ανίσχυρος. Ακολουθεί μια περίοδος αναρχίας που αποδυναμώνει το νησί.

Ακολουθεί η απόβαση του αιγυπτιακού στρατού στην Κρήτη που ήρθε προς βοήθεια των Τούρκων, με την επανάσταση να διατρέχει μεγάλο κίνδυνο και την αναρχία να κορυφώνεται. Στις 21 Μαΐου φτάνει ως αρμοστής ο Εμμανουήλ Τομπάζης ο οποίος δεν κατάφερε να κατευθύνει τον αγώνα προς τη σωστή κατεύθυνση. Εντωμεταξύ ο Χουσεΐν, ο νέος αρχιστράτηγος των τουρκοαιγυπτιακών δυνάμεων, ξεκινώντας από τα ανατολικά με 12.000 καλά οργανωμένο στρατό κατέστειλε την επανάσταση σε όλη την Κρήτη. Ο Χουσεΐν παραχωρεί γενική αμνηστία, που πολλοί δέχτηκαν με ανακούφιση. Λίγοι ήταν αυτοί που σχημάτισαν αντάρτικες ομάδες και συνέχισαν την αντίσταση με τη

μορφή κλεφτοπολέμου και δρούσαν κυρίως τη νύχτα προκαλώντας δολιοφθορές.

Υπήρξε μια αναζωπύρωση της επανάστασης κατά την περίοδο 1825-1828 η οποία θα τελειώσει χωρίς δικαίωση. Το Πρωτόκολλο της 22 Ιανουαρίου 1830 αφήνει την Κρήτη έξω από τα όρια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και στην απόλυτη δικαιοδοσία του Σουλτάνου. Η Κρήτη παραχωρείται στον αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλή, ως αντάλλαγμα των υπηρεσιών που πρόσφερε στο Σουλτάνο κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Έτσι η Κρήτη περνάει σε μια νέα περίοδο κατάκτησης. Οι Αιγύπτιοι που προσδοκούσαν σε μια μόνιμη κατάκτηση του νησιού έλαβε αμέσως μέτρα για την εξασφάλιση της εσωτερικής γαλήνης. Η γενική όμως αμνηστία και η προτροπή να παραδώσουν τα όπλα δεν έγιναν δεκτά από πολλούς Κρητικούς, οι οποίοι εγκατέλειψαν την Κρήτη. Οι Αιγύπτιοι στην προσπάθεια τους να ανασυγκροτήσουν το νησί προχώρησαν σε αύξηση της φορολογίας και σε εκμετάλλευση του εγχώριου πλούτου. Το γεγονός αυτό οδήγησε στη γενική δυσαρέσκεια και αντίδραση των Κρητικών με αποκορύφωμα το κίνημα των Μουρνιών, το οποίο πήρε διαστάσεις γενικής διαμαρτυρίας για τις αυθαιρεσίες της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας.

Το κρητικό ζήτημα επηρεάστηκε από την κρίση του Ανατολικού Ζητήματος 1839-1841 και καθώς οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν ταχθεί κατά του διαμελισμού της Τουρκίας αποφάσισαν με τη Συνθήκη του Λονδίνου στις 3 Ιουλίου 1840 να αποσπάσουν την Κρήτη από την Αίγυπτο και να την επαναφέρουν στην σουλτανική κυριαρχία. Εκδηλώθηκε για άλλη μια φορά επανάσταση στις 22 Φεβρουαρίου 1841 σε όλη την Κρήτη καθώς όμως η Ελλάδα ήταν αδύναμη να στείλει βοήθεια και η Γαλλία, Αγγλία και Ρωσία δεν

απάντησαν στις εκκλήσεις των Κρητικών για βοήθεια, και αυτός ο αγώνας έληξε άδοξα.

Ακολουθεί μια περίοδος σχετικής ειρήνης από το 1841 έως το 1866 όπου τα κινήματα του 1848 στην Ευρώπη έφεραν έναν επαναστατικό αναβρασμό χωρίς όμως να σημειωθούν δυναμικές εκδηλώσεις. Επίσης κατά την περίοδο αυτή δημιουργείται μια κίνηση «αντεπαναστατών» που καλλιεργεί την ιδέα της δημιουργίας ενός ανεξάρτητου νησιωτικού κράτους υπό την αγγλική προστασία.

Το 1866 εκδηλώθηκε νέα επανάσταση με σαφή έκφραση της επιθυμίας των Κρητικών για ελευθερία και Ένωση με την Ελλάδα αποδεικνύοντας τον εθνικό χαρακτήρα του Κρητικού Ζητήματος. Στις 14 Μαΐου συνήλθε η πρώτη παγκρήτια συνέλευση και συνέταξε υπόμνημα προς το Σουλτάνο και τις Μεγάλες Δυνάμεις για ένωση της Κρήτης με της Ελλάδα. Η απάντηση της Υψηλής Πύλης εκτός του γεγονότος ότι ήταν απορριπτική ήταν και απειλητική. Αμέσως οι πληρεξούσιοι των κρητικών επαρχιών συγκεντρώθηκαν και υπέγραψαν την πρώτη επαναστατική διακήρυξη. Το ελληνικό κράτος ήταν παντελώς αδύναμο στο να βοηθήσει και οι πολιτικοί ήταν πολλές φορές διχασμένοι. Η Τουρκία είχε ήδη αποστείλει 4.600 στρατιώτες που ενώθηκαν με τον στρατό των Τούρκων και των Αιγυπτίων ενώ οι Κρήτες επαναστάτες ήταν περίπου 25.000 αλλά έμπειροι πολεμικά. Ακολουθούν πολεμικές επιχειρήσεις για ένα έτος που έδειχναν ότι ο τούρκικος στρατός μπορούσε να επιβληθεί στις αναμετρήσεις με τους επαναστάτες αλλά δεν μπορούσε να σταθεροποιήσει και να μονιμοποιήσει την κατοχή. Αυτό σε συνδυασμό με την δυσφορία την διεθνούς γνώμης για τις ωμότητες των Τούρκων στην Κρήτη ανάγκασαν τον Σουλτάνο να κηρύξει κατάπαυση των

εχθροπραξιών και γενική αμνηστία. Ο Σουλτάνος έστειλε στην Κρήτη τον Ααλή πασά ως κομιστή διοικητικών παραχωρήσεων που αποτελούσαν τη βάση για το λεγόμενο Οργανικό Νόμο, ένα καθεστώς υποτυπώδους ημιαυτονομίας με ορισμένες παραχωρήσεις στους χριστιανούς. Ο Ααλή πασά διεμήνυσε στη Γενική Συνέλευση των Κρητικών ότι ήταν πρόθυμος να παραχωρήσει οποιοδήποτε πολίτευμα αρκεί να αποκηρύξουν το αίτημα ένωσης με την Ελλάδα. Η απάντηση ήταν αρνητική και οι εχθροπραξίες συνεχίστηκαν χωρίς αυτό να εμποδίσει τον πασά να εφαρμόσει τα σχέδια του. Η βρετανική πολιτική ευνοούσε τα σχέδια του Ααλή και παρακινούσε το λαό να δηλώσει υποταγή. Μέσα σε αυτό το κλίμα εντάσσεται και το κίνημα των «αντεπαναστατών». Η επανάσταση αντιμετώπιζε πλέον σοβαρές δυσκολίες εσωτερικές όπως η κούραση του λαού και η έλλειψη μέσων για τη συνέχιση του αγώνα και εξωτερικές καθώς η Ελλάδα υπό τη απειλή ελληνοτουρκικού πολέμου αναγκάστηκε να σταματήσει την αποστολή εθελοντών και εφοδίων στην Κρήτη. Επίσης η ευρωπαϊκή διπλωματία είχε οριστικά στραφεί υπέρ της Τουρκίας. Η επανάσταση για άλλη μια φορά εκπνέει και η επιθυμία για ελευθερία και Ένωση με την Ελλάδα μένει ανεκπλήρωτη.

Η έναρξη του ρωσοτουρκικού πολέμου το 1877 έφερε νέα κρίση στο Ανατολικό Ζήτημα και μια καλή ευκαιρία για την οργάνωση ενός επαναστατικού κινήματος στην Κρήτη. Η Τουρκία καθώς ήταν απασχολημένη στον πόλεμο με τη Ρωσία προτίμησε να καταφύγει στην πολιτική του συμβιβασμού και υποσχέθηκε νέες παραχωρήσεις και προνόμια στον Οργανικό Νόμο. Η Επαναστατική όμως Συνέλευση ζητούσε να κηρυχθεί η Κρήτη αυτόνομη ηγεμονία, φόρου υποτελής στο Σουλτάνο με χριστιανό διοικητή εκλεγμένο με την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων. Η Τουρκία δεν

απάντησε και ξέσπασε η επανάσταση το 1878 η οποία γρήγορα επεκτάθηκε σε όλο το νησί, οι Τούρκοι κλείστηκαν στα φρούρια και ολόκληρη η Κρήτη βρισκόταν υπό τον έλεγχο των επαναστατών. Τον Ιούλιο του 1878 οι πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων επέβαλαν ανακωχή με την υπόσχεση ότι το Κρητικό Ζήτημα θα απασχολούσε το Συνέδριο του Βερολίνου. Στο συνέδριο δεν αποφασίστηκε τίποτα παραπάνω από την εφαρμογή του Οργανικού Νόμου με τις αναγκαίες τροποποιήσεις κι έτσι οι Κρήτες αποφάσισαν τη συνέχιση της ένοπλης εξέγερσης. Η Τουρκία ικανοποιημένη που αποκλείστηκε η λύση της Ένωσης δέχτηκε την υπόδειξη της Αγγλίας για νέες παραχωρήσεις. Έτσι τον Οκτώβριο του 1878 υπογράφηκε η Σύμβαση της Χαλέπας που αποτέλεσε το νέο πολιτικό Οργανισμό της Κρήτης. Ο Σύμβαση προβλέπει την ότι ο Γενικός Διοικητής της Κρήτης θα μπορεί να είναι και χριστιανός, με τη υποχρέωση να έχει έναν σύμβουλο από το αντίθετο θρήσκευμα, η Συνέλευση θα έχει 80 μέλη (49 χριστιανούς και 31 μουσουλμάνους), ιδρύεται κρητική χωροφυλακή, ορίζεται η ελληνική ως επίσημη γλώσσα των δικαστηρίων και της Συνέλευσης, χορηγείται γενική αμνηστία και προσωρινή απαλλαγή από ορισμένους φόρους και τέλος, επιτρέπεται η ίδρυση φιλολογικών συλλόγων και η έκδοση εφημερίδας.

Ακολουθεί μια περίοδος έντονων κομματικών διαιρέσεων και φατριασμών. Δημιουργούνται δύο μεγάλα κόμματα αυτό των Καραβανάδων, που εκπροσωπούσε τη συντηρητική μερίδα και αυτό των Ξυπόλυτων που εκπροσωπούσε τις προοδευτικές και φιλελεύθερες τάσεις. Το Κρητικό Ζήτημα φαίνεται να έχει λησμονηθεί μέσα στη δίνη των πολιτικών παθών. Στις εκλογές του 1888 κερδίζει το κόμμα των Ξυπόλυτων και ξεκινάει μια νέα επανάσταση καθώς ο λαός ξεχνά τα πολιτικά πάθη και ξαναζει το όνειρο της

Ένωσης. Η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη αποκηρύσσει την επανάσταση και η Τουρκία σπεύδει να ανακαλέσει το Γενικό Διοικητή στο νησί το σκληροτράχηλο στρατιωτικό Σακήρ πασά, ο οποίος επέβαλε στρατιωτικό νόμο και ο τούρκικος στρατός κατέλαβε επίκαιρα σημεία του νησιού. Επίσης με το πρόσχημα ότι οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί δεν απέδωσαν στην Κρήτη ανακαλεί το Χάρτη της Χαλέπας το 1889 και επανάφερε στην Κρήτη την τουρκοκρατία των περασμένων χρόνων. Οι Κρητικοί επιδοθήκαν σε παθητική αντίσταση που εκδηλώθηκε με αθρόες παραιτήσεις από τις δημόσιες θέσεις.

Έχοντας βεβαιωθεί πλέον οι ηγέτες των Κρητών ότι η λύση της Ένωσης δεν θα επιτευχθεί με την τοπικές επαναστάσεις παρά μόνο στα πλαίσια μιας βαλκανικής κρίσης άρχισε να δημιουργείται η ίδρυση μια αυτόνομης ηγεμονίας στην Κρήτη υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων και να μετατεθεί στο μέλλον και σε συνθήκες ευνοϊκότερες συνθήκες ο στόχος της Ένωσης. Εκφραστής των ιδεών αυτών αναδείχθηκε ο σφακιανός πολιτευτής Μανούσος Κούνδουρος και αναπτύσσονται σε ένα Υπόμνημα το οποίο εγκρίθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Κρητικών στις 10 Σεπτεμβρίου 1895 και αμέσως μετά υποβλήθηκε στις προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων. Η πράξη αυτή θεωρήθηκε επαναστατική και ο Διοικητής της Κρήτης Καραθεοδωρής διέταξε να συλληφθούν οι Μεταπολιτευτικοί χωρίς όμως επιτυχία. Αναβιώνει έτσι ένα κλίμα πατριωτισμού στην Κρήτη και οι παλιές διενέξεις και φατριασμοί εγκαταλείπονται για χάρη του κοινού αγώνα. Η νίκη των Κρητών στο Βάμο το 1896 επηρέασε την στάση των Μεγάλων Δυνάμεων. Οργανώθηκε ξανά η «Γενική Επαναστατική των Κρητών Συνέλευση» και ανασυστήθηκε στην Αθήνα η «Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή». Οι βιαιότητες του τούρκικου στοιχείου δημιούργησαν τέτοια

ένταση, που ανάγκασαν τις Μεγάλες Δυνάμεις να πιέσουν την Πύλη για νέες παραχωρήσεις δημιουργώντας ένα νέο πολιτικό Οργανισμό στην Κρήτη, τον οποίο ο Κούνδουρος αποδέχθηκε. Η επανάσταση έληξε τον Αύγουστο του 1896 και έμεινε γνωστή ως «τυχερή» επανάσταση.

Από τις αρχές του 1897 οι Τούρκοι με πράξεις αντίδρασης και βιαιότητας υπονομεύουν τον Νέο Οργανισμό. Προς αποφυγή της γενίκευσης των ταραχών και πιεζόμενη από την αντιπολίτευση και την κοινή γνώμη η κυβέρνηση του Δεληγιάννη αποφασίζει να επέμβει στέλνοντας πολεμικά πλοία. Όταν όμως οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν να προβούν σε διεθνή κατοχή στο νησί για να προλάβει έστειλε τον συνταγματάρχη Τιμ. Βάσο να καταλάβει την Κρήτη και να κηρύξει την Ένωση με την Ελλάδα. Η νέα επανάσταση παίρνει μεγάλες διαστάσεις και σκληρές μάχες διεξάγονται σε όλο το νησί. Οι Μεγάλες Δυνάμεις μπροστά σε αυτές τις εξελίξεις προτείνουν την αυτονομία αλλά οι ελληνική κυβέρνηση και οι Κρήτες την απορρίπτουν. Όμως η αποτυχία στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 ανάγκασε την Ελλάδα να αποσύρει τις δυνάμεις από το νησί και οι ηγέτες της κρητικής επανάστασης να αποδεχτούν την λύση της αυτονομίας.

Ο πληθυσμός της Κρήτης κατά την περίοδο αυτή των επαναστάσεων αυξομειώνεται ανάλογα με τις ειρηνικές και επαναστατικές περιόδους. Το χαρακτηριστικό της εποχής είναι ότι ενώ το 1821 οι μουσουλμάνοι ήταν σχεδόν στο ίδιο επίπεδο με τους χριστιανούς κατά την απογραφή του 1881 έχουμε αναλογία 3:1 υπέρ των χριστιανών που σημαίνει ότι οι τελευταίοι μπορούν να επηρεάσουν τα πράγματα.

Η περίοδος της αυτονομίας και η Ένωση (1898-1913)

Έτσι στις 9 Δεκεμβρίου 1898 έφτασε στα Χανιά ως ύπατος Αρμοστής Κρήτης ο πρίγκιπας Γεώργιος της Ελλάδας ο οποίος έγινε δεκτός με πρωτοφανείς εκδηλώσεις πατριωτικού ενθουσιασμού. Η πρώτη αυτή κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας απέδωσε σημαντικό έργο καθώς εξέδωσε νόμους, ίδρυσε τράπεζα και έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παιδεία και τη δημόσια υγεία. Όμως το σύνταγμα της ήταν υπερβολικά συντηρητικό και παραχωρούσε στον Αρμοστή υπερεξουσίες που έφθαναν στα όρια του δεσποτισμού. Ο αρχικός ενθουσιασμός αντικαταστάθηκε από μεγάλη δυσφορία. Εκτός όμως από αυτό υπήρχε και το θέμα της Ένωσης. Όσον αφορά αυτό το θέμα στο ο Γεώργιος έμεινε πιστός στο καθεστώς της αυτονομίας και στην άποψη ότι το εθνικό ζήτημα θα ωρίμαζε μέσα από συνεχείς παραστάσεις και υπομνήματα. Η άποψη όμως του Ελευθερίου Βενιζέλου, συμβούλου της δικαιοσύνης, ήταν διαφορετική, καθώς πίστευε ότι η λύση θα ερχόταν με σταδιακές κατακτήσεις και πρότεινε την απομάκρυνση των ξένων στρατευμάτων από το νησί και αντικατάστασή τους από Έλληνες αξιωματικούς. Έτσι επήλθε ρήξη μεταξύ Βενιζέλου και Αρμοστή που οδήγησε στο σχηματισμό μιας ισχυρής αντιπολίτευσης, που συνέταξε προκήρυξη που ζητούσε τη μεταβολή του συντάγματος στην Κρήτη. Όλα αυτά ήταν προμήνυμα της επανάστασης που εκδηλώθηκε λίγες μέρες αργότερα στις 10 Μαρτίου 1905 και έμεινε γνωστή ως επανάσταση της Θερσίας. Αποτέλεσμα του κινήματος ήταν η απομάκρυνση των ξένων στρατευμάτων και η εκπόνηση νέου Συντάγματος. Επίσης με απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων δίνεται το δικαίωμα στον βασιλιά Γεώργιο Α' να διορίζει εκείνος τον αρμοστή της

Κρήτης. Ο πρίγκιπας Γεώργιος δηλώνει την παραίτηση του και αναχωρεί από την Κρήτη, νέος αρμοστής ορίζεται ο Αλέξανδρος Ζαΐμης.

Η προσάρτηση της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης από την Αυστρία και η δημιουργία του βασιλείου της Βουλγαρίας με ταυτόχρονη προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας επηρέασαν την Κρήτη και μια ομάδα πολιτικών με επικεφαλής το Βενιζέλο καλούσε με προκήρυξη το λαό σε παγκρήτια συγκέντρωση στα Χανιά για την κήρυξη της Ένωσης, όπως και έγινε στις 23 Σεπτεμβρίου 1908. Εγκρίθηκε έτσι το πρώτο λαϊκό ψήφισμα της Ένωσης και η Κρητική Βουλή επικύρωσε το ψήφισμα. Το κρητικό σύνταγμα καταργείται και εισάγεται το ελληνικό. Σχηματίζεται νέα Προσωρινή Κυβέρνηση καθώς υπέδειξαν στον Ζαΐμη να μην επιστρέψει στην Κρήτη (αυτό το διάστημα βρισκόταν σε διακοπές στην Αίγινα). Η ελληνική κυβέρνηση δεν αναγνώρισε επίσημα την Ένωση αλλά περιορίστηκε σε παρασκηνιακές οδηγίες θέλοντας να αποφύγει την αντίδραση της Τουρκίας και τις διεθνείς περιπλοκές.

Κατά το διάστημα που ακολούθησε υπήρξαν διάφορες διπλωματικές αναταραχές μέχρι που η έκρηξη και η επιτυχής έκβαση των Βαλκανικών Πολέμων έφερε την πολυπόθητη λύση στο Κρητικό Ζήτημα. Με το άρθρο 4 της συνθήκης του Λονδίνου στις 30 Μαΐου 1913 ο σουλτάνος παραιτείται από όλα τα δικαιώματα του στην Κρήτη, την οποία παραχωρούσε στις Μεγάλες Δυνάμεις. Με ιδιαίτερη συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας στη 1 Νοεμβρίου 1913 ο σουλτάνος παραιτείται από κάθε δικαίωμα επικυριαρχίας στο νησί. Η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα είχε πραγματοποιηθεί.

Κατά την περίοδο της αυτονομίας η εκπαιδευτική πολιτική της Κρητικής Πολιτείας υπήρξε δραστήρια και αποτελεσματική καθώς υπάρχει ιδιαίτερη μέριμνα για τη λαϊκή παιδεία. Τα σχολεία, οι μαθητές και οι ανάλογες δαπάνες

αυξάνονται θεαματικά. Ιδιαίτερη λογοτεχνία δεν υπάρχει και οι περισσότεροι λογοτέχνες ακολουθούν τα ρεύματα της αθηναϊκής λογοτεχνίας.

Σημαντικό γεγονός της εποχής αποτελούν οι ανασκαφές των μινωικών κέντρων και η αποκάλυψη του μινωικού πολιτισμού φέρνοντας την Κρήτη στο κέντρο του ενδιαφέροντος ως λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ. ΚΡΗΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Η έννοια της ταυτότητας ορίζεται καταρχήν ως την σύμπτωση εαυτού και προσωπικότητας, της υποκειμενικής και αντικειμενικής διάστασης της ατομικής υπόστασης του προσώπου⁶⁷ και ως το σύνολο των διαφοροποιητικών χαρακτηριστικών, των γνωρισμάτων που καθορίζουν τι είναι κάτι, ποιος είναι κάποιος, που επιτρέπουν την αναγνώρισή του⁶⁸. Επίσης μαζί με τις προσωπικές ταυτότητες υπάρχουν και ταυτότητες που χαρακτηρίζουν ολόκληρα κοινωνικά σύνολα, οι συλλογικές ταυτότητες.

Ένα είδος συλλογικής ταυτότητας αποτελεί η τοπική ταυτότητα. Η ταυτότητα μιας ομάδας ανθρώπων που ζουν σε μια διακριτή γεωγραφική περιοχή, στην περίπτωση μας στο νησί της Κρήτης. Η στρατηγική της θέσης και οι γεωγραφικές της ιδιομορφίες υπήρξαν καθοριστικοί παράγοντες για την ιδιαίτερη εξέλιξη της πολιτικής της ιστορίας. Η τροπή που πήρε η πολιτική της ιστορίας, διαφορετική από την υπόλοιπη Ελλάδα, και η επαναστατική της παράδοση που χρονολογείται από το 1770 .

Μέσα από τις ιστορικές διαδικασίες που περιγράψαμε παραπάνω δημιουργείται ένας τοπικός πολιτισμός με βάσεις ελληνικές αλλά και επιρροές από την Ανατολή και τη Δύση. Δημιουργείται έτσι για τους Κρητικούς μια

⁶⁷ Δημήτριος Γ. Τσαούσης, *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Gutenberg, Αθήνα, 1984, σ. 267.

⁶⁸ Γεώργιος Δ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα, 1998, σ. 1764

ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα που προσδιορίζει και την ιδιαιτερότητα του από τους άλλους. Η συνείδηση της πολιτιστικής ιδιαιτερότητας από μια ομάδα λειτουργεί ως στοιχείο κοινωνικής συνοχής⁶⁹ και δίνει απαντήσεις σε βασικά ερωτήματα: «ποιοι είμαστε;» το οποίο έχει να κάνει με τους τρόπους που η πολιτιστική ομάδα επιλέγει να διατηρεί και να εκφράζει τη συλλογική μνήμη με το μύθο και την ιστορία και στο «τι είμαστε;» που έχει να κάνει με την κοινωνική πραγματικότητα στην καθημερινή της εκδήλωση. Ο πολιτισμός επιτελεί ταυτόχρονα τρεις λειτουργίες: της αναγνώρισης, της ένταξης και της συμμετοχής και μεταβιβάζεται με κοινωνικές διαδικασίες από τη μια γενιά στην άλλη.

Στο πλαίσιο του σύγχρονου τοπικισμού η ιδιαίτερη ταυτότητα των Κρητικών εκδηλώνεται ως μια προσπάθεια διάσωσης και διάδοσης των ιδιαίτερων τοπικών πολιτισμικών προτύπων στις νέες γενιές και ως προσπάθεια γνώσης του τοπικού ιστορικού παρελθόντος που θεωρείται αναπόσπαστο τμήμα της ιστορίας ολόκληρου του έθνους⁷⁰. Ο τοπικός αυτός πολιτισμός δεν παραπέμπει σε αποσχιστικές τάσεις των υποκειμένων του. Αυτό σημαίνει ότι οι Κρητικοί προσπαθούν να διατηρηθούν ως μια ξεχωριστή πολιτισμική οντότητα μέσα στην ελληνική κοινωνία αλλά ως μέρος της, σαν μια παραλλαγή του ελληνικού πολιτισμού.

Ως συνείδηση ορίζεται⁷¹ η ξεκάθαρη γνώση και αίσθηση που έχει κανείς για κάτι, αλλά και η ικανότητα του προσώπου να αποκτήσει γνώση για τον εαυτό του, η οποία τον διακρίνει από τους άλλους και τον κόσμο που τον περιβάλλει. Ο Τσαούσης στο Λεξικό Κοινωνιολογίας αναφέρει τον όρο

⁶⁹ Δημήτριος Γ. Τσαούσης, *Η κοινωνία του ανθρώπου*, Gutenberg, Αθήνα, 1987 (δ' έκδοση), σ.σ. 116-117.

⁷⁰ Μαρία Κ. Βεργέτη, *Εθνοτοπική ταυτότητα: η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου, Διαδιακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1993, σ. 27.*

⁷¹ ό.π., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας*, σ. 1720.

συνείδηση του είδους: «όρος που χρησιμοποιήθηκε παλιότερα από τον Φράνκλιν Χ. Γκίντινγκς για να δηλώσει την τάση των ατόμων να αναζητήσουν τους ομοίους τους και το συναίσθημα της ταύτισης μαζί τους. Για τον Γκίντινγκς η συνείδηση του είδους αποτελεί τη βάση του κοινωνικού δεσμού.»⁷². Η εθνική συνείδηση αποτελεί μια γνωστική και θυμική κατάσταση που είναι δύσκολα προσδιορίσιμη από εμπειρική άποψη και που αναφέρεται σε μια ομάδα ατόμων που διακατέχονται, αυτοπροσδιορίζονται και πράττουν παρακινημένοι από εθνικιστικές αντιλήψεις και συναισθήματα αφοσίωσης στο έθνος τους⁷³.

Όμοια με τους υπόλοιπους Έλληνες οι Κρητικοί διαμόρφωσαν την εθνική συνείδηση τους μέσα από αλληπάλληλες κατακτήσεις και μέσα σε υπερεθνικές αυτοκρατορίες. Αποτελούν και οι Κρητικοί από φυλετική άποψη έναν ανάμεικτο λαό αλλά όπως δείχνουν οι συνεχείς αντιστάσεις τους απέναντι στους κατακτητές μπορούμε να πούμε ότι πάντα είχαν μια συνείδηση ότι αποτελούν μια ξεχωριστή οντότητα που διέφερε από τους κατακτητές και ομοίαζε με τους Έλληνες. Με μόνη εξαίρεση τη ρωμαιοκρατία που, τα πρώτα τουλάχιστον χρόνια, δεν δέχτηκαν την αντίσταση των Κρητικών και αυτό πιθανόν έχει να κάνει με την συνείδηση της ελληνικής λαϊκής εθνότητας που υποχωρεί στην ευρύτερη ιδέα της αυτοκρατορίας και της οικουμενικότητας.

Ο Μισέλ Λεβί μας διδάσκει για την εθνική συνείδηση ότι «ένα έθνος δεν είναι απλώς ένα σύνολο αφηρημένων, εξωτερικών, "αντικειμενικών" κριτηρίων. Η υποκειμενική διάσταση, δηλαδή η συνείδηση της εθνικής

⁷² ό.π., *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, σ. 255.

⁷³ Παντελής Λέκκας στο *Επιστημονικό Συμπόσιο. Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός* (21 και 22 Ιανουαρίου 1994), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), σ. 236.

ταυτότητας, η ζωτικότητα του εθνικού πολιτικού κινήματος, δεν είναι λιγότερο σημαντική. Φυσικά αυτοί οι "υποκειμενικοί παράγοντες" δεν γεννιούνται εκ του μηδενός, αλλά είναι αποτέλεσμα ορισμένων ιστορικών συνθηκών: διώξεων, καταπίεσης, διακρίσεων κ.λπ. Όμως αυτό σημαίνει ότι, σε τελευταία ανάλυση, αυτός που θα αποφασίσει το αν μια κοινότητα αποτελεί έθνος ή όχι δεν είναι κάποιος δογματικός "ειδικός", εξοπλισμένος με έναν κατάλογο "αντικειμενικών χαρακτηριστικών", αλλά η ίδια η κοινότητα (ή εκείνο το τμήμα της που θεωρεί ότι ανήκει σε ένα έθνος)»⁷⁴.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ. ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Θεωρώντας ως πηγή ποιοτικών δεδομένων το έργο του Καζαντζάκη "Αναφορά στον Γκρέκο" θα του θέσουμε ερωτήματα που αφορούν την ταυτότητα των Κρητικών και την εθνική τους συνείδηση. Θα αντλήσουμε από το παραπάνω λογοτεχνικό κείμενο ποιοτικά δεδομένα και θα τα υποβάλλουμε σε μια ανάλυση περιεχομένου, μια μέθοδο που αντιμετωπίζει ένα κείμενο οποιασδήποτε μορφής ως αντικείμενο θεματικής μελέτης. Ως μονάδα καταγραφής θα θεωρήσουμε το γενικό θέμα που αναπτύσσεται σε όλο το κείμενο⁷⁵. Συγκεκριμένα θα θέσουμε ζητήματα που αφορούν τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης και στοιχεία της τοπικής ταυτότητας των Κρητικών.

Συγκεκριμένοι στόχοι της παρούσας μελέτης είναι να δούμε πως διαπραγματεύεται ο πληθυσμός της Κρήτης το θέμα της πολιτισμικής και πολιτικής ταύτισης με ένα έθνος-κράτος, πως επηρέασε την ταυτότητα του η προσπάθεια για διατήρηση του ως διακριτή οντότητα μέσα στις κατακτήσεις

⁷⁴ Μισέλ Λεβί, *Το εθνικό ζήτημα. Από το Μαρξ μέχρι σήμερα*, Στάχυ, Αθήνα, 1993, σ.81.

⁷⁵ Νότα Κυριαζή, *Η Κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001 (γ' έκδοση), σ. 291.

του από διαφορετικούς λαούς, πως επίσης διαμορφώθηκε η εθνική του συνείδηση μέσα από τις πολλαπλές κατακτήσεις και αναμείξεις με άλλους λαούς, πως χειρίστηκε την αντίφαση της παγανιστικής Αρχαιότητας και του χριστιανισμού που για το Σβορόνο αποτελεί μια ιδιαίτερη στιγμή στην εθνική συνείδηση των Ελλήνων, πως αναγνωρίζει τον εαυτό του μέσα στις ανατολικές επιδράσεις και πως τοποθετείται η παράδοση του μέσα στην δυτική σκέψη.

Το επόμενο στάδιο⁷⁶ στην ανάλυση περιεχομένου αποτελεί η συστηματοποίηση των εννοιολογικών κατηγοριών στις οποίες εντάσσονται τα ποιοτικά δεδομένα. Οι κατηγορίες αυτές, στις οποίες βασίζεται η ανάλυση, καθορίζονται από το σκοπό της έρευνας και το θεωρητικό της υπόβαθρο. Κατά τη διαδικασία της ποιοτικής ανάλυσης δεδομένων, αρχικά τα δεδομένα αντιπαρατίθενται με κάποιες αρχικές κατηγορίες. Στη συνέχεια, μέσα από τη διαπλοκή θεωρίας και δεδομένων, οι αρχικές αυτές κατηγορίες καταλήγουν στην τελική τους μορφή. Οι τελικές κατηγορίες ανάλυσης της παρούσας μελέτης είναι οι εξής:

Η θρησκεία, καθώς έχει αναμιχθεί πολλαπλά με την εθνική ιδέα. Κατά τον 3^ο αιώνα επιφέρει κρίση στην ελληνική ιδέα που βασίζεται στην πολιτισμική, πολιτική και οικονομική ενότητα, με την ιδέα της οικουμενικότητας. Η ελληνική ιδέα επανέρχεται τον 11^ο με 12^ο αιώνα και επιχειρείται μια διαδικασία συμβιβασμού. Με την Οθωμανική κατάκτηση η εκκλησία αναλαμβάνει τη διατήρηση του Ελληνισμού με αποτέλεσμα τον τονισμό του θρησκευτικού στοιχείου και την καλλιέργεια της ιδέας μιας εξελληνισμένης αυτοκρατορίας. Οι λόγιοι ερχόμενοι σε επαφή με τη Δύση

⁷⁶ Θεόδωρος Ιωσηφίδης, *Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων στις κοινωνικές επιστήμες*, Κριτική, Αθήνα, 2003, σ.σ. 62-63.

επαναφέρουν την εθνική ιδέα καθώς και την ιδέες της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού και μαζί με τους αστούς που ζητούσαν την οικονομική ελευθερία συντέλεσαν στην εθνική αφύπνιση. Έτσι η συνοχή των πληθυσμών που διεκδικούσαν την εθνική τους ιδιότητα επιτεύχθηκε σε αναφορά σε πολιτισμικά στοιχεία (αρχαία Ελλάδα) και θρησκευτικά (Ορθοδοξία). Οι λόγοι αυτοί καθώς και το γεγονός ότι η ορθοδοξία είναι λιγότερο μυστικιστική και δογματική από τον καθολικισμό δεν έφεραν τη σύγκρουση των επαναστατικών δυνάμεων με την εκκλησία. Η ανάμειξη αυτή θρησκείας και εθνικής ιδέας έχει ως αποτέλεσμα στην ελληνική κοινωνία, μέχρι σήμερα, να μη διαχωρίζονται αλλά να διατηρείται μια στενή σχέση κράτους και εκκλησίας.

Η πατρίδα, η χρήση της έννοιας ποικίλει ανάλογα τις συνθήκες και τις ανάγκες κάθε εποχής και χρόνου. Οι διαβαθμίσεις της χρήσης ξεκινούν από το δηλωτικό της ιδιαίτερης περιοχής , πόλης ή χωριού που γεννηθήκαμε, η λεγόμενη ιδιαίτερη πατρίδα. Έπεται η ευρύτερη χρήση της ως η χώρα των προγόνων μας, ο τόπος που γεννήθηκαν και έζησαν οι πατέρες μας. Ακόμα μπορεί να δηλώσει τον τόπο γέννησης ή καταγωγής που μαζί με τα άτομα που τον κατοικούν συμπεριλαμβάνει τις παραδόσεις και τις αξίες με τις οποίες συνδέεται. Καθώς επίσης μπορεί να δηλώσει το κράτος ή το έθνος. Τέλος χρησιμοποιείται για να δηλώσει τον τόπο που πρώτη φορά εμφανίστηκε ένα είδος.

Για παράδειγμα, ο Κρητικός θεωρεί καταρχήν ως πατρίδα, ιδιαίτερη, τον γενέθλιο τόπο του την Κρήτη, τους κατοίκους, τις αξίες και τις παραδόσεις της, απόγονο και κληρονόμο του μινωικού πολιτισμού. Στα παραπάνω εμπεριέχεται και η έννοια της μοναδικότητας ή της διαφορετικότητας για κάποια στοιχεία που εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στην Κρήτη όπως ο

πολιτισμός. Συγχρόνως θεωρεί τον εαυτό του Έλληνα και την Ελλάδα πατρίδα του και ενστερνίζεται τις αξίες και τις παραδόσεις των κατοίκων της θεωρώντας τον εαυτό του ως κληρονόμο την αρχαιοελληνικής παράδοσης που μετά το 1913 θεωρείται επίσημα μέλος του ελληνικού έθνους- κράτους που αναγνωρίστηκε το 1830. Η καθυστέρηση αυτή των 83 ετών με τις συνεχείς επαναστατικές προσπάθειες για απελευθέρωση και Ένωση συνέβαλλαν στη διαμόρφωση της τοπικής τους ταυτότητας και στην διατήρηση της με ιδιαίτερο ζήλο μέχρι σήμερα.

Ο τρόπος ζωής, η συμβίωση κάτω από τους ίδιους όρους ζωής έχει ως συνέπεια τη δημιουργία κοινών χαρακτηριστικών και κοινής ψυχολογίας. Τα ήθη, τα έθιμα, οι παραδόσεις, τα πολιτισμικά προϊόντα αποτελούν απόρροια των συγκεκριμένων κοινωνικών και ιστορικών συνθηκών που βιώνει κάθε τόπος. Η Κρήτη έχοντας μια ιδιαίτερη τοπική ιστορία έχει διαμορφώσει μια ιδιόμορφη ταυτότητα που τη συναντάμε στα πολιτισμικά της προϊόντα, στην εμφάνιση, στη γλωσσική διάλεκτο⁷⁷, σε στάσεις ζωής.

Η καταγωγή, η κοινή καταγωγή αποτελεί ένα στοιχείο που χρησιμοποιείται ως παράγοντας συνοχής και ιδιαιτερότητας. Η καταγωγή παραπέμπει στην γραμμική βιολογική συνέχεια από τους προγόνους γεγονός

⁷⁷ Η κρητική μορφή της νεοελληνικής γλώσσας κατά τον Κοντοσόπουλο μπορεί να ονομαστεί διάλεκτος καταχρηστικά καθώς οι διαφορές τις είναι αισθητές αλλά δεν δυσκολεύουν την κατανόηση των λεγομένων από τους ομόγλωσσους που δεν είναι ντόπιοι (χαρακτηριστικό του ιδιώματος). Επειδή κλίνει περισσότερο προς την κατηγορία «διάλεκτος» συνηθίζεται στον καθημερινό και επιστημονικό λόγο να λέγεται διάλεκτος. Ποικίλα αίτια όπως γεωγραφικά, συγκοινωνιακά, ιστορικά και ποικίλοι παράγοντες όπως πολιτιστικοί και πολιτικοί διαμόρφωσαν την τοπική κρητική διάλεκτο η οποία στην καθαρή της μορφή είναι αρκετά διαφοροποιημένη από τη νέα ελληνική. Όμως αν εξαιρέσουμε τις καθαυτές διαλέκτους (την τσακωνική, τη ποντιακή, την καππαδοκική και τη νοτιο-ιταλική) τα τοπικά ιδιώματα και οι διάλεκτοι της νεοελληνικής είναι σε μεγάλο βαθμό κατανοητά από όλους τους Έλληνες. Πολλές κρητικές διαλεκτικές λέξεις προέρχονται κατευθείαν από τα αρχαία ελληνικά και κυρίως το λεξιλόγιο των γεωργών, των βοσκών και η ονοματολογία της χλωρίδας είναι γεμάτα από πανάρχαιες ελληνικές λέξεις. Απομεινάρια των μακρών περιόδων ξενικής κατοχής είναι οι πολλές λέξεις ξενικής προέλευσης. Οι περισσότεροι ξενισμοί της διαλέκτου προέρχονται από την ιταλική και την τουρκική γλώσσα. Σχετικά με ο θέμα των διαλέκτων και ιδιωμάτων βλέπε στο Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*, χ.ε., Αθήνα, 1994.

που δύσκολα αποδεικνύεται γι' αυτό και γίνεται λόγος για φανταστική καταγωγή και για κοινούς μύθους καταγωγής. Όπως όμως τονίζει ο Smith σημασία και αποτελέσματα έχει η αίσθηση των κοινών προγόνων όπως για παράδειγμα οι Έλληνες έχουν την αίσθηση ότι κατάγονται από τους αρχαίους Έλληνες παρά το γεγονός ότι ζήσανε για αιώνες δίπλα ή και μαζί με άλλους πολιτισμούς και τις αλλαγές που υπέστησαν. Στη συλλογική πολιτισμική ταυτότητα αυτό που έχει σημασία είναι η αίσθηση της συνέχειας που έχουν οι υποκείμενες διαδοχικές γενιές. Μια αίσθηση πολιτισμικής συνέχειας που ενσωματώνει τους μύθους, τις μνήμες και τα σύμβολα που διατηρεί μια συγκεκριμένη πολιτισμική ομάδα.

Η Κνωσός, με αυτή την κατηγορία ανάλυσης θέλουμε να διαπιστώσουμε τις επιπτώσεις των ανασκαφών στην Κνωσό και της αποκάλυψης του μινωικού πολιτισμού στην ταυτότητα και την εθνική συνείδηση των Κρητικών. Αν δηλαδή η αποκάλυψη ενός ιδιαίτερου πολιτισμού σημαίνει για τους Κρητικούς απόσταση από τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό ή αν αποτελεί μια ακόμα απόδειξη ότι οι Κρήτες αποτελούν μέρος της εθνοτικής ομάδας των Ελλήνων.

Η αρχαιότητα, ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός αποτελεί ιδιαίτερη κατηγορία ανάλυσης στην παρούσα μελέτη καθώς θέλουμε να δούμε πως η αίσθηση της πολιτισμικής συνέχειας συνδυάζεται με τις επιμέρους τοπικές ιστορίες και τοπικές πολιτισμικές ταυτότητες στον ελληνικό χώρο. Σκοπός είναι να διερευνηθεί το κατά πόσο οι φορείς τον πολιτισμικών αυτών ταυτοτήτων αισθάνονται μέρος, παραλλαγή του ελληνικού πολιτισμού ή βάση των ιδιομορφιών τους αισθάνονται απόσταση από το κοινό αρχαιοελληνικό πρότυπο.

Η Ελλάδα, η εθνική συνείδηση των Κρητικών εκφράζεται με τους αγώνες του για Ένωση με το ελληνικό κράτος. Όπως είδαμε και παραπάνω η διαδικασία ήταν μακρόχρονη και αιματηρή, η οποία μετά από μια περίοδο αυτονομίας επιτεύχθηκε οριστικά το 1913. Το αίτημα των Κρητικών για ελευθερία έχει διπλό χαρακτήρα, από τη μια αγωνίζονται για την απελευθέρωση από τους Τούρκους και από την άλλη για την πολιτική τους ταύτιση με το ελληνικό κράτος. Αρα αισθάνονται μέρος του Ελληνισμού στον οποίο θέλουν να ανήκουν και πολιτικά.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ . Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Ο Νίκος Καζαντζάκης γεννιέται στις 18 Φεβρουαρίου 1883 στο Ηράκλειο της Κρήτης. Η Κρήτη την εποχή που γεννήθηκε και μεγάλωσε ο Καζαντζάκης βρισκόταν υπό την κατοχή των Τούρκων και εν μέσω επαναστάσεων για την απελευθέρωση του νησιού και των αγώνων των Κρητικών για την Ένωση με την Ελλάδα. Οι εμπειρίες από τα πρώτα αυτά χρόνια της ζωής επηρέασαν βαθιά το έργο και την κοσμοθεωρία του, καθώς ο αγωνιζόμενος άνθρωπος και η έννοια της ελευθερίας θα γίνουν το ζητούμενο. Ο πατέρας του Μιχάλης Καζαντζάκης, με καταγωγή από το χωριό Βαρβάρους του νομού Ηρακλείου, ήταν έμπορος και κτηματίας. Η οικονομική του κατάσταση θα δώσει το δικαίωμα στο Καζαντζάκη να έχει μια ολοκληρωμένη μόρφωση.

Ο Καζαντζάκης λαμβάνει τη στοιχειώδη μόρφωση στο Ηράκλειο (1890-1896). Κατά την τελευταία Κρητική Επανάσταση η οικογένειά του καταφεύγει στη Νάξο όπου και εγγράφεται στην Γαλλική Εμπορική Σχολή του Τιμίου Σταυρού. Κατά τα δύο χρόνια της φοίτησης του (1897-1899) διδάσκεται τη

γαλλική και την ιταλική γλώσσα και έρχεται σε πρώτη επαφή με το δυτικό πολιτισμό μέσα από τη γαλλική λογοτεχνία. Το 1899 η οικογένεια επιστρέφει στην Κρήτη, όπου ο Καζαντζάκης φοιτά στο γυμνάσιο του Ηρακλείου και κατόπιν έρχεται στην Αθήνα, όπου φοιτά στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου.

Το 1906 κάνει την πρώτη του εμφάνιση στα ελληνικά γράμματα με το δοκίμιο «Η αρρώστια του αιώνος» και το πρώτο βιβλίο με τίτλο «Όφης και Κρίνο» ένα έργο ερωτικό που ο Παλαμάς προέβλεψε « Σελίδες όπου σφύζει αίμα δημιουργικόν και παραληρεί πυρετός καλλιτεχνικού ονείρου...είναι αι πρώται εκδηλώσεις της ευαισθησίας νεαρού καλλιτέχνου, όστις με τον καιρόν θα δημιουργήσει έργα ωραία και υγιά συγκινούντα και ευεργετούντα, ανυψώνοντα και καθαρίζοντα την ψυχήν, ως είναι τα γεννήματα της αρτίας και ιδεώδους τέχνης...»⁷⁸. Το ψευδώνυμο που χρησιμοποιεί για τα πρώτα αυτά έργα του είναι Κάρμα Νιρβαμή. Το 1907 συνεργάζεται με την αθηναϊκή εφημερίδα Ακρόπολη με το ψευδώνυμο Ακρίτας.

Το ίδιο έτος φεύγει στο Παρίσι για ανώτερες σπουδές όπου παρακολουθεί πανεπιστημιακά μαθήματα αλλά κυρίως τη διδασκαλία του Ανρί Μπερξόν στο College de France. Το 1909 γράφει τη διατριβή του «Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας». Η φιλοσοφία του Νίτσε επηρέασε βαθιά τον Καζαντζάκη στην ανελέητη αναζήτηση της αλήθειας πέρα από τη θρησκεία, ως ιδεολόγος της ελευθερίας και ιδιαίτερα από την εισαγωγή του ιδεότυπου του Υπερανθρώπου. Ο Υπεράνθρωπος του Νίτσε είναι το επόμενο στάδιο που περνάει ο άνθρωπος (ζώο – άνθρωπος – Υπεράνθρωπος).

⁷⁸ Έλλη Αλεξίου, *Για να γίνει μεγάλος. Βιογραφία του Νίκου Καζαντζάκη*, Καστανιώτη, Αθήνα (δ' έκδοση), 1988, σ. 18.

Το 1910 εγκαθίσταται με τη Γαλάτεια Αλεξίου στην Αθήνα, όπου διορίζεται γραμματέας στο Υπουργείο Παιδείας αλλά δεν δέχεται το διορισμό. Εξασφαλίζει τα προς το ζην μεταφράζοντας φιλοσοφικά και επιστημονικά έργα. Κατά τους Βαλκανικούς πολέμους προσέρχεται στο στρατό ως εθελοντής αλλά δεν του δίνεται η ευκαιρία να πολεμήσει.

Στις 11 Νοεμβρίου 1914 γνωρίζεται με τον Άγγελο Σικελιανό και τρεις μέρες μετά φεύγουν για μια πνευματική περιήγηση στο Άγιο Όρος που διαρκεί σαράντα ημέρες. Τα ταξίδια τους συνεχίζονται στην υπόλοιπη Ελλάδα αναζητώντας τη « συνειδηση της γης και της φυλής τους»⁷⁹.

Για την εξασφάλιση των βιοτικών του αναγκών και για να μπορέσει να αφιερωθεί στο συγγραφικό του έργο προσπαθεί να στήσει μια επιχείρηση στη Θεσσαλονίκη η οποία θα κατέβαζε ξυλεία από το Άγιο όρος. Επίσης με το Γιώργο Ζορμπά προσπαθούν να οργανώσουν την εκμετάλλευση ενός λιγνιτωρυχείου στην Πραστοβά της Μάνης.

Ο Καζαντζάκης τρέφει μεγάλο θαυμασμό για το Βενιζέλο και το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, το Μεγάλο Ξημέρωμα όπως την χαρακτηρίζει, γι' αυτό και το 1919 διορίζεται από τον Ελευθέριο Βενιζέλο Διευθυντής του Υπουργείου Περιθάλψεως και αρχηγός της αποστολής για τον επαναπατρισμό των Ελλήνων του Καυκάσου. Ταξιδεύει στη Μακεδονία και τη Θράκη για την εγκατάσταση των προσφύγων τους οποίους ο Καζαντζάκης υπολογίζει στους 150.000. Έπειτα ταξιδεύει στην Ελλάδα και το 1921 επισκέπτεται τη Γερμανία. Μετά την επιστροφή του ταξιδεύει ξανά σε μέρη της Ελλάδας και μετά φεύγει ξανά και εγκαθίσταται πρώτα στη Βιέννη και μετά στο Βερολίνο όπου η απαθλιωμένη Γερμανία και η Μικρασιατική καταστροφή τον κάνουν να

⁷⁹ Παντελής Πρεβελάκης, *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Ελένη Καζαντζάκη, Αθήνα, 1984, σ. 7.

στραφεί σε επαναστατικές θεωρίες σε τέχνη, σκέψη και δράση. Έχοντας αντιληφθεί τις αλλαγές στο πνεύμα του καιρού του θέλει να τις μεταδώσει και στην Ελλάδα και μελετάει την ίδρυση ενός πρωτοποριακού περιοδικού, της Nona Graecia. Το 1924 φεύγει για την Ιταλία όπου μεταξύ άλλων επισκέπτεται την Ασίζη και γνωρίζει το βιογράφο του Αγίου Φραγκίσκου.

Το ίδιο έτος επιστρέφει στην Αθήνα όπου και γνωρίζεται με την Ελένη Σαμίου. Φεύγει για το Ηράκλειο όπου σχεδιάζει μια παράνομη πολιτική δράση χωρίς επιτυχία. Γυρίζει στην Αθήνα και από εκεί πάει στη Αίγινα για λίγες μέρες όπου το νησί τον τραβά για μόνιμη εγκατάσταση.

Τον Ιανουάριο του 1926 επισκέπτεται το Λένινγκραντ και τη Μόσχα. Επιστρέφει στην Αθήνα και ξεκινάει νέα ταξίδια σε Παλαιστίνη και Κύπρο με την Ελένη Σαμίου. Ακολουθούν ταξίδια σε Ισπανία και Ρώμη όπου στην τελευταία παίρνει συνέντευξη από το Μουσολίνι. Ακολουθούν ταξίδια σε Αίγυπτο και Σινά. Το 1927 εγκαθίσταται στην Αίγινα και αφιερώνεται στη συγγραφή της Οδύσσειας.

Το 1927 επισκέπτεται τη Σοβιετική Ένωση ως καλεσμένος της κυβέρνησης. Αποφασίζουν με τον Παναίτ Ιστράτι να συμπράξουν σε μια πολιτική και συγγραφική δράση. Επιστρέφουν μαζί στην Ελλάδα και στις 11 Ιανουαρίου 1928 μιλούν για τη Σοβιετική Ένωση σε μια μεγάλη συγκέντρωση στο θέατρο «Αλάμπρα» που την οργάνωσε ο Δημήτριος Γληνός. Ακολουθεί μια δικαστική ανάκριση που αναγκάζει τους δύο συντρόφους να παραιτηθούν από την πολιτική δράση. Ο Καζαντζάκης φεύγει για την Αίγινα, η δίκη ορίζεται για τις 3 Απριλίου, αναβάλλεται αρκετές φορές και τελικά μταιώνεται. Επιστρέφει στη Σοβιετική Ένωση όπου βρίσκει τον Ιστράτι και ταξιδεύουν σε όλη τη Σοβιετική Ένωση. Στις 19 Απριλίου φεύγει για το Βερολίνο.

Εκεί ασχολείται με τη δεύτερη συγγραφή της «Οδύσσειας» όπου σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό προβλέπει επτά διαδοχικές γραφές και τη συγγραφή της Ιστορίας της Ρωσικής Λογοτεχνίας. Κατά το χρονικό διάστημα Απρίλιος – Ιούνιος 1930 και ενώ ο Καζαντζάκης βρίσκεται με την Ελένη στο Παρίσι στην Αθήνα γίνεται λόγος να το δικάσουν για αθεϊσμό, λόγω της Ασκητικής, η δίκη ορίζεται για τις 10 Ιουνίου αλλά δεν πραγματοποιείται ποτέ. Μετά από μια σύντομη παραμονή στην Ελλάδα επιστρέφει στη Γαλλία και από εκεί ταξιδεύει στην Ισπανία.

Το 1933 βρίσκεται στην Αίγινα και το 1935 σαλπάρει για την Ιαπωνία. Τον Οκτώβριο του 1936 βρίσκεται απεσταλμένος της εφημερίδας «Καθημερινή» στην σπαρασσόμενη Ισπανία όπου παίρνει συνέντευξη από τον Ουναμούνο και τον Φράνκο. Επιστροφή στην Αίγινα. Περιήγηση στην Πελοπόννησο. Το 1939 προσκεκλημένος του British Council ταξιδεύει στην Αγγλία και τον επόμενο χρόνο γράφει το καινούργιο του *Ταξιδεύοντας*, την Αγγλία. Επιστροφή στην Αίγινα. Το 1946 η Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών τον προτείνει για το βραβείο Νόμπελ μαζί με το Σικελιανό.

Τον Ιούνιο του 1946 επισκέπτεται ξανά την Αγγλία με σκοπό να επισκεφθεί τις πιο σημαίνουσες προσωπικότητες των Γραμμάτων και των Τεχνών και να συζητήσει μαζί τους τα μεταπολεμικά προβλήματα του πολιτισμού. Από εκεί πηγαίνει στο Παρίσι όπου και εγκαθίσταται με την Ελένη. Την 1^η Μαΐου διορίζεται στην Ουνέσκο σύμβουλος στη Λογοτεχνία. Συγχρόνως ασχολείται με τη μετάφραση κάποιων έργων του στα γαλλικά αλλά διαπιστώνοντας πως είναι αδύνατο να αφιερωθεί ολοκληρωτικά στο συγγραφικό του έργο παραιτείται από την Ουνέσκο μετά από 11 μήνες. Με βάση πλέον την Αντίπολη και καθώς τα βιβλία του γνωρίζουν μεγάλη επιτυχία

σε πολλές χώρες του κόσμου ο Καζαντζάκης ασχολείται με τον έλεγχο των μεταφράσεων και των εκδόσεων. Η υγεία του κλονίζεται σοβαρά καθώς πάσχει από έρπητα που ταλαιπωρεί το δεξί του μάτι, το οποίο τελικά χάνει και σε κάποιο παρισινό νοσοκομείο διαπιστώνεται η σοβαρή ανωμαλία της λέμφου που τον ταλαιπωρεί χρόνια. Το Σάββατο 26 Οκτωβρίου 1957 αφήνει την τελευταία του πνοή στην Πανεπιστημιακή Κλινική του Freiburg στη Γερμανία. Η σορός του μεταφέρεται στην Αθήνα και από κει στο Ηράκλειο όπου και ενταφιάζεται στην Τάπια Μαρτινέγκο πάνω στα ενετικά τείχη.

Ο ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Ο 20^{ος} αιώνας ξεκίνησε για την Ελλάδα με βαριά κληροδοτήματα από τον προηγούμενο αιώνα. Καταρχήν το αίτημα της ελευθερίας και εθνικής ανεξαρτησίας καθώς η Κρήτη και η Μακεδονία δεν είχαν ενωθεί ακόμα με την Ελλάδα. Το αίτημα για πνευματική αναγέννηση με βάση τη γλωσσική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και τον αστικοδημοκρατικό μετασχηματισμό σύμφωνα με τις διακηρύξεις της πρώτης επαναστατικής ηγεσίας είναι ζωντανά.

Ο Καζαντζάκης συνεργάζεται με το «Νουμά»⁸⁰ από το 1906 και μαζί με άλλες προσωπικότητες της εποχής όπως ο Ψυχάρης, ο Παλαμάς, ο Σκληρός κ.ά. αποτέλεσαν την πνευματική πρωτοπορία για την Εθνική Αναγέννηση του 1910-1920. Ιδιαίτερη μέριμνα τους ήταν ο αγώνας για την καθιέρωση της γλώσσας του λαού στη λογοτεχνία και στην εκπαίδευση. Επίσης τον βρίσκουμε στο πλάι του Ελευθερίου Βενιζέλου, του πολιτικού που αγωνίστηκε για την ένωση της Κρήτης, ενάντια στο Στέμμα και υπέρ μιας πολιτικής και

⁸⁰ Νίκος Πουλιόπουλος, *Ο Νίκος Καζαντζάκης και τα παγκόσμια ιδεολογικά ρεύματα. Η κοσμοθεωρία του, η πολιτική του ιδεολογία και δράση, κ.ε., Αθήνα, 1975, σ.σ.42-44.*

κοινωνικής μεταρρύθμισης στην μετεπαναστατική Ελλάδα. Η επανάσταση των Ρώσων Μπολσεβίκων τον ενθουσιάζει τόσο ώστε ταξιδεύει στη Σοβιετική Ένωση για να γνωρίσει το καινούργιο καθεστώς.

Ο Καζαντζάκης γράφει και κινείται μέσα στην ατμόσφαιρα αυτής της εποχής πάντα προοδευτικός και πότε οπαδός της αντιδραστικής παράταξης. Όποιο περιεχόμενο κι αν αποκτούσε η έννοια της προοδευτικότητας, ανταποκρινόμενη στις επιταγές της εκάστοτε εποχής, τον έβρισκε οπαδό της. Έτσι άλλοτε ήταν Δημοκράτης, άλλοτε Σοσιαλιστής, αλλά πάντα ανθρωπιστής, καθώς το μεγαλύτερο ενδιαφέρον του ήταν η βελτίωση των ηθικών και υλικών συνθηκών του ανθρώπου. Υπήρξε οπαδός κάθε προσπάθειας για αλλαγή και κατάργηση του κατεστημένου και προωθούσε την ιδέα ενός νέου κόσμου με τον άνθρωπο το δημιουργό και το κέντρο του.

ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ⁸¹

ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΠΕΖΑ

1. Όφης και κρίνο, 1906 (με το ψευδώνυμο Κάρμα Νιρβαμή)
2. Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά, 1946
3. Καπετάν Μιχάλης, 1953
4. Ο Χριστός ξανασταυρώνεται, 1954
5. Ο τελευταίος πειρασμός, 1955
6. Τόντα-Ράμπα, 1956
7. Ο φτωχούλης του Θεού, 1956
8. Ο βραχόκηπος, 1960
9. Αναφορά στον Γκρέκο, 1961

⁸¹ www.wikipedia.gr

10. Οι αδερφοφάδες, 1963

11. Συμπόσιον, 1971

12. Στα παλάτια της Κνωσού, 1981

ΘΕΑΤΡΙΚΑ

1. Προμηθέας

2. Κούρος

3. Οδυσσέας

4. Μέλισσα

5. Χριστός

6. Ιουλιανός ο Παραβάτης

7. Νικηφόρος Φωκάς

8. Κωνσταντίνος ο Παλαιολόγος

9. Καποδίστριας

10. Χρίστόφορος Καλόμβος

11. Σόδομα και Γόμορα

12. Βούδας

ΠΟΙΗΜΑΤΑ

1. Οδύσσεια, 1938

2. Τερτσίνες, 1960

ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΑ

1. Τι είδα στη Ρουσία-από τα ταξίδια μου

2. Τι είδα στη Ρουσία –από τα ταξίδια μου

3. Ταξιδεύοντας. Α', Ισπανία
4. Ταξιδεύοντας. Β', Ιαπωνία-Κίνα
5. Ταξιδεύοντας. Γ' Αγγλία
6. Ταξιδεύοντας. Ιταλία, Ισπανία, Αίγυπτος, Σινά
7. Ταξιδεύοντας. Ιταλία, Αίγυπτος, Σινά, Ιερουσαλήμ, Κύπρος

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. Ασκητική, 1945

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

1. Επιστολές προς τη Γαλάτεια
2. 400 Γράμματα στον Παντελή Πρεβελάκη

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

1. Ιλιάδα
2. Οδύσσεια
3. Θεία Κωμωδία του Dante
4. Φάουστ του Γκαίτε
5. Άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης του Joergensen

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ. Η «ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟ ΓΚΡΕΚΟ»

Το έργο του Ν. Καζαντζάκη «Αναφορά στο Γκρέκο» αποτελεί μια αυτοβιογραφία του συγγραφέα και αυτός είναι ο λόγος που το επιλέξαμε για να το αναλύσουμε. Ο Καζαντζάκης έζησε τα παιδικά του χρόνια όταν η Κρήτη ακόμα πολεμούσε για την απελευθέρωση και την Ένωση της με την Ελλάδα. Αυτό σημαίνει ότι εκτός από τα βιώματα και οι μνήμες από τους αγώνες που προηγήθηκαν είναι έντονες. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει μέσα από τα

λογοτεχνικά κείμενα η καθημερινή ζωή επεξεργάζεται, αναπλάθεται, δραματοποιείται και αφηγείται. Έπειτα η λογοτεχνία με τη σειρά της συμβάλλει στη συγκρότηση της ταυτότητας είτε την ατομική είτε τη συλλογική. Αυτό σημαίνει, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ότι ο Καζαντζάκης αντλεί από την καθημερινή ζωή των Κρητικών οι οποίοι με τη σειρά τους χρησιμοποιούν τα έργα του Καζαντζάκη στη συγκρότηση της ταυτότητάς τους.

Αναλύοντας τον τίτλο του έργου παρατηρούμε ότι ο Καζαντζάκης χρησιμοποιεί τη λέξη **αναφορά**. Η λέξη αυτή παραπέμπει στην στρατιωτική ορολογία: αφορά την υποχρέωση κάθε απλού στρατιώτη να αναφέρεται κάθε πρωί στον ανώτερο του. Ο Καζαντζάκης με την έκφραση αυτή προετοιμάζει τον αναγνώστη για αυτό που θα ακολουθήσει, το οποίο δεν είναι απλά μια αφήγηση βιογραφικών γεγονότων αλλά μια καταγραφή των προσπαθειών, του αγώνα, ενός ανθρώπου να φέρει εις πέρας τις υποχρεώσεις και τις ευθύνες που του έχουν ανατεθεί. Αντιλαμβάνεται δηλαδή ο Καζαντζάκης τη ζωή ως μια μάχη η οποία τελειώνει με το τέλος της ζωής του ανθρώπου. Επίσης από τον τίτλο του έργου προκύπτει ότι ο Καζαντζάκης θεωρεί τον ίδιο απλό στρατιώτη και το Θεοτοκόπουλο τον ανώτερο του, το πρότυπο του, τον άνθρωπο που κατάφερε, κατά τον Καζαντζάκη, να εκπληρώσει το χρέος του ως αγωνιζόμενος άνθρωπος.

Στέκουμαι σαν στρατιώτης μπροστά στο στρατηγό και κάνω την Αναφορά μου στον Γκρέκο γιατί αυτός είναι ζυμωμένος από το ίδιο κρητικό χώμα με μένα, και καλύτερα απ' όλους τους αγωνιστές που ζουν ή που έχουν ζήσει μπορεί να με νιώσει (16)⁸²

⁸² Οι αριθμοί στις παρενθέσεις παραπέμπουν σε τμήματα του έργου του Νίκου Καζαντζάκη, *Αναφορά στο Γκρέκο*, Ελένη Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα, χ.χ.

Ο Καζαντζάκης προσλαμβάνει τη ζωή ως έναν αγώνα που απαιτεί πειθαρχία, όπως η στρατιωτική ζωή, και που έχει έναν σκοπό που ξεπερνάει το ατομικό. Διακρίνουμε μια τάση αφομοίωσης των ιστορικών γεγονότων και μια διαδικασία μεταλλαγής τους σε έναν τρόπο, μια στάση ζωής. Ο Καζαντζάκης έχοντας επίκτητη και βιωματική γνώση της κρητικής ιστορίας με του συνεχείς αγώνες της, παρόλο που ο ίδιος είναι λογοτέχνης, κάνει την αναφορά του στον Θεοτοκόπουλο, έναν καλλιτέχνη. Από τον τίτλο αφήνει να διαφανεί η έννοια του αγώνα (ή και του πολέμου) και του χρέους να απολογηθεί για τα αποτελέσματα αυτού του αγώνα.

Το βιβλίο αποτελείται από 31 κεφάλαια των οποίων οι τίτλοι αποτυπώνουν την πορεία της ζωής του συγγραφέα και τους σημαντικότερους σταθμούς της: α) Οι πρόγονοι, β) Ο κύρης, γ) Η μάνα, δ) Ο γιος, ε) Δημοτικό Σκολειό, στ) Ο θάνατος του παππού, ζ) Πάλη της Κρήτης, η) Συναξάρια, θ) Λαχτάρα φυγής, ι) Σφαγή, ια) Νάξος, ιβ) Λευτεριά, ιγ) Εφηβικές δυσφορίες, ιδ) Η Ιρλαντέζα, ιε) Αθήνα, ιστ) Επιστροφή στην Κρήτη-Κνωσός, ιζ) Προσκύνημα στην Ελλάδα, ιη) Ιταλία, ιθ) Ο φίλος μου ο ποιητής-Άγιον Όρος, κ) Ιερουσαλήμ, κα) Έρημος-Σινά, κβ) Κρήτη, κγ) Παρίσι-Νίτσε ο Μεγαλομάρτυρας, κδ) Βιέννη- Η αρρώστια, κε) Βερολίνο-Μια Οβραία, κστ) Ρουσία, κζ) Καύκασος, κη) Η επιστροφή του Ασώτου, κθ) Ο Ζορμπάς, λ) Όταν ο σπόρος της «Οδύσσειας» έδενε μέσα μου, λα) Η Κρητική Ματιά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ. Ο EL GRECO

Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος γεννήθηκε στην πόλη του Ηρακλείου (η καταγωγή του από το χωριό Φόδελε, 28 χιλιόμετρα δυτικά του Ηρακλείου έχει

αμφισβητηθεί⁸³) το 1541. Κατά την διάρκεια του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα έχει αναπτυχθεί στην Κρήτη ένας αστικός πολιτισμός, η περίφημη Κρητική Αναγέννηση. Οι Κρητικοί ζωγράφοι έχοντας δημιουργήσει την Κρητική Σχολή ακολουθούσαν την βυζαντινή παράδοση εμπλουτίζοντας την άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο με δυτικά στοιχεία. Υπήρχαν βέβαια, σε μικρότερη κλίμακα, έργα με καθαρή την δυτική τεχνοτροπία από Έλληνες ζωγράφους, που σημαίνει ότι οι Κρητικοί ζωγράφοι ήξεραν να ζωγραφίζουν και «alla greca» και «alla latina». Η Κρήτη στην οποία έζησε, έμαθε να ζωγραφίζει και δούλεψε ως ζωγράφος ο Δ. Θεοτοκόπουλος ήταν λοιπόν όχι μόνο κέντρο συνέχισης της βυζαντινής παράδοσης αλλά και περιφερειακό κέντρο καλλιέργειας της ιταλικής τέχνης. Η κοινωνία της Κρήτης κατά τον 16^ο αιώνα είναι μια χειραφετημένη αστική κοινωνία, από τη θρησκευτικότητα του Μεσαίωνα, και παράλληλα με την θρησκευτική ζωγραφική αναπτύσσεται και η κοσμική, δηλαδή η δυτικότροπη. Ο Θεοτοκόπουλος σε ηλικία 25 ετών ήταν επαγγελματίας ζωγράφος στο Ηράκλειο, και μάλιστα από του πιο ακριβοπληρωμένους, και ήξερε να ζωγραφίζει και με τους δύο τρόπους.

Ο Θεοτοκόπουλος φεύγει από την Κρήτη γύρω στο 1567 για τη Βενετία όπου και θα φοιτήσει στο εργαστήριο του Τιτσιάνο. Η δεύτερη αυτή πενηνταετία του 16^{ου} αιώνα, η εποχή που ακολουθεί την Αναγέννηση και προηγείται του Μπαρόκ είναι η εποχή του Μανιερισμού. Ο Μανιερισμός αποτελεί ένα καλλιτεχνικό κίνημα που ήθελε να αντικαταστήσει τον υλισμό της Αναγέννησης με έναν πνευματικότερο προσανατολισμό της ανθρώπινης σκέψης. «Το κίνημα εκφράζει την απογοήτευση του πνευματικού ανθρώπου για την ανεπάρκεια της Μεταρρύθμισης, απογοήτευση που προκαλεί τη

⁸³ Νικόλαος Παναγιωτάκης, *Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*, Τροχαλία, Αθήνα 1987, σ. 193.

γενικήν αμφιβολία στη δύναμη της λογικής σκέψης»⁸⁴. Ο Θεοτοκόπουλος στην Βενετία ζωγραφίζει σύμφωνα με τη νέα τεχνοτροπία χωρίς καν να ακολουθήσει μια μεταβατική περίοδο από τη βυζαντινή στη βενετική ζωγραφική αλλά προσχωρεί σε αυτήν ολόψυχα. Στη Βενετία θα γίνουν οι πρώτες δοκιμές μιας προσωπικής μορφολογίας και ύφους καθώς αφομοιώνει ξένες μορφές συνθέτοντας τις εκ νέου σε νέες με το προσωπικό χαρακτήρα του καλλιτέχνη.

Από τη Βενετία θα φύγει το 1570 και θα μείνει για 7 χρόνια στη Ρώμη και από εκεί θα φύγει για την Ισπανία όπου και θα εγκατασταθεί οριστικά. Η αρχική του παραμονή στη Μαδρίτη δεν φαίνεται να είναι εποικοδομητική και αποφασίζει να πάει στο Τολέδο από όπου καταγόταν και η γυναίκα του Χερόνιμα ντε λας Κουέβας, την σχέση μαζί της δεν την νομιμοποίησε ποτέ. Στο Τολέδο θα ζήσει απομονωμένος στην εβραϊκή γειτονιά ζώντας μια ανεξάρτητη ζωή. Στο Τολέδο βρίσκεται αντιμέτωπος με την έντονη πάλη του μουσουλμανικού στοιχείου με το γοτθικό, του χριστιανικού με το εβραϊκό «ο Γκρέκο το κατάλαβε αυτό και ανακάτεψε όλα τα γαλάζια και κόκκινα αίματα στην παλέτα του» και με τη διορατικότητα του είδε πίσω από η σύγκρουση αυτή την επιθυμία των ανθρώπων για λύτρωση και αθανασία. Κατά τον συγγραφέα Ραμόν Γκόμεθ ντε λα Σέρνα, Ισπανό συγγραφέα «Σε κανένα μέρος εκτός από το Τολέδο δε νιώθει κανείς τόσο έντονα τη διάλυση της ψυχής, την κούραση από την προσπάθεια της ζωής για έναν τέλειο θάνατο... Σε κανένα μέρος δε νιώθει κανείς τόσο έντονα τη θανατική καταδίκη όσο στο Τολέδο· η πραγματικότητα εκλαμβάνεται τόσο σκληρή και επίμονη όσο πουθενά. Οι κήποι και τα αξιοθέατα δεν ξεγελούν κι όλοι βρίσκονται σε

⁸⁴ Μανόλης Χατζηδάκης, *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος Κρης: κείμενα 1940-1994*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1995, σ. 21.

μια φανατική έκσταση που προκαλεί φρενίτιδα». Στο Τολέδο θα τελειοποιήσει το προσωπικό του καλλιτεχνικό ύφος με τα δικά του εκφραστικά μέσα.

Καταρχήν, το χρώμα στα έργα του Θεοτοκόπουλου απομακρύνεται ακόμα περισσότερο από τη φυσικότητα σε σχέση με το βενετικό και γίνεται πνευματικότερο δίνοντας περισσότερο την αίσθηση μια ονειρικής πραγματικότητας και μιας εσωτερικότητας. Όσον αφορά το φως ο Θεοτοκόπουλος δεν αναπαριστά στα έργα του το φυσικό, θερμό φως της ημέρας αλλά ακόμα και όταν αναπαριστά τοπία τα δείχνει να φωτίζονται φευγαλέα από μια αστραπή ή μια ακτίνα φωτός. «Ξέρομε από ένα γράμμα του φίλου του ζωγράφου Κλόβιο, ότι δεν αγαπούσε να ζει στο φως της μέρας, επειδή του "τάρασε το εσωτερικό του φως".»⁸⁵. Οι μορφές στο έργο του Θεοτοκόπουλου είναι υπερούσιες καθώς οι γήινοι άνθρωποι μετουσιώνονται σε ζωγραφικά οράματα. Γι' αυτό το σκοπό στις μορφές του ο Θεοτοκόπουλος από το γραμμικό ρυθμό των απτών και πλαστικών περιγραμμάτων περνάει σε ένα γραφικό ρυθμό όπου το περίγραμμα και η καθαρή γραμμή εξασθενεί και δίνει στις μορφές την αίσθηση του οράματος. Επίσης παραβλέπει τις φυσικές αναλογίες των σωμάτων καθώς τα τεντώνει και τα επιμηκύνει ώστε να ξεπεραστεί το ανθρώπινο μέτρο, να μετουσιώσει την ύλη σε μια απτή πνευματικότητα.

Ο Θεοτοκόπουλος ύστερα από μια μακροχρόνια και επώδυνη αρρώστια πεθαίνει στις 7 Απριλίου 1614.

Προσπαθώντας να ανιχνεύσουμε τους λόγους που ο Καζαντζάκης επιλέγει να κάνει την αναφορά του στον Θεοτοκόπουλο βλέπουμε ότι και ο Θεοτοκόπουλος ξεκίνησε από το Ηράκλειο της Κρήτης, από εύπορη

⁸⁵ ό.π., *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος Κρης: κείμενα 1940-1994*, σ. 69.

οικογένεια που του έδωσε την ευκαιρία να ασχοληθεί με την τέχνη και να ταξιδέψει στην Ευρώπη, όμοια με τον Καζαντζάκη, για τη δική του πνευματική αναζήτηση. Κατέληξε στο Τολέδο της Ισπανίας, ασπάστηκε τα καλλιτεχνικά ρεύματα της Ευρώπης, διατήρησε την ταυτότητα του ως Εί Greco και πολλά έργα του τα υπέγραψε ως «Κρης».

Ο Καζαντζάκης αναγνωρίζει στο πρόσωπο του Δομίνικου Θεοτοκόπουλου στοιχεία που αποτελούν γνωρίσματα και της δικής του πορείας. Ο Θεοτοκόπουλος είναι ένας καλλιτέχνης που ξεκίνησε από την Κρήτη, επηρεάστηκε από τη βυζαντινή τεχνοτροπία, στη συνέχεια ασπάστηκε τα καλλιτεχνικά ρεύματα της Ευρώπης, ταξιδεύοντας σε Ιταλία και Ισπανία, χωρίς όμως να αποβάλλει την ταυτότητα του Έλληνα αφού υπέγραφε τα έργα του ως "Κρης". Όμοια ο Καζαντζάκης ξεκινάει από την Κρήτη και συνεχίζει την πνευματική του αναζήτηση μέσα και έξω από την Ελλάδα. Μέσα από τη ζωή και το έργο του φαίνεται να διατηρεί την ταυτότητα του ως Κρητικός και ως Έλληνας αλλά και να είναι πάντα ανοιχτός στα παγκόσμια καλλιτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα. Άλλωστε για τον Καζαντζάκη το να είσαι Κρητικός ή Έλληνας σημαίνει το να μη φοβάσαι και να αναζητάς την επαφή και την ανάμειξη των διαφορετικών πολιτιστικών στοιχείων, γιατί αυτός είναι ο μόνος τρόπος για να γεννηθεί το καινούργιο.

*«Από πού ήρθες, γιατί ήρθες στο Τολέδο, ποιος είσαι;» σε ρωτούσαν οι δικαστές.
«Δεν είμαι υποχρεωμένος ν' απαντήσω, τους αντίσκοβες, δεν απαντώ!» Μα όταν δε σε ζόριζαν, φαρδιά πλατιά χάραζες τ' όνομα σου στη ζωγραφιά σου, και κάτω, με περήφανο καμάρι, τον τίτλο: ΚΡΗΣ. (495)*

Ο Καζαντζάκης και ο El Greco έχουν την ίδια στάση ζωής η οποία χαρακτηρίζεται από ανεξαρτησία στη σκέψη και ελευθερία στην έκφραση. Ο El Greco υπήρξε ασυμβίβαστος με τις τρέχουσες καλλιτεχνικές ιδέες της εποχής του, δημιουργώντας ένα ξεχωριστό ύφος στην τέχνη του. Μια τέχνη υποβλητική με υψηλή πνευματικότητα και με την ανθρώπινη μορφή να είναι κυρίαρχη. Μια ανθρώπινη μορφή που, με την ένταση των χρωμάτων, χάνει τη γήινη υπόσταση της, μεταμορφώνεται σε οπτασία, έτσι ώστε οι γήινες και οι ουράνιες μορφές να βρίσκονται στην ίδια μοίρα. Στο έργο του Καζαντζάκη τα χρώματα αντικαθίστανται με λέξεις δημιουργώντας ανθρώπινες μορφές που ξεπερνούν τα ανθρώπινα, τα γήινα μέτρα.

-Δε μου αρέσουν οι άγιοι που ζωγραφίζεις μήτε οι άγγελοι σου, σε μάλωσε μια μέρα ο Μέγας Ιεροεξεταστής του Τολέδου δε σε κάνουν να προσεύχεσαι, σε κάνουν να θαυμάζεις η ομορφιά μπαίνει εμπόδιο ανάμεσα στην ψυχή μας και στο Θεό.

Γέλασες: «Μα δε θέλω να κάμω τους ανθρώπους να προσεύχονται. Ποιος σου 'πε πως θέλω να κάμω τους ανθρώπους να προσεύχονται;» συλλογίστηκες, μα δε μίλησες.

Κι ένας άλλος, ζωγράφος αυτός και φίλος σου, όταν είδε το «Τολέδο στην καταιγίδα», κούνησε το κεφάλι του:

-Πατάς τους νόμους δεν είναι αυτό τέχνη, ξεπερνάς τα σύνορα της λογικής, μπαίνεις στην παραφροσύνη.

Κι εσύ, πως ήταν και δε θύμωσες; χαμογέλασες:

-Ποιος σου 'πε πως κάνω τέχνη, του αποκρίθηκες, δεν κάνω τέχνη, δε νοιάζομαι για την ομορφιά, δε με χωράει η λογική, μήτε ο νόμος σαν το

*χελιδονόψαρο τινάζουμαι από τα σίγουρα νερά και μπαίνω σ' έναν πιο αλαφρό
αέρα, γεμάτο παραφροσύνη. (492)*

Η ιδιορρυθμία της τέχνης του Θεοτοκόπουλου βρίσκεται σε άμεση σχέση με την ιδιορρυθμία της ζωής του. Στο Τολέδο προτίμησε να ζήσει στη γειτονιά των καταπιεσμένων, στην παλιά εβραϊκή γειτονιά με τη σύντροφο του χωρίς να νομιμοποιήσει ποτέ τη σχέση τους. Το ασυμβίβαστο του χαρακτήρα του τον έφερε σε ρήξη με την άρχουσα τάξη της εποχής και ο Φίλιππος Β' τον απέρριψε και δεν του ανάθετε τις σπουδαίες εκκλησίες. Ο Καζαντζάκης αναγνώρισε στον El Greco την ιδιορρυθμία που χαρακτήριζε και το δικό του τρόπο ζωής. Και ο ίδιος προτιμούσε να ζει απομονωμένος, σε διάφορα μέρη της Ευρώπης με τη δεύτερη σύντροφο του, την οποία ποτέ δεν παντρεύτηκε. Ήρθε σε ρήξη με το κατεστημένο και κυρίως με την ελληνική εκκλησία και έγιναν προσπάθειες να απαγορευθούν κάποια έργα του.

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ. ΚΡΗΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ « ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟ ΓΚΡΕΚΟ»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι. Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Η θρησκεία, ο χριστιανισμός στη συγκεκριμένη περίπτωση, αποτελεί για τους Κρητικούς ένα στοιχείο της ταυτότητας τους το οποίο στην περίοδο της τουρκοκρατίας τους ξεχωρίζει από τους «άλλους», τους αλλόθρησκους, τους Τούρκους. Έχουμε ήδη αναφερθεί στην ανάμειξη της θρησκείας με την εθνική ιδέα, η οποία εκφράζεται μέσα από τα ζεύγη Χριστιανός-Τούρκος, ήρωας-άγιος, άγιος-ήρωας

Ασφαλτα ξεχώριζα πάνω απ' όλα τη μυρωδιά του Χριστιανού από του Τούρκου...

(47)

Στεκόμουν εγώ παράμερα και τον άκουγα πόλεμοι, γιουρούσια, σφαγές, το Μεγάλο Κάστρο αφανίζονταν, σηκώνονταν μπροστά μου τα βουνά της Κρήτης, γέμιζε ο αέρας μουγκρητά, μούγκριζαν οι Χριστιανοί, μούγκριζαν οι Τούρκοι, άστραφταν τα μάτια μου από τις ασημένιες κουμπούρες. Ήταν η Κρήτη κι η Τουρκιά που πάλευαν. «Ελευτερία!» φώναζε ο ένας. «Θάνατος» απηλογιόταν ο άλλος, και το μυαλό μου γέμιζε αίματα. (70)

Για τους Κρητικούς η θρησκεία, οι άγιοι ακόμα και ο Χριστός μπαίνουν στην υπηρεσία του αγώνα τους για την απελευθέρωση. Ο Χριστιανισμός ήταν η θρησκεία των Ελλήνων αλλά κάθε τόπος δημιουργεί τον τοπικό του άγιο-ήρωα και τον φέρνει στα ανθρώπινα μέτρα και τις ανάγκες της εποχής. Η θρησκεία ασκεί πλέον ένα νέο καθήκον ανάλογο με τις συνθήκες και στην συγκεκριμένη περίπτωση την απόκτηση της ελευθερίας. Η θρησκεία, ο χριστιανισμός στη συγκεκριμένη περίπτωση, γίνεται δεκτή από τον Καζαντζάκη μόνο όταν εκφράζει πανανθρώπινες αξίες όπως η ελευθερία, μόνο όταν δείχνει να είναι "σύμμαχος" του ανθρώπου

Με τον καιρό ξέκρινα καθαρά πως η Κρήτη κι η Τουρκιά ήταν που πάλευαν, πως ο ένας μάχονταν να λευτερωθεί κι ο άλλος πατούσε απάνω στο στήθος του και δεν τον άφηνε. Όλα πια γύρα μου έπαιρναν πρόσωπο, το πρόσωπο της Κρήτης και της Τουρκιάς, γίνονταν στη φαντασιά μου-κι όχι μονάχα στη φαντασιά παρά και στη σάρκα μου-σύμβολα που μου θυμίζουν το φοβερό αγώνα. Ένα καλοκαίρι, τη μέρα της 15^{ης} Αυγούστου, είχαν βγάλει στην εκκλησιά, επάνω από το προσκυνητάρι, το κόνισμα της Κοίμησης της Παναγιάς: Η μάνα του Χριστού ξαπλωμένη με σταυρό στα

χέρια δεξιά της ένας άγγελος, ζερβά ο διάβολος είχαν χιμήξει να πάρουν την ψυχή της ο άγγελος είχε τραβήξει το σπαθί του, είχε κόψει από τους αρμούς τα δύο χέρια του διαβόλου και κρέμουνταν ανάερα κι έσταζαν αίματα. Κοίταξα το κόνισμα κι η καρδιά μου φούσκωνε χαρούμενη-ετούτη είναι η Κρήτη, έλεγα, ετούτος ο μαύρος δαίμονας είναι ο Τούρκος, κι ο κάτασπρος άγγελος ο Έλληνας βασιλιάς...Ο Έλληνας βασιλιάς θα κόψει τα χέρια του Τούρκου μια μέρα. Πότε; Σαν μεγαλώσω...συλλογίζομαι και φούσκωνε το παιδικό μου στήθος. (68-69)

-Πήγαινε στην εκκλησιά;

-Όχι μα έφερνε κάθε αρχιμηνιά έναν παπά σπίτι και τον έβαζε να κάνει δέηση να πάρει πάλι τ' άρματα η Κρήτη (34)

Κάθε Κυριακή που πήγαινα στην εκκλησιά έβλεπα σ' ένα κόνισμα, χαμηλά στο τέμπλο, το Χριστό ν' ανεβαίνει από το μνήμα, να κρατάει μian άσπρη σημαία και να μετωρίζεται στον αέρα και κάτω ήταν πεσμένοι ανάσκελα οι φύλακες και τον κοίταζαν με τρόμο. Είχα πολλές φορές ακούσει για επανάστασες της Κρήτης και για πολέμους, μου 'χαν πει πως ο πατέρας του κυρού μου ήταν μεγάλος πολέμαρχος, και σιγά σιγά, όσο κοίταξα το Χριστό, βεβαιωνόμουν πως αυτός ήταν ο παππούς μου. Μάζευα λοιπόν τους φίλους μου ομπρός από το κόνισμα: «Να ο παππούς μου, τους έλεγα, κρατάει τη σημαία, πάει στον πόλεμο, και να κάτω, πεσμένοι ανάσκελα, οι Τούρκοι.»(74)

Και αντίστροφα οι ήρωες-πολεμιστές αποκτούν θεϊκές διαστάσεις

-Να γράφεις; Τι να γράφεις;

-Βίους των αγίων το βίο του παππού μου.

-Άγιος ήταν ο παππούς σου; Δε μας έλεγες πως πολεμούσε τους Τούρκους;

Στα παλιά εκείνα ηρωικά χρόνια, το Μεγάλο Κάστρο δεν ήταν ένα μπουλούκι σπίτια, μαγαζιά και στενοσόκακα, στριμωγμένα σ' ένα ακρογιάλι της Κρήτης, μπροστά από ένα ακατάπτατα αγριεμένο πέλαγο· κι οι ψυχές που το κατοικούσαν δεν ήταν ακέφαλο ή πολυκέφαλο τσούρμο από άντρες και γυναικόπαιδα που σπατάλευαν όλο τους τον αγώνα στις καθημερινές έγνοιες του ψωμιού, του παιδιού, της γυναίκας. Άγραφη, αυστηρή τάξη τους κυβερνούσε· κανένας δε σήκωνε αντάρτικο κεφάλι στο σκληρό από πάνω του νόμο· Κάποιος απάνω από το κεφάλι του έδινε προσταγές. Αλάκερη η πολιτεία ήταν ένα φρούριο, η κάθε ψυχή ήταν κι αυτή ένα φρούριο αιώνια πολιορκούμενο κι είχε καπετάνιο έναν άγιο, τον Άγιο Μηνά, τον προστάτη του Μεγάλου Κάστρου. Όλη την ημέρα στέκουνταν αυτός ακίνητος στο κόνισμα του, μέσα στη μικρούλικη εκκλησιά του, καβάλα σε ψαρί άλογο, και κρατούσε όρθιο ένα κόκκινο κοντάρι. Κοντοσγουρογένης, ηλιοκαμένος, αγριομάτης. Όλη τη μέρα καταφορτωμένος με τ' ασημένια ταξίματα, χέρια, πόδια, μάτια, καρδιές, που οι Καστρινοί είχαν κρεμάσει στη χάρη του και τους ζητούσαν να τους γιάνει έμενε ακίνητος, καμώνουνταν πως ήταν τάχα μόνο ζωγραφιά-μπογιά και σανίδι μα ευτύς ως έπεφτε η νύχτα και μαζεύουνταν οι χριστιανοί στα σπίτια τους κι ένα ένα έσβηναν τα φώτα, έδινε μια, αναμέριζε τ' ασημένια ταξίματα και τις μπογιές, σπιρούνιζε το άλογο του κι έφερνε βόλτα στους ρωμαίικους μαχαλάδες. Έβγαινε περιπολία. Σφαλνούσε τις πόρτες, όσες είχαν ξεχάσει οι χριστιανοί ανοιχτές, σφύριζε στους νυχτοπαρωρίτες να γυρίσουν πια στα σπίτια τους, στέκουνταν απόξω από τις πόρτες κι αφουκράζουνταν ευχαριστημένος όταν άκουγε τραγούδι γάμος θα γίνεται, μурμουύριζε, ας έχουν την ευκή μου και να κάμουν παιδιά, να πληθύνει η χριστιανοσύνη. Ύστερα έπαιρνε σβάρνα τα μπεντένια που έζωναν το Κάστρο, και πριν χαράξει η μέρα, στ πρώτο λάλημα του πετεινού, έδινε ένα σάλτο του αλόγου του, έμπαινε στην εκκλησιά κι ανηφόριζε στο κόνισμα του. Κι έκανε πάλι τον αδιάφορο μα το άλογο του είχε ιδρώσει, στόμα και στήθια του ήταν γεμάτα αφρούς, κι όταν πρωί πρωί έμπαινε ο εκκλησιάρης, ο κυρ Χαραλάμπης, να σκουπίσει και να γυσλίσει τα μανουάλια, έβλεπε το άλογο του Αι-Μηνά μουσκεμένο, μα δεν ξαφνιάζονταν το 'ξερε αυτός, όλος ο κόσμος το 'ξερε,

πως ο Άγιος γυρίζει όλη τη νύχτα περιπολία. Κι όταν οι Τούρκοι ακόνιζαν τα μαχαίρια τους κι ετοιμάζονταν να ριχτούν στους χριστιανούς, πετιόταν ο Αι-Μηνάς πάλι από το κόνισμα του να διαφεντέψει τους Καστρινούς. Δεν τον έβλεπαν οι Τούρκοι, μα άκουγαν το άλογο του να χλιμιντρίζει, γνώριζαν τη φωνή του, έβλεπαν τις σπίθες που πετούσαν τα πέταλα του αλόγου του στο καλντερίμι, και τρύπωναν κατατρομαγμένοι στα σπίτια τους.

Όμως πριν από λίγα χρόνια τον είδαν με τα μάτια τους συνάζουνταν πάλι να κάμουν σφαγή, κι ο Αι-Μηνάς, καβάλα στο άλογο του, χίμηξε κατά τον τούρκικο μαχαλά τη στιγμή που πρόβαινε από τη γωνιά του δρόμου, τον είδε ο μισοπάλαβος χοτζα-Μουσταφάς, πήρε δρόμο κι άρχισε τις φωνές: «Αλλάχ, Αλλάχ, ο Αι-Μηνάς κατεβαίνει!» Ακράνοιζαν οι Τούρκοι τις πόρτες, παρακάτσεψαν και τον είδαν με τη χρυσή του αρμάτα, με τα σγουρά του γκρίζα γένια, με το κόκκινο κοντάρι κόπηκαν α γόνατα τους κι έβαλαν τα μαχαίρια στο θηκάρι.

Δεν ήταν μονάχα άγιος ο Αι-Μηνάς για τους Καστρινούς, ήταν ο καπετάνιος τους καπετάν Μηνά τον έλεγαν και του πήγαιναν κρυφά τ' άρματα τους να τα βλογήσει κι ο πατέρας μου του άναβε κερί, κι ο Θεός ξέρει τι θα 'του λέγε και τι παράπωνα θα του 'χε που αργούσε να λευτερώσει την Κρήτη.

Αυτός ήταν ο καπετάνιος των χριστιανών κι ο Χασάν-μπέης, ο αιμοβόρος χριστιανομάχος, ήταν γείτονας του, κολλητά στην εκκλησιά ήταν το κονάκι του, και μια νύχτα άκουσε χτύπους στον τοίχο, απάνω από το κρεβάτι του κατάλαβε, ήταν ο Αι-Μηνάς που τον φοβέριζε, γιατί ίσια ίσια τη μέρα εκείνη είχε κατασκοτώσει στο ξύλο ένα χριστιανό. Είχε θυμώσει λοιπόν ο καπετάν Μηνάς και του χτυπούσε τώρα τον τοίχο. Σήκωσε κι ο Χασάνμπης τη γροθιά του κι άρχισε να χτυπάει κι αυτός τον τοίχο. «Ε, ε γείτονα, του φώναξε, έχεις δίκιο ναι, μα την πίστη μου, δίκιο μα μη μου καταχτυπάς τον τοίχο, κι εγ'β θα σου φέρνω κάθε χρόνο δυο ασκιά λάδι για το καντήι σου κι είκοσι οκάδες κερί, να μερώσεις. Γειτόνοι είμαστε, μη μαλώνουμε!» Κι από τη μέρα εκείνη ο σκύλος ο Χασάνμπης πέμπει στη γιορτή του Αι-Μηνά, στις 11

-Ε, το ίδιο κάνει, απαντούσα και κορφομύτιζα με το σουγιαδάκι μου το φτερό, να κάμω πένα.(74)

Οι Κρητικοί σε αντίθεση με τους Έλληνες της ηπειρωτικής Ελλάδας δεν έχουν τη δυνατότητα να επικαλεστούν τους αγώνες των αρχαίων προγόνων αφού μετά τον τρωικό πόλεμο η Κρήτη απομονώθηκε στο περιθώριο των πανελλήνιων εξελίξεων αλλά ούτε και τη δυνατότητα για αναγωγές στο δικό τους παρελθόν κατά την έναρξη της επανάστασης του 1821 αφού οι ανασκαφές στην Κνωσό ξεκίνησαν το 1871⁸⁶. Έτσι, μεταξύ άλλων, άντλησαν από τη θρησκεία ήρωες όπως ο άγιος Μηνάς που αναλαμβάνει την υπεράσπιση του χριστιανικού πληθυσμού της Κρήτης

Είχε ανάψει ταμανουάλια και τα πολυκάντηλα της, και καβαλάρης ο σπιτονοικοκύρης, ο Αι-Μηνάς, στέκουνταν στο κατώφλι κι υποδέχουνταν τους αγαπημένους του Καστρινούς. Άνοιγαν οι καρδιές, όξω νου οι συφορές, όλοι γίνουνταν ένα, ξεχνούσαν τα ονόματα τους, δεν ήταν πια σκλάβοι, δεν υπήρχαν καβγάδες και Τούρκοι, μήτε θάνατος όλοι μέσα στην εκκλησιά, με μπροστάρη τον καπετάν Μηνά τον καβαλάρη, ένιωθαν πως ήταν ένας στρατός αθάνατος.(76)

Πάνω από τους Χριστούς και τις Παναγίες προσκυνούσε τον Αι-Μηνά, γιατί και αυτός ήταν καπετάνιος του Μεγάλου Κάστρου (33)

⁸⁶ **Λίτσα Χατζοπούλου**, «Η νήσος Κρήτη και η επανάσταση του 1821: Ο μίτος της ιστορίας και η νεότερη κρητική μυθολογία» στο *Τα νέα της Ανατολικής Κρήτης*, τεύχος 236, Μάρτιος 2008.

του Νοέμπρη, το δούλο του και ξεφορτώνει στην αυλή της εκκλησιάς δυο ασκιά λάδι
κι είκοσι οκάδες κερί κι ο Αι-Μηνάς δεν του ξαναχτύπησε τον τοίχο.(81-83)

-Κι ο Αι-Μηνάς, είπε τότε ένα παχουλό παιδάκι, ο Στρατής. Ο γιος του καντηλανάφτη,
γιατί δεν τον σκοτώνει;(71)

Δημιουργείται ένα νέο πρότυπο ανθρώπου για τον Καζαντζάκη, ένα
είδος «Υπεράνθρωπου» που φαίνεται να προκύπτει από τις ιδιαίτερες
ιστορικές συνθήκες που δημιουργεί η κατάκτηση και ο πόλεμος

Μεγάλωνα, και μέσα μου μεγάλωναν κι οι παλιές μου πεθυμίες, κι άλλες καινούριες
ανέβαιναν, δε με χωρούσαν πια τα συναξάρια, πλαντούσα όχι πως δεν πίστευα,
πίστευα, μα σαν πολλά υποτακτικοί μου φαίνονταν τώρα οι άγιοι, όλοι χαμήλωναν το
κεφάλι στο Θεό και του 'λέγαν ναι. Είχε ξυπνήσει μέσα μου το αίμα της Κρήτης,
ψυχανεμιζόμουν, χωρίς να το ξεδιαλύνω στο νου μου καθαρά, πως σωστός άντρας
είναι αυτός που αντιστέκεται, παλεύει, και δε φοβάται, στη μεγάλη ανάγκη, να πει Όχι!
και στο Θεό. (79)

Κι οι καινούριοι ετούτοι άγιοι δε ζητιάνευαν ό,τι ήθελαν το 'παιρναν με το σπαθί τους
να μπορούσε, λέει, να μπει κανείς έτσι, σαν τους ιππότες τούτους, καβαλάρης στην
Παράδεισο! Ήρωας και άγιος, να ο τέλειος άνθρωπος συλλογιζόμουν.(80)

Μέσα σε τέτοιες φλόγες πέρασ τα παιδικά μου χρόνια. Όλες οι περιπέτειες των αγίων
και των ηρώων μου φάνταζαν η πιο απλή, η πιο ρεαλιστική πορεία του ανθρώπου. Κι
οι φλόγες αυτές έσμιγαν με άλλες μεγαλύτερες φλόγες, που 'καιγαν, την εποχή εκείνη
της σκλαβιάς, το Μεγάλο Κάστρο και την Κρήτη.(81)

Βλέπουμε την ανάμειξη θρησκείας και εθνικής ιδέας να παίρνει μια νέα διάσταση στο έργο του Καζαντζάκη. Η εθνική συνείδηση των Ελλήνων διαμορφώνεται μέσα από τις πολλαπλές κατακτήσεις και εκφράζεται μέσα από τις συνεχείς αντιστάσεις του Ελληνισμού. Η θρησκεία όμως μέσα από την ανάμειξη της με την εθνική ιδέα επηρεάζεται και μεταλλάσσεται η ίδια, ο άνθρωπος και ιδιαίτερα ο αγωνιζόμενος άνθρωπος παίρνει τη θέση του αγίου και του Θεού. Η εκκλησία με τους παραδοσιακούς της αγίους φαίνεται να μην ανταποκρίνεται στον αντιστασιακό χαρακτήρα της ελληνικής ιστορίας για τον Καζαντζάκη. Ο συνεχώς αγωνιζόμενος άνθρωπος που αντιστέκεται σε κάθε καταπίεση αντιστέκεται και στους θρησκευτικούς κανόνες αν η ιστορική ανάγκη το καλεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II. Η ΠΑΤΡΙΔΑ

Η εντοπιότητα, η ταύτιση με ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, ο γενέθλιος τόπος ο οποίος αποτελεί πηγή ιδιαίτερων χαρακτηριστικών για τους ανθρώπους που γεννήθηκαν στην Κρήτη και αποτελεί τον πρώτο ομόκεντρο κύκλο στη συλλογική ταυτότητα των Κρητικών. Οι λέξεις χώμα, βουνό και αγέρας δηλώνουν το δέσιμο με το γεωγραφικό χώρο και τα συναισθήματα που προκαλεί ως ιστορικός χώρος, ο τόπος των προγόνων

Στέκουμαι σαν στρατιώτης μπροστά στο στρατηγό και κάνω την Αναφορά μου στον Γκρέκο γιατί αυτός είναι ζυμωμένος από το ίδιο κρητικό χώμα με μένα, και καλύτερα απ' όλους τους αγωνιστές που ζουν ή που έχουν ζήσει μπορεί να με νιώσει (16)

Υπάρχει κάποια φλόγα στην Κρήτη, ας την πούμε ψυχή, κάτι πιο δυνατό από τη ζωή κι από το θάνατο υπάρχει η περφόνια, το πείσμα, η παλικάριά, και μαζί τους κάτι

άλλο, ανείπωτο κι αστάθμητο, που σε κάνει να χαίρεσαι και συνάμα να τρομάζεις που είσαι άνθρωπος.

Ο κρητικός αγέρας, όταν ήμουν παιδί, μύριζε το χνότο του θεριού, του Τούρκου· κι απάνω από το κάθε κεφάλι ένα τούρκικο γιαταγάνι. Ύστερα από χρόνια πολλά, όταν είδα το Τολέδο στην καταιγίδα, κατάλαβα τι αέρα ανάπνεα όταν ήμουν παιδί και τι άγγελοι αστροβολίδες κρέμουνταν απάνω από την Κρήτη. (83)

...κι ευτύς γύρισα το πρόσωπο μου κατά την Κρήτη· να πατήσω το χώμα της, ν' αγγίξω τα βουνά της, να πάρω δύναμη. (430)

Γύρισα στην πατρική γης ν' αντικρίσω τα βουνά μας, να δω τους γέρους πολέμαρχους μας με τις γερτές φεσάρες, με το φαρδύ γέλιο, ν' ακούσω πάλι για λευτεριά και πολέμους, να πατήσω στην πατρική γης να πάρω δύναμη. (301)

Καλή η Κρήτη, μα μονάχα για να πάρεις φόρα... κατέβαινα στο λιμάνι, κοίταζα τη θάλασσα, πόρτα λευτεριάς μου φάνταζε, να την ανοίξω να φύγω. (309)

Έμπαινε και φωτίζονταν το παμπάλαιο κρητικό μυστικό. Δε νοιάζεται αυτό για τα πέρα της γης προβλήματα, παρά για τα καθημερινά, ακατάπαυτα ανανεούμενα, όλο θερμές λεπτομέρειες προβλήματα της επίγειας ανθρώπινης ζωής.

-Τι συλλογιέσαι; με ρώτησε ο αβάς.

-Την Κρήτη...αποκρίθηκα.

-Κι εγώ την Κρήτη, είπε ο σύντροφος μου την Κρήτη και την ψυχή μου...Αν ήταν να ξαναγεννηθώ, θα 'θελα να ξαναδώ το φως εδώ στα χώματα ετούτα. Εδώ υπάρχει κάποια μαγεία ακαταμάχητη...(151-152)

Έβλεπα την ψυχή μου ν' απλώνεται στο αίμα μου, σαν μυστική μικρογραφία της Κρήτης είχε το ίδιο σχήμα, καράβι τρικάταρτο, έζησε τους ίδιους αιώνες, τους ίδιους

τρόμους και τις ίδιες χαρές, αρμενίζοντας ανάμεσα στις τρεις ηπείρους, στους τρεις σφοδρούς σπερματικούς ανέμους, της Αγίας Ανατολής, της φλεγόμενης Αφρικής, της νηφάλιας Ευρώπης. (451)

Ο ήλιος είχε προβάλλει, η πάχνη σκόρπισε, αλάκερη η Κρήτη, από τη μιαν άκρη στην άλλη, έλαμπε ολόγυμνη, άσπρη, πράσινη, τριανταφυλλένια, τριγυρισμένη από τέσσερις θάλασσες. Ένα τρικάταρτο ήταν η Κρήτη, με τις τρεις αψηλές βουνοκορφές της, τα Λευκά Όρη, τον Ψηλορείτη, τη Δίχτη, κι αρμένιζε μέσα στους αφρούς. Ένα θαλάσσιο τέρας ήταν, μια γοργόνα, με πλήθιους μαστούς, ανάσκελα ξαπλωμένη στα κύματα και λιάζονταν. Έβλεπα καθαρά, μέσα στον πρωινό ήλιο, το πρόσωπο της, τα χέρια, τα πόδια, τα όρθια στήθη...Μου έλαχαν κάμποσες χαρές στη ζωή μου, παράπονο δεν έχω μα ετούτη, να δω την Κρήτη αλάκερη απάνω στα κύματα, ήταν από τις πιο μεγάλες. (131)

Σφίγγω... ένα σβώλο κρητικό χώμα στη φούχτα μου· το κρατούσα το χώμα ετούτο πάντα μαζί μου, σε όλες μου τις περιπλάνησες, και στις μεγάλες μου αγωνίες το 'σφιγγα μέσα στη φούχτα μου κι έπαιρνα δύναμη, δύναμη μεγάλη, σα να 'σφιγγα το χέρι φίλου αγαπημένου (17-18)

Αυτό ήμουν αιώνια, αυτό θα 'μαι αιώνια, πέρασε αστραπή η στιγμή που στροβιλίστηκες, άγριο χώμα της Κρήτης, κι έγινες αγωνιζόμενος άνθρωπος.

Τι αγώνας, τι αγωνία, τι κυνηγητό του ανθρωποφάγου αόρατου θεριού, τι επικίντυνες ουρανικές και σατανικές δυνάμεις η φούχτα ετούτη το χώμα! Ζυμώθηκε μ' αίμα, δάκρυο κι ιδρώτα, γίνηκε λάσπη, γίνηκε άνθρωπος, πήρε τον ανήφορο, να φτάσει-που να φτάσει! (18)

Η ιστορία της γενέθλιας γης, ταραγμένη από κατακτήσεις και επαναστάσεις δίνει στους κατοίκους της μια ιδιαίτερη φυσιογνωμία που μεταφέρεται από γενιά σε γενιά και μετατρέπεται σε έναν τρόπο ζωής. Για τον Καζαντζάκη ο τόπος καταγωγής ιστορικός και γεωγραφικός αποτελεί πηγή αξιών και ευθύνων

Ασφαλτα κατέχει η χωματένια αυτή μήτρα την αξία του κάθε παιδιού της' κι όσο ανώτερη είναι η ψυχή που έπλασε, τόσο και δυσκολότερη της αναθέτει...(431)

Καί το μαρτύριο αυτό γίνεται ακόμα πιο αβάσταχτο, όταν η πατρική σου γης είναι ζόρικη κι αβόλευτη. Όταν τα βουνά της κι οι θάλασσες κι οι ψυχές, που πλάστηκαν από τέτοιους βράχους και τέτοια αρμύρα, δε σου επιτρέπουν ούτε στιγμή να βολευτείς, να γλυκαθείς, αν πεις: «Φτάνει!» Τούτη η Κρήτη έχει κάτι το απάνθρωπο δεν ξέρω αν αγαπάει και γι' αυτό τυραννάει τα παιδιά της, ένα μονάχα ξέρω: τα μαστιγώνει ίσαμε το αίμα. (433)

Γύρισα στην πατρική γης να πάρω φόρα βγήκα, έκαμα βόλτα στα χωριά, έφαγα ήπια με βοσκούς και ζευγάδες, νιράπηκα βλέποντας πόσο όλη ετούτη η Κρήτη, που ακατάπαυτα πολεμάει πότε με τις πλημμύρες και την αναβροχιά, πότε με τη φτώχεια, την αρρώστια και τον Τούρκο, αντιμάχεται την τεμπέλικη μπαμπέσικη ζωή του Μοναστηριού. Κι εγώ που ήθελα να πάω κόντρα στη θέληση της, να την προδώσω και να γίνω καλόγερος! (301-302)

Στεκόμουν εγώ παράμερα και τον άκουγα πόλεμοι, γιουρούσια, σφαγές, το Μεγάλο Κάστρο αφανίζονταν, σηκώνονταν μπροστά μου τα βουνά της Κρήτης, γέμιζε ο αέρας μουγκρητά, μούγκριζαν οι Χριστιανοί, μούγκριζαν οι Τούρκοι, άστραφταν τα μάτια μου από τις ασημένιες κουμπούρες. Ήταν η Κρήτη κι η Τουρκιά που πάλευαν.

«Ελευτερία!» φώναζε ο ένας. «Θάνατος» απηλογιόταν ο άλλος, και το μυαλό μου γέμιζε αίματα. (70)

Μα απάνω από τα σκολειά και δασκάλους πιο βαθιά από τις πρώτες χαρές και τρομάρες που μου 'δωκε τ' όραμα του κόσμου, μια συγκίνηση αληθινά μοναδική επηρέασε ανυπολόγιστα τη ζωή μου: ο αγώνας ανάμεσα Κρήτης και Τουρκιάς. (68)

Χωρίς τον αγώνα αυτό η ζωή μου θα 'παιρνε άλλο δρόμο κι ο Θεός, σίγουρα, άλλο πρόσωπο. (68)

Από τα γεννητάτα μου ανάπνεα στον αέρα το φοβερό τούτο, ορατό κι αόρατο, πάλεμα έβλεπα τους Χριστιανούς και τους Τούρκους να αγριοματιάζονται λοξά και να στρίβουν τα μουστάκια τους αγριεμένοι, έβλεπα τους νιζάμηδες με τα τουφέκια να περνούν, να ξαναπερνούν στους δρόμους και να μανταλώνουν οι Χριστιανοί τις πόρτες τους βλαστημώντας, άκουγα τους γέρους να μιλούν για σφαγές, παλικάριές και πολέμους, για λευτεριά κι Ελλάδα, και ζούσα βαθιά, βουβά και περίμενα να μεγαλώσω, να καταλάβω τι νόημα έχουν όλα ετούτα, ν' ανασκουμπωθώ κι εγώ και να παλέψω. (68)

Το τρυφερό παιδικό στήθος μου άρχισε να γεμίζει λαχτάρα και μίσος, κι έσφιγγα κι εγώ τη μικρή μου γροθιά να μπω στον αγώνα ήξερα καλά με ποιόν από τους δύο που πάλευαν ήταν το χρέος μου, και βιάζομουν να μεγαλώσω, να μπω κι εγώ στη σειρά πίσω από τον παππού μου, πίσω από τον κύρη μου, να πολεμήσω. (69)

Αυτός ήταν ο σπόρος. Από αυτόν φύτρωσε, βλαστάρωσε, άνθισε και κάρπισε αλάκερο το δέντρο της ζωής μου, Όχι ο φόβος, μήτε ο πόνος, μήτε η χαρά και το παιχνίδι πρωτοτάραξαν την ψυχή μου παρά η λαχτάρα της λευτεριάς, Να λευτερωθώ από τι; από ποιόν; Σιγά σιγά, με τον καιρό, ανέβαινα τον κακοτράχαλο ανήφορο της

λευτεριάς να λευτερωθείς πρώτα πρώτα από τον Τούρκο αυτό ήταν το πρώτο σκαλοπάτι έπειτα, αργότερα άρχισε ο καινούργιος αυτός αγώνας, να λευτερωθείς από τον μέσα Τούρκο-από την αμάθεια, από την κακητιά, από το φθόνο, από το φόβο, από την τεμπελιά, από τις φανταχτερές ψεύτικες ιδέες και τέλος από τα είδωλα, όλα τα είδωλα, και τα πιο σεβαστά κι αγαπημένα.(69)

Με τον καιρό, σαν μεγάλωσα και πλάτυνε ο νους, το πάλεμα πλάταινε κι αυτό, ξεχείλιζε από την Κρήτη, και την Ελλάδα, ξεσπούσε σε όλο τον καιρό και τον τόπο, έπιανε τα ιστορικά του ανθρώπου δεν ήταν πια η Κρήτη κι η Τουρκιά που πάλευαν, ήταν το 'Καλό και το Κακό, το Φως και το Σκοτάδι, ο Θεός και ο Διάβολος. Πάντα το ίδιο πάλεμα, το αιώνιο, και πάντα πίσω από το Καλό, από το Φως κι από το Θεό, η Κρήτη και πίσω από το Κακό, από το Σκοτάδι και το Διάβολο, η Τουρκιά. Κι έτσι, με το να τύχει να γεννηθώ Κρητικός, σε μια κρίσιμη στιγμή που μάχουνταν η Κρήτη να λευτερωθεί, ένιωσα από μικρό παιδί πως στον κόσμο υπάρχει ένα αγαθό πιο πολύτιμο από τη ζωή, πιο γλυκό από την ευτυχία, η λευτεριά. (69)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ. Ο ΤΡΟΠΟΣ ΖΩΗΣ

Ο Καζαντζάκης προσδίδει στους Κρητικούς καταρχήν χαρακτηριστικά που αφορούν τη **σωματική ρώμη** και την **εμφάνιση**. Χαρακτηριστικά τα οποία δεν είναι κοινά με των υπόλοιπων Ελλήνων καθώς θεωρεί τον Κρητικό μια παραλλαγή του Έλληνα

Δε θωράς, μωρέ, τα πόδια του, λέγαμε ο ένας στον άλλο σιγά, να μη μας ακούσει, δε θωράς, μωρέ, πως τυλιγαδίζουν τα πόδια του; Και πως βήχει; Δεν είναι Κρητικός.» Μας έχει έρθει σπουδασμένος από την Αθήνα κι έχει φέρει, λέει μαζί του τη Νέα Παιδαγωγική. Θαρρούσαμε πως θα 'ταν καμιά νέα γυναίκα και την έλεγαν

Παιδαγωγική μα όταν τον αντικρίσαμε για πρώτη φορά ήταν ολομόναχος η
Παιδαγωγική έλειπε, θα 'ταν σπίτι.(59)

Βλέπουμε το πολιτισμικό στοιχείο του **χορού** να συνδέεται με την
συλλογικότητα και το ξεπέρασμα της ατομικότητας, πάλι με ζητούμενα που
δεν έχουν σύνορα

-Ρώτησέ τους, μου 'πε πάλι ο αβάς, πως ετοιμάζονται να παρουσιαστούν στο Θεό
νηστεύοντας;

...

-Χορεύοντας, αποκρίθηκε ο πιο γέρος δερβίσης με τη μακριά άσπρη γενειάδα.

-Χορεύοντας; έκαμε ο αβάς; γιατί;

Γιατί ο χορός, αποκρίθηκε ο γερο-δερβίσης, σκοτώνει το εγώ, δεν υπάρχει πια
εμπόδιο να σμίξεις με το Θεό. (154)

Η σχέση των Κρητικών με τα **όπλα** συνδέεται με την έννοια της
ελευθερίας καθώς παραπέμπει στην πολύχρονη επαναστατική περίοδο μέχρι
την Ένωση με την Ελλάδα και συμβολίζουν τον αγώνα για ελευθερία.

Ένας Κρητικός μου 'λεγε : «Όταν παρουσιαστείς ομπρός στην πόρτα τα Παράδεισος
και δεν ανοίξει, μην πιάσεις το κρικέλι της πόρτας να χτυπήσεις ξεκρέμασε από τον
ώμο σου το τουφέκι, ρίξε μια τουφεκιά.-Θαρρείς, είπα εγώ, θα φοβηθεί ο Θεός και θ'
ανοίξει ; -Όχι, βρε παιδί, δε θα φοβηθεί, μα θ' ανοίξει γιατί θα καταλάβει πως γυρίζεις
από πόλεμο.» (302)

Επίσης η πολεμική ενασχόληση συνδεδεμένη με την έννοια της ελευθερίας
αποτέλεσε τρόπο ζωής για τους Κρητικούς

... «Τον κύρη μου έπρεπε να δεις, τον κύρη μου, όχι εμένα δράκος σωστός εγώ μπροστά του τι 'μαι; ξεφυσίδι.». Μεσ' τα βαθιά γεράματα, τυφλός, έζωσε ακόμα τ' άρματα στην Επανάσταση του 1878 και πήρε τα βουνά να πολεμήσει ...(34)

-Πως ήταν ο παππούς μου; Ρώτησα τη μητέρα μου.

-Σαν τον κύρη σου, μου αποκρίθηκε πιο μαύρος.

-Τι δουλειά έκανε;

-Πολεμούσε.

-Κι όταν δεν ήταν πόλεμος;

-Κάπνιζε ένα μακρύ τσιμπούκι και κοίταζε τα βουνά.

Το **μαντήλι** στα κεφάλια και τα **όπλα** στα χέρια, η παραδοσιακή εμφάνιση των Κρητικών, φαίνεται να έχει καταβολές από την αραβοκρατία και γενικά από την επαφή της Κρήτης με την Ανατολή. Αν όμως αυτά τα χαρακτηριστικά συνδέονται με τη δύναμη είναι θεμιτά. Φαίνεται εδώ ότι η ιδιαίτερη ταυτότητα των Κρητικών σχετίζεται με τη γεωγραφική της θέση που την φέρνει κοντά στην Ανατολή και από τις ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες κάτω από τις οποίες διαμορφώθηκε όπως η περίοδος της αραβοκρατίας. Οι ιδιαίτερες αυτές όμως συνθήκες δεν αφομοίωσαν τους Κρητικούς αλλά αφομοιώθηκαν σε μια παραλλαγή του Έλληνα που όπως φαίνεται από το έργο του Καζαντζάκη, δημιουργικά

Μια μέρα ρώτησα το σείχη Γκλαϊλάν, το γιο του Χαρασά: «Τι πρέπει να κάμουν οι Άραβες, για να μην ξεπέσουν;» Κι αυτός αποκρίθηκε: «Όλα θα πηγαίνουν καλά όσο θα κρατούν στα χέρια τους το σπαθί και θα 'χουν στο κεφάλι τους το σαρίκι και θα

τρέχουν καβαλάρηδες!» Αναπνέω τον αέρα της Κρήτης, κοιτάζω⁸⁷ τους Κρητικούς, και δεν ξέρω κανέναν άλλο λαό στη γη που ν' ακολούθησε πιο πιστά την περήφανη ετούτη αραβίτικη εντολή. (433)

Ένα άλλο χαρακτηριστικό που προσδίδεται στους Κρητικούς είναι αυτό της φιλοξενίας

...ήξερα, όποια πόρτα κι αν χτυπήσεις σε κρητικό χωριό, θα σου ανοίξει· θα στρωθεί για το χατίρι σου τραπέζι και θα κοιμηθείς στα πιο καλά σεντόνια του σπιτιού. Ο ξένος είναι ακόμα στην Κρήτη ο άγνωστος θεός· κι όλες μπροστά του οι πόρτες κι οι καρδιές ανοίγουν. (307)

...κι όταν ερχόταν κανένας να με δει, ξυπνούσε μέσα μου ο Κρητικός, γιόρταζα να δεχτώ έναν άνθρωπο σπίτι μου. (190)

Ο Καζαντζάκης μέσα από τα ακόλουθα τρία περιστατικά αντλεί ιδιαίτερα χαρακτηριστικά για τους Κρητικούς αποφαινεται ότι οι άνθρωποι της Κρήτης κατάφεραν να ξεπεράσουν τα ζωώδη ένστικτα και να γίνουν άνθρωποι. Το γεγονός αυτό τους κάνει να είναι παράδειγμα για τους υπόλοιπους ανθρώπους

Όλα ετούτα τα θάματα τ' άκουγε ο βοσκός, τα σάλια του έτρεχαν, και το Μεγάλο Κάστρο, έλαμπε στη φαντασιά του σαν κρητικός παράδεισος, γεμάτος μπακαλιάρo, τουφέκια και γυναίκες. Άκουγε, άκουγε, κι ένα μεσημέρι πια δε βάσταξε, έζωσε σφιχτά το φαρδύ ζωνάρι του, ανακρέμασε στην πλάτη του την πιο καλή, την ξομπλιαστή του βούργια, φούχτωσε το βοσκοράβδι του και ροβόλησε από τον

⁸⁷ Η υπογράμμιση δικιά μου

Ψηλορείτη. Σε λίγες ώρες αντίκρισε το Μεγάλο Κάστρο· ήταν ακόμα μέρα, κι η καστρόπορτα ήταν ακόμα ανοιχτή. Ο βοσκός στάθηκε στο κατώφλι· μια δρασκειλιά, και θα 'μπαινε στον παράδεισο. Μα ξαφνικά η ψυχή του τινάχτηκε· σαν να 'νιωσε η ψυχή αυτή πως η πεθυμιά την είχε καβαλήσει, πως δεν έκανε πια ό,τι ήθελε, δεν ήταν λεύτερη· ντράπηκε. Ζάρωσε ο Κρητικός τα φρύδια, τον πήρε το φιλότιμο.

-Θέλω μπαίνω, θέλω δεν μπαίνω, είπτε· δεν μπαίνω!

Γύρισε τη ράχη του στο Κάστρο και πήρ'ε δόμο πίσω κατά το βουνό. (434)

Οι φίλοι ζύγωσαν τα σκαμνιά, απίθωσαν τη ρακή και τους μεζέδες στα πόδια τους κι κοίταζαν με βουρκωμένα μάτια το νεκρό. Δε μιλούσαν. Πέρασε μισή ώρα, πέρασε μια ώρα. Τέλος ένας σήκωσε τα μάτια από το νεκρό.

-Ίντα λέτε, μωρέ κοπέλια, πίνουμε μια;

-Αμ' τι; 'πεθαμένοι είμαστε; πίνουμε! αποκρίθηκαν όλοι.

Έσκυψαν, σήκωσαν τους μεζέδες, ένας άναψε ένα χαρτί, έψησε τα λουκάνικα. Μοσχομύρισε η νεκροκάμαρα. Γέμισαν τα ποτήρια, τ' αγκάλιασαν μέσα στις φούχτες για να μην ακούγονται, και σκούνητρηξαν.

-Ο Θεός να τόνε συχωρέσει· και στα δικά μας!

-Και στα δικά μας· ο Θεός να τόνε συχωρέσει!

Ήπιαν μια, δυο, τρεις, έτρωγαν μεζέδες, πήγαν στον πάτο την μπουκάλα, ήρθαν στο κέφι.

Κοίταζαν πάλι το νεκρό· πηδούμε τον;

-Πηδούμε τον!

Ανασκούμπωσαν τις φουφούλες, έμπηξαν την άκρα στο ζωνάρι, για να μην τους αμποδάει στο τρέξιμο, μετατόπισαν το νεκρό στο κατώφλι, άνοιξαν την πόρτα της αυλής.

-Χοπ! Χοπ! Έφτυσαν τις απαλάμες τους, πήραν φόρα κι άρχισαν να πηδούν το νεκρό. (435)

-Χριστός ανέστακας, μωρέ παιδιά! Φώναξε.

Η γνώριμη πολυτριμμένη λέξη: ανέστη του φάνηκε ξαφνικά μικρή, φτενή, μίζερη· δεν μπορούσε να χωρέσει τη Μεγάλη Αγγελία· πλάτυνε η λέξη, θέριεψε στα χείλια του παπά. Λύγισαν οι γλωσσικοί νόμοι, έσπασαν ακολουθώντας τη φορά της ψυχής, δημιουργήθηκαν καινούργιοι· και να, πρώτη φορά το πρωί εκείνο, ο γέρο-Κρητικός, δημιουργώντας την καινούργια λέξη, ένωθε πως αληθινά ανάσταине, σε όλο του το μέγα μπόι, το Χριστό. (436)

Έρωτας ελευτερίας, να μην καταδέχεσαι, μήτε για τον παράδεισο ακόμα, να σκλαβώσεις την ψυχή σου· παιχνίδι παλικάρισιο απάνω από την αγάπη και τον πόνο, απάνω από το θάνατο· να συντρίβεις τα παλιά καλούπια, και τα πιο ιερά, όταν πια δε σε χωρούν-να οι τρεις μεγάλες φωνές της Κρήτης.

Ό,τι στα τρία αυτά περιστατικά γεμίζει άδολη χαρά την ψυχή είναι ετούτο: δε μιλούν φιλόσοφοι κι ηθικολόγοι εδώ, που με το χουζούρι τους, ακίντυνα, κατασκευάζουν και διαλαλούν δύσκολες και υψηλές θεωρίες· απλοί άνθρωποι, Κρητικοί χωριάτες, ακολουθώντας την ορμή του σπλάχνου τους, ανηφορίζουν, χωρίς να λαχανιάζουν, τις πιο αψηλές κορφές που μπορεί να φτάσει ο άνθρωπος-την **ελευτερία**, την **καταφρόνια του θανάτου**, τη **δημιουργία καινούργιου νόμου**. Εδώ σου ξεσκεπάζεται η τρισεύγενη καταγωγή του ανθρώπου. Γιατί βλέπεις πως το δίποδο κτήνος, ακολουθώντας άλλους δρόμους από τους διανοητικούς, κατόρθωσε να γίνει άνθρωπος. Κι έτσι η πορεία σου στο μοιραίο διανοητικό Γολγοθά γίνεται πιο υπεύθυνη· γιατί ξέρεις τώρα, κοιτάζοντας τους Κρητικούς, πως αν δε γίνεις άνθρωπος φταις εσύ, εσύ μονάχα· γιατί το αψηλό είδος αυτό, ο Άνθρωπος, υπάρχει, παρουσιάστηκε στη γη, και δεν έχει πια κανένα δικαιολογητικό ο ξεπεσμός σου και η αναντρία. Στην Κρήτη, μια ψυχή που δεν καταδέχεται να ξεγελάσει τον εαυτό της ή τους άλλους αντικρίζει πρόσωπο με πρόσωπο, όσο πουθενά αλλού, τη μονοβύζα θεά που δεν κάνει χατίρια, που δεν κάθεται στα γόνατα κανενού, μήτε θεού, μήτε ανθρώπου, την Ευθύνη. (436-437)

Το γεγονός όμως αυτό, το οποίο συνδέεται με τις ιδιαίτερες κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες κάθε εποχής προσδίδει ένα ιδιαίτερο αίσθημα ευθύνης και "υποχρεώνει" του Κρητικούς να διατηρήσουν τα χαρακτηριστικά αυτά καθώς για τον Καζαντζάκη πάντα υπάρχει κάπου στον κόσμο το ζητούμενο για ελευθερία αλλά και η ευθύνη που πηγάζει από το γεγονός ότι αποτελούν παράδειγμα για τον υπόλοιπο κόσμο

Ακατάλυτα πάλευαν μέσα μου η Κρήτη κι η Τουρκιά, το Καλό και το Κακό, το Φως και το Σκοτάδι και σκοπός μου γράφοντας ήταν, στην αρχή ασύνειδος, ύστερα συνειδητός, να βοηθήσω όσο μπορώ, την Κρήτη, το Καλό, το Φως, να νικήσουν. Σκοπός μου γράφοντας δεν είναι η ομορφιά, είναι η λύτρωση. (448)

Κι έτυχε να γεννηθώ σε μια εποχή, όπου η πάλη αυτή είναι τόσο έντονη κι η ανάγκη της βοήθειας τόσο επιτακτική, που γρήγορα μπόρεσα να δω πως ο ατομικός μου αγώνας ταυτίζεται με το μεγάλο αγώνα του σημερινού κόσμου...(448)

Μέσα μου ο Κρητικός σήκωνε κεφάλι κι αρνιόταν να δώσει στο γαληνό κατακτητή ψωμί κι αλάτι. (353)

Η καρδιά μου πήρε να χτυπάει για τους ανθρώπους που πεινούν κι αδικούνται, δε βαστούν πια και κάνουν έφοδο όλο μου το κρητικό αίμα οσμίστηκε θαρρείς επανάσταση κι άρχισε να χοχλάζει είδα πάλι μπροστά μου

Τους αιώνιους αντίμαχους, τη Λευτεριά και τη Σκλαβιά, και μέσα μου τινάχτηκε η Κρήτη κι έσυρε φωνή.

Ετούτη ήταν η Κραυγή που περίμενα ν' ακούσω; Μπορεί στις κρίσιμες στιγμές της ζωής πάντα τινάζεται μέσα μου η Κρήτη και σέρνει φωνή. (386)

-Θεέ μου, και τι μέλλεται να δουν τα μάτια σου, παιδί μου! Βαρύ πράμα να γεννηθείς Κρητικός.(88)

Έγραψα «σφαγή» και σηκώθηκε η τρίχα μου γιατί η λέξη αυτή, τότε που ήμουν παιδί, δεν ήταν πέντε γράμματα της αλφαβήτας, κολλημένα το ένα πλάι στο άλλο, ήταν βοή μεγάλη και πόδια που κλοτσούσαν τις πόρτες και πρόσωπα φριχτά που κρατούσαν ανάμεσα στα δόντια τους ένα μαχαίρι κι ολούθε στη γειτονιά γυναίκες που σκλήριζαν κι άντρες που πίσω από τις πόρτες, γονατιστοί, γέμιζαν το τουφέκι. Και μερικές άλλες λέξεις, για μας που ζούσαμε παιδιά την εποχή εκείνη στην Κρήτη, στάζουν αίμα πολύ και δάκρυο, κι απάνω τους είναι σταυρωμένος αλάκερος λαός οι λέξεις: ελευτερία, Αι-Μηνάς, Χριστός, επανάσταση...(90)

-Κοίτα! με πρόσταξε πάλι.

Τα μάτια μου γέμισαν κρεμασμένους.

-Όσο να ζεις, μου 'πε ο κύρης μου, το ακούς; όσο να ζεις ποτέ να μη φύγουν από τα μάτια σου οι κρεμασμένοι ετούτοι.

-Ποιος τους σκότωσε;

-Η λευτεριά, ας είναι καλά!(91)

Κι όταν ακόμα αργότερα διάβασα τον ήρωα του Θερβάντες, ένας άγιος μεγαλομάρτυς μου φάνηκε ο Δον Κιχώτης, που, πέρα από την ταπεινή καθημερινή ζωή, κίνησε, μέσα από τα γιουχαητά και τα γέλια, να βρει, πίσω από φαινόμενα, την ουσία. Ποια ουσία; Τότε δεν ήξερα, αργότερα κατάλαβα μια η ουσία πάντα η ίδια, και δε βρήκε ακόμα ο άνθρωπος άλλο τρόπο να υψωθεί: η κατατρόπωση της ύλης και η υποταγή του ατόμου σε έναν υπερατομικό σκοπό, ας είναι χίμαιρα. Όταν η καρδιά πιστεύει κι αγαπάει, χίμαιρα δεν υπάρχει μονάχα αντρεία, εμπιστοσύνη και γόνιμη πράξη.(80)

-Παλικάρι είναι ο κύρης σου, παλικάρι θα γενείς κι εσύ. Θες δε θες!

Θες δε θες! καρφώθηκε στο νου μου ο λόγος αυτός, μιλούσε η Κρήτη με το στόμα του γέρο-καπετάνιου τότε δεν κατάλαβα το λόγο το βαρύ, αργότερα πολύ ένιωσα πως είχα μέσα μου μια δύναμη που δεν ήταν δικιά μου, μια δύναμη ανώτερη μου, κι αυτή με κυβερνούσε πολλές φορές ήμουν έτοιμος να ξεπέσω, μα η δύναμη αυτή δε με άφηνε-η Κρήτη. Κι αληθινά, από φιλότιμο, από την ιδέα πως είμαι Κρητικός κι από το φόβο του πατέρα μου, κατάφερα από παιδί να νικήσω το φόβο.(70)

Θυμάσαι το βαρύ λόγο που λέμε εμείς οι Κρητικοί : «Όπου αστοχήσεις, γύρισε κι όπου πετύχεις, φύγε!»...Άκου το λοιπόν, Στρατηγέ, την αναφορά μου και κάμε κρίση άκουσε, Παππού, τη ζωή μου, κι αν πολέμησα κι εγώ μαζί σου, αν λαβώθηκα χωρίς κανέναν να μάθει πως πόνεσα, αν δε γύρισα ποτέ την πλάτη μου στον οχτρό, δώσε μου την ευκή σου! (24)

Να αντικρύσω πρόσωπο με πρόσωπο, το λιμασμένο θεριό της ζούγκλας τ' ουρανού. Τον Αόρατο. Τον Ανεχόρταγο. Τον αγαθό Πατέρα που τρώει τα παιδιά του και στάζουν τα χείλια του, τα γένια του, τα νύχια του αίματα...δεν ήταν ο Γεχωβάς, ήσουν εσύ, Παππού, από το αγαπημένο χώμα της Κρήτης...-Παππού αγαπημένε ,είπα, δωσ' μου μια προσταγή...Φτάσε όπου μπορείς παιδί μου...

-Παππού, φώναξα τώρα πιο δυνατά, δωσ' μου μια πιο δύσκολη, πιο κρητικιά προσταγή

-Φτάσε όπου δεν μπορείς!(21-22)

Γεμάτος πληγές, όλες στο στήθος έκαμα ό,τι μπόρεσα παππού, περισσότερο, καθώς μου παράγγειλες, απ' ό,τι μπόρεσα, να μη ντροπιάσω κι έρχουμαι τώρα πια που τέλεψε η μάχη να ξαπλώσω δίπλα σου, να γίνω χώμα δίπλα σου...(506)

Χρέος μου ό,τι η Κρήτη μέσα στους αιώνες, με τους ανθρώπους της, με τα βουνά της και με τις αφρισμένες θάλασσες γύρα της, σύψυχη, σύγκορμη, μέσα στον ύπνο και στον ξύπνο της, φώναζε, εγώ να το κάμω άρτιο λόγο· δεν είμαι γιο της; δεν είμαι χώμα της; Αυτή δεν είναι, τώρα που αντίκρισα το κρυφό νόημα του αγώνα της και γιατί τόσους αιώνες φώναζε και τι μάχουνταν, τι δικό της κρητικό μήνυμα να πει στους ανθρώπους; (452)

Για η Κρήτη, που βλέποντας πως δεν μπορώ να τη βοηθήσω πολεμώντας, μου 'βαλε άλλα άρματα στο χέρι; (147)

-Η επανάσταση στην Κρήτη, είπε, θα βαστάξει πολύ εγώ θα γυρίσω στο νησί δεν μπορώ να αφήσω τους χριστιανούς να πολεμούν κι εγώ να σεργιανίζω στα περβόλια βλέπω κάθε βράδυ στον ύπνο μου τον παππού σου και με μαλώνει πρέπει να φύγω ωστόσο εσύ δεν θέλω να χάνεις τον καιρό σου πρέπει να γίνεις άνθρωπος...

-Κατάλαβες; μου κάνει. Άνθρωπος, πάει να πει χρήσιμος στον τόπο σου. Κρίμα μεγάλο που δεν είσαι εσύ για τ' άρματα, είσαι για τα γράμματα τι να κάνουμε; αυτός είναι ο δρόμος σου ακολούθα τον! Κατάλαβες; Να μάθεις γράμματα για να βοηθήσεις την Κρήτη να λευτερωθεί αυτός είναι ο σκοπός! Αλλιώς, στο διάολο να παν τα γράμματα, μήτε δάσκαλος θέλω να γίνεις μήτε καλόγερος, μήτε σοφός Σολομώντας. Βαλ' το καλά στο νου σου, πήρα εγώ την απόφαση, παρ' τη κι εσύ αν δεν μπορείς, μήτε άρματα μήτε γράμματα, κρίμα στο ψωμί που θα τρως.

-Φοβούμαι τους φραγκοπαπάδες, είπα.

-Κι εγώ τους φοβούμαι ο άντρας ο καλός φοβάται, μα νικάει το φόβο έχω εμπιστοσύνη σε σένα.

Συλλογίστηκε μια στιγμή, διόρθωσε:

-Όχι, δεν έχω εμπιστοσύνη σε σένα, έχω εμπιστοσύνη στο αίμα που τρέχει μέσα στις φλέβες σου στο αίμα της Κρήτης.(96)

Ο κόσμος είναι πιο μεγάλος από την Ελλάδα, ο πόνος του κόσμου είναι πιο μεγάλος από τον πόνο τον εδικό μας, κι η λαχτάρα της λευτεριάς δεν είναι προνόμιο του Κρητικού μονάχα, είναι αγώνας αιώνιος του ανθρώπου. Δε χάθηκε η Κρήτη από το νου μου, μα ολάκερος ο κόσμος απλώθηκε μέσα μου, έγινε θεόρατη Κρήτη, που λογής λογής Τούρκοι την τυραννούν, μα όλο τινάζεται όρθια και ζητάει λευτεριά. Έτσι, μετατρέποντας σε Κρήτη αλάκερο τον κόσμο, μπόρεσα στα πρώτα χρόνια της εφηβικής μου ζωής να νιώσω τον αγώνα και τον πόνο του ανθρώπου.(98)

Μέσα στη φράγκικη αυτή Σχολή, όπου είχαν μαζευτεί παιδιά απ' όλη την Ελλάδα, επειδή ήμουν Κρητικός κι η Κρήτη τότε πολεμούσε τον Τούρκο, πίστεψα πως είχα χρέος να μην ντροπιάσω την Κρήτη και να 'μαι ανάμεσα στους συμμαθητές μου ο πρώτος είχα ευθύνη. Κι η πίστη αυτή θαρρώ δεν πηγάζε από ατομικό φιλότιμο παρά από εθνική υποχρέωση, πλήθυνε τη δύναμη μου και γρήγορα ξεπέρασα τους συμμαθητές μου-όχι εγώ, η Κρήτη.(98)

Έσκυψε ο πατέρας μου, πήρε από το κατώφλι μια πέτρα πιτσιλισμένη μ' αίματα:

-Φύλαξε τη, μου 'πε.

Είχα πια αρχίσει να καταλαβαίνω τ' άγρια ετούτα φερσίματα του κυρού μου δεν εφάρμοζε αυτός τη Νέα Παιδαγωγική, ακολουθούσε τη παμπάλαιη, την ανήλεη, και που μονάχα αυτή μπορούσε να σώσει το Γένος. Όμοια γυμνάζει ο λύκος το διαλεχτό του λυκόπουλο, το μονιά, και το μαθαίνει να κυνηγάει και να σκοτώνει, και να ξεφεύγει με δόλο ή με παλικαριά τις παγίδες. Στην άγρια αυτή παιδαγωγική του κυρού μου χρωστώ την αντοχή και το πείσμα, που παντού μου παραστάθηκαν στις δύσκολες στιγμές. Στην αγριάδα αυτή χρωστώ κι όλους τους απροσκύνητους στοχασμούς που

τώρα, στα τέλη της ζωής μου, με κυβερνούν και δεν καταδέχονται μήτε από το Θεό
μήτε από το Διάβολο παρηγοριά.(92-93)

Αν ακολουθήσεις το δρόμο αυτό, ποτέ σου, μάθε το από μένα, ποτέ σου δεν θα
προκόψεις θα γίνεις ένας δασκαλάκος, ένας καμπουράκος, με γυαλάκια. Αν είσαι
αληθινός Κρητικός, κάψε το αυτό το καταραμένο λεξικό και φέρε μου τη στάχτη. (99)

Ο πατέρας μου, ευτύς ως μ' έβαλε στη Σχολή και τακτοποιήθηκα, έφυγε κρυφά με ένα
καΐκι για την Κρήτη να πολεμήσει κάποτε μου 'στείλε ένα σύντομο
μπαρουτοκαπνισμένο γράμμα:

«Εγώ πολεμώ τον Τούρκο, κάνω το χρέος μου πολέμα κι εσύ, βάστα μη σου σηκώσει
τα μυαλά ο Φράγκος, σκύλος είναι κι αυτός σαν τον Τούρκο μην ξεχνάς πως είσαι
Κρητικός και πως το μυαλό σου δεν είναι δικό σου, είναι της Κρήτης, ακόνιζε το όσο
μπορείς, να βοηθήσεις κι εσύ μια μέρα με το μυαλό σου την Κρήτη να λευτερωθεί. Μια
και δεν μπορείς με τ' άρματα, ας είναι με το μυαλό τουφέκι είναι κι αυτό. Ακούς τι σου
παραγγέλλω; Ακούω να λες. Αυτά για σήμερα κι για αύριο και για πάντα. Μη με
ντροπιιάσεις.»

Ο Χριστός, ο Βούδας, ο Λένιν είχαν χλωμιάσει μέσα μου, το χώμα της Κρήτης με είχε
συνεπάρει, δε γύριζα πίσω το κεφάλι, σήκωνα τα μάτια και κοίταζα με λαχτάρα και
τρόμο μια αθώρητη, τυλιμένη ακόμα στα σύννεφα, κορφή. Μια θεοβάδιστη κορφή του
Σινά, όπου αρματωμένος με σκληρές εντολές κι αστραπές ψυχανεμίζουμουν κατοικεί
ο Θεός. Καινούρια δύναμη ένιωσα να φουσκώνει τις φλέβες μου· καινούρια ευθύνη.
Θαρρείς πλούτισε το κρητικό χώμα, πλούτισε κι η ψυχή μου· ένιωσα πως ήταν
ζυμωμένη από περισσότερα παμπάλαια γέλια και δάκρυα. (451)

Ο άνθρωπος αξιώθηκε να μπει στο αργαστήριο του Θεού και να δουλέψει μαζί του κι όσο πιο πολλή σάρκα μετουσιώσει σε αγάπη, σε παλικαριά κι ελευτεριά, τόσο περισσότερο γίνεται Γιος του Θεού (25)

...ήμασταν στη Νάξο, την επανάσταση, και πήγαίνα στη φράγκικη Σχολή...κι είχα πάρει κάμποσα βραβεία, μεγάλα, χρυσοδεμένα βιβλία...Σε όλο το δρόμο δεν άνοιξε το στόμα προσπαθούσε να κρύψει τη χαρά του που ο γιος του δεν τον ντρόπιασε και μονάχα όταν μπήκαμε στο σπίτι, χωρίς να με κοιτάξει :

-Δεν ντρόπιασες την Κρήτη, είπε με κάποια τρυφεράδα.(33)

Στρατηγέ μου, τελεύει η μάχη, κάνω την αναφορά μου να που πολέμησα, να πως πολέμησα, λαβώθηκα, δέιλιασα, μα δε λιποτάχτησα, τα δόντια μου καταχτυπούσαν από το φόβο, μα τύλιγα σφιχτά το κούτελο μου μ' ένα κόκκινο μαντίλι, να μην ξεκρίνονται τα αίματα, κι έκανα γιουρούσι. (23)

Εδώ προστίθεται και ο παράγοντας της εικόνας που έχουν οι άλλοι για σένα και στην οποία πρέπει να ανταποκριθείς, να εκπληρώσεις τις προσδοκίες τους

-Μα του λόγου σου είσαι άντρας, Κρητίκαρος, ντροπή 'ναι οι Κρητικοί να κοιμούνται τη μέρα...

Ήμουν ξεθεωμένος, από τη νύστα και την κούραση, μα τι να κάμω; Ήμουν Κρητικός, έπρεπε να μην ντροπιάσω την Κρήτη. (130)

Ένιωθα απάνω στους ώμους μου όλη την Κρήτη αν δεν κάτεχα καλά το μάθημα, αν δεν καταλάβαινα ένα μαθηματικό πρόβλημα, αν δεν έβγαίνα πρώτος στο διαγωνισμό, η Κρήτη ντροπιάζουνταν δεν είχα την ξεγνοιασιά, τη φρεσκάδα και την αλαφράδα του

παιδιού έβλεπα τους συμμαθητές μου να παίζουν και να γελούν και τους καμάρωνα θα 'θελα κι εγώ να γελάσω και να παίξω, μα η Κρήτη πολεμούσε και κιντύνευε. Και το πιο φοβερό: οι δάσκαλοι κι οι μαθητές δε με φώναζαν πια με το όνομα μου, μ' έκραζαν : ο Κρητικός κι αυτό μου θύμιζε ακόμα πιο βαριά, κάθε στιγμή, το χρέος μου.(100)

-Που; έκαμα ξαφνιασμένος εγώ 'μαι Κρητικός.

...

-Το ξέρω, το ξέρω, είπε όλα τα ξέρω. Είσαι Κρητικός, δηλαδή αγριοκάτσικο, μα κάνε υπομονή, άκουσε με: Θα πάμε στη Ρώμη, στην άγια πολιτεία, θα μπεις σε μια Σχολή να σπουδάσεις, να γίνεις μεγάλος και τρανός, θα βάλεις κι εσύ, ποιος ξέρει, μια μέρα το καρδινάλικό καπέλο ετούτο που φορώ-και μην ξεχνάς, ένας μια φορά από το νησί σου, Κρητικός, γίνηκε και πάπας. Αρχηγός της Χριστιανοσύνης! Πιο μεγάλος από αυτοκράτορα! Και μπορείς τότε να ενεργήσεις και να λευτερώσεις την Κρήτη...(101-102)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV. Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ

Μέσα από την γενεαλογική αναζήτηση του Καζαντζάκη τίθεται το θέμα της ανάμειξης του πληθυσμού της Κρήτης μέσα από πολλαπλές κατακτήσεις. Αν και είναι θολή, υποκειμενική και ιστορικά δύσκολα αποδεδειγμένη η καταγωγή των λαών αυτό που προκύπτει είναι η φαντασιακή καταγωγή και τα αποτελέσματα της. Ο Καζαντζάκης υπαινίσσεται ότι μπορεί να είναι πλάνη η ιδέα ότι κατάγεται από την πλευρά του πατέρα του από τους Άραβες και από την πλευρά της μητέρας του από τους Έλληνες αλλά θεωρεί τη διασταύρωση αυτή δημιουργική. Σε μακρο-επίπεδο αυτό μεταφράζεται σε μια προτροπή για αποδοχή εκ μέρους των Κρητικών και όλων των Ελλήνων της φυλετικής ανάμειξης με άλλους λαούς και την περαιτέρω δημιουργικότητα που μπορεί

να προκύψει από αυτήν καθώς μπορούν να αφομοιωθούν τα θετικά στοιχεία Ευρώπης και Ανατολής.

Σκύβω μέσα μου κι ανατριχιάζω οι πρόγονοι μου, από τη φύτρα του κυρού, αιμοβόροι κουρσάροι στη θάλασσα, πολέμαρχοι στη στεριά, χωρίς φόβο μήτε ανθρώπου μήτε Θεού· από το σόι της μάνας μου, μουντοί, αγαθοί χωριάτες, που έσκυβαν ολημερίς στη γης μ' εμπιστοσύνη, έσπερναν, περίμεναν σίγουροι τις βροχές και τους ήλιους, θέριζαν, και κάθουνταν το δειλινό στο πεζούλι του σπιτιού τους, σταύρωναν τα χέρια κι είχαν τα θάρρη τους στο Θεό. Πώς να μπορέσω να συνταιριάξω τους δύο αυτούς στρατευόμενους μέσα μου προγόνους, τη φωτιά και το χώμα; Ένιωθα πως αυτό ήταν το χρέος μου, το μοναδικό, να φιλιώσω τ' αφίλιωτα.. (25)

Είχε την υπομονή, την αντοχή και τη γλύκα της γης. Όλοι από το αίμα της μάνας μου οι πρόγονοι ήταν χωριάτες. Σκυμμένοι στο χώμα, κολλημένοι στο χώμα, τα πόδια τους, τα χέρια τους, τα μυαλά τους γεμάτα χώματα. Αγαπούσαν τη γης και της μπιστεύουνταν όλες τους τις ελπίδες είχαν γίνει, πάππου προσπάππου, ένα μαζί της...(35)

Βαρύ, ανεχόρταγο χρέος· όλη μου τη ζωή πάλεψα, παλεύω ακόμα, μα όλο απομένει σκοτάδι, κατακάθι στην καρδιά, κι όλο και ξαναρχίζει ο αγώνας. Οι παμπάλαιοι πατρικοί μου πρόγονοι αναδεύονται καταχωμένοι μέσα μου, και δύσκολα πολύ, στο βαθύ σκοτάδι, να ξεκρίνω το πρόσωπο τους. Όσο προχωρώ διαπερνώντας τ' απανωτά στρώματα της ψυχής μου-το άτομο, τη ράτσα, το ανθρώπινο γένος-για να βρω τον πρώτο φοβερό Πρόγονο μέσα μου, τόσο με κυριεύει η άγια φρίκη· στην αρχή, σαν αδερφού. Σαν πατέρα μου φαντάζουν τα πρόσωπα, κι ύστερα, όσο προχωρώ στις ρίζες, ένας πρόγονος μαλλιάρος, χοντρομάσελος τινάζεται από τα νεφρά μου, που πεινάει, διψάει, μουγκαλιέται κι είναι τα μάτια του γεμάτα αίμα...Ο

πρόγονος αυτός είναι ο βαρύ, ακατέργαστο θεριό που μου δόθηκε να μετουσιώσω σε άνθρωπο· κι αν μπορέσω, αν προφτάσω, να τον ανεβάσω ακόμα πιο ψηλά από τον άνθρωπο... Τι φοβερός ανήφορος από τον πίθηκο στον άνθρωπο, από τον άνθρωπο στο Θεό! (26)

Όταν είμαι πιωμένος ή θυμωμένος, ή όταν αγγίζω γυναίκα που αγαπώ, ή όταν με πνίγει το άδικο και σηκώνω αντάρτικο κεφάλι στο Θεό ή στο Διάβολο ή στους αντιπροσώπους του Θεού ή του Διαβόλου απάνω στη γης, ακούω τα τέρατα ετούτα μέσα μου να μουγκρίζουν και να χιμούν να σπάσουν την καταπαχτή, να ξανανέβουν στο φως, να ξαναπιάσουν τ' άρματα. Είμαι μαθές, ο στερνός εγγονός, άλλη ελπίδα από μένα, άλλο καταφύγι δεν έχουν ό,τι τους απομένει ακόμα να γδικηθούν, να χαρούν ή να πονέσουν, μονάχα με μένα θα το μπορέσουν χάθηκα εγώ, χάθηκαν κι αυτοί μαζί μου. Ένας στρατός μαλλιαρά τέρατα και πονεμένοι άνθρωποι θα κατακυλήσουν μαζί μου στον τάφο. Ίσως γι' αυτό η νιότη μου να στάθηκε τόσο ανυπόμονη, ανυπότακτη και θλιμμένη. (27-28)

Έτρωγαν σαν δράκοι, έπιναν σαν μουσκάρια, δε μαγάριζαν με γυναίκες όταν ήταν να μπουν στον πόλεμο... Ο προπάππος μου, τον νιώθω ακόμα ολοζώντανο μέσα στο αίμα μου, θαρρώ πως αυτός είναι από όλους ο πιο ζωντανός μέσα στο αίμα μου ήταν με ξουρισμένο απάνω από το κούτελο το κεφάλι, με μακριά κοτσίδα, έδεσε συντροφιά με κουρσάρους Αλγερινούς κι αλώνιζε τα πέλαγα... χούγιαζαν οι κουρσάροι, έριχναν τ' αμπάργια τους, πηδούσαν με τους μπαλτάδες στην κουβέρτα, δεν έκαναν χατίρι μήτε στο Χριστό μήτε στο Μουχαμέτη έσφαζαν τους γέρους, σκλάβωναν τους νέους, αναποδογύριζαν τις γυναίκες... άλλες πάλι φορές χιμούσαν στα πλούσια τρεχαντήρια που ξεπρόβαιναν από τη Ανατολή, φορτωμένα μπαχαρικά. Κι απόμεινε στη θύμηση των γερόντων πως είχαν ακουστά, μια φορά ολάκερη η Κρήτη μύρισε κανέλλα και μοσχοκάρυδο γιατί ο πρόγονος μου, αυτός με την κοτσίδα είχε κουρσέψει ένα καράβι φορτωμένο μπαχαρικά, δεν είχε τι να τα κάμει και τα 'πεψε σε όλα τα χωριά της

Κρήτης...όταν...έμαθα το περιστατικό τούτο...αναστατώθηκα σε όλα μου τα ταξίδια, και μπροστά μου, απάνω στο τραπέζι όταν γράφω, πάντα, δεν ήξερα γιατί, μου άρεσε να 'χω ένα μασούρι κανέλα και δυο μοσχοκάρυδα. (28)

...το χώμα όπου πιάστηκαν και θράφηκαν οι πατρικοί μου πρόγονοι. Το σόι του κυρού μου αποσέρνει από ένα χωριό, δυο ώρες από το Μεγάλο Κάστρο, που το λεν Βαρβάρους όταν ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου Νικηφόρος Φωκάς πήρε πίσω το δέκατο αιώνα την Κρήτη από τους Άραβες, μάντρωσε σε μερικά χωριά όσους Αραβίτες απόμειναν από τη σφαγή, και τα χωριά αυτά ονομάστηκαν Βαρβάροι. Σε τέτοιο χωριό ρίζωσαν οι πατροπρογόνοι μου, κι όλοι τους αραβίτικα ψυχικά σουσούμια: περήφανοι, πεισματάρηδες, λιγομίλητοι, λιγόφαγοι, μονόχνοτοι στερνιάζουν χρόνια μέσα τους το θυμό ή την αγάπη, σωπαίνουν, και ξάφνου τους καβαλάει μέσα τους ο δαίμονας και ξεσπούν φρενιασμένοι. Δεν είναι ζωή γι' αυτούς το ανώτατο αγαθό αλλά το πάθος. Δεν είναι καλοί, δεν είναι βολικοί, βαρύς ο ίσκιος τους, όχι από τους άλλους, από τον εαυτό τους ένας δαίμονας μέσα τους τους πνίγει, πλαντούν γίνονται κουρσάροι ή μεθούν, δίνουν μια μαχαιριά στο μπράτσο τους, να τρέξει αίμα, ν' αλαφρώσουν ή σκοτώνουν τη γυναίκα που αγαπούν, να μην είναι σκλάβοι. Ή μοχτούν, όπως εγώ το ξεφυσίδι αγγόνι τους, να μετατρέψω το σκοτεινό βάρος και να το κάμω πνέμα. (29)

Όταν αντικρύσω μια χουρμαδιά, η καρδιά μου πηδάει χαρούμενη, σα να γυρίζει στην πατρίδα, στο άνυδρο, κατασκονισμένο μπεντουϊνικό χωριό, που μονάκριβο στολίδι του η χουρμαδιά. Κι όταν κάποτε μπήκα στην έρημο της Αραβίας, καβάλα σε καμήλα, κι αγνάντεψα την απέραντη ανέλπιδη αμμούδα, κίτρινη, τριανταφυλλιά, μαβιά κατά το βράδυ, να κυματίζει μπροστά μου, χωρίς αχνάρι ανθρώπου, αλλόκοτο μεθύσι με συνεπήρε, η καρδιά μου έσυρε φωνή σαν γερακίνα που γυρίζει, ύστερα από χρόνια, α ό χιλιάδες χρόνια, στη φωλιά της.(30)

Ένα μεσημέρι ...σηκώθηκα να πάρω από το ντουλάπι την αλατιέρα για τα αυγά, χύθηκε λίγο αλάτι χάμω πιάστηκε η καρδιά μου ξάπλωσα με βιάση καταγής κι άρχισα σπυρί σπυρί να το μαζεύω...Όποτε ξαφνικά είδα τι κάνω και τρόμαξα γιατί τόσοσ καημός που έπεσε λίγο αλάτι χάμω; τι αξία έχει; καμία. (30)

Όταν δω φωτιά να καίει ανώφελα, τινάζουμαι απάνω ανήσυχος, δε θέλω να τη βλέπω να χάνεται κι όταν δω μια βρύση να τρέχει και να μην υπάρχει σταμνί να γεμίζει ή άνθρωπος να πίνει ή περβόλι να ποτίζεται, τρέχω και την κλείνω...δεν το βαστούσε η καρδιά μου να σπαταλεύεται το νερό, η φωτιά, το αλάτι, αναγάλλιαζα όταν έβλεπα χουρμαδιά, έμπαινα στην έρημο και δεν ήθελα πια να βγω...Αλάτι, φωτιά, νερό-τα τρία πολύτιμα αγαθά της ερήμου. Σίγουρα το λοιπόν κάποιος πρόγονος μέσα μου Μπεντουίνος, τινάζουνταν όταν έβλεπε το αλάτι, τη φωτιά, το νερό να χάνονται και χυμούσε να τα σώσει. (30)

Μπορεί κι όλα τούτα να 'ναι φαντασία κι αυθυποβολή, ρομαντική λαχτάρα για το ξωτικό και το απόμακρο, κι όλα τούτα που αράδιασα να μην είναι καθόλου παράξενα ή να μην έχουν το νόημα που τους δίνω; μπορεί. Όμως η επίδραση της οργανωμένης πλάνης-αν είναι πλάνη-πως δίδυμο ρέμα τρέχει στις φλέβες μου, το ελληνικό αίμα από τη μάνα μου, το αραβίτικο από τον κύρη, είναι θετική και γόνιμη μου δίνει δύναμη χαρά και πλούτο. Κι ο αγώνας μου να κάνω τη σύνθεση από τις δυο τούτες αντίμαχες ορμές δίνει σκοπό κι ενότητα στη ζωή μου. Από τη στιγμή που το ακαθόριστο ψυχανέμισμα μέσα μου γίνηκε βεβαιότητα, μπήκε ο ορατός γύρα μου κόσμος κι η μέσα κι όξω ζωή μου, βρίσκοντας τη διπλή προγονική ρίζα, φίλιωσαν. Και μπόρεσα έτσι, ύστερα από πολλά χρόνια, η κρυφή έχτρα που ένιωθα για τον πατέρα μου να γίνει, μετά το θάνατο του, αγάπη.(31)

Ο πατέρας μου σπάνια μιλούσε, δε γελούσε, δε μάλωνε κάποτε μονάχα έτριζε τα δόντια του ή έσφιγγε τη γροθιά του, κι αν τύχαινε να κρα άει κανένα πετραμύγδαλο, έστριβε τα δάχτυλα του και το 'κανε σκόνη. Κάποτε είδε έναν αγά να στρώνει έναν

χριστιανό με σαμάρι και να τον φορτώνει σαν γαίδαρο, τόσο τον κυρίεψε το κακό του, που χίμηξε απάνω στον Τούρκο, μια βρισιά ήθελε να ξεστομίσει, μα τα χείλια του είχαν στρουφίξει, δεν μπόρεσε να βγάλει λόγο ανθρώπινο κι άρχισε να χλιμιντρίζει σαν άλογο...την ώρα που σήκωνε ο τουρκαλάς απάνω από το κεφάλι του το γιαταγάνι, του έδωσε μια γροθιά στην κοιλιά και τον έστρωσε χάμω έσκυψε, του ξεγάντζωσε το γιαταγάνι από τη φούχτα και τράβηξε κατά το σπίτι...πέταξε το γιαταγάνι στον καναπέ, δίπλα μου στράφηκε στη γυναίκα του:

- Σαν μεγαλώσει ο γιος σου, της είπε, και πάει σκολειό, δωσ' του το να ξύνει το μολύβι του (32-33)

Κυκλοφορούν και οι δύο γονέοι στο αίμα μου, ο ένας άγριος, σκληρός αγέλαστος, η μάνα μου τρυφερή, αγαθή, άγια σε όλη μου τη ζωή τους κουβαλώ, κανένας τους δεν πέθανε όσο ζω θα ζουν κι αυτοί μέσα μου και θα μάχονται, καθένας τους αντίθετα, να κυβερνήσουν τη σκέψη μου και την πράξη. Και σε όλη μου τη ζωή ετούτος είναι ο αγώνας μου : να τους φιλιώσω, να μου δώσει ο ένας τη δύναμη του, ο άλλος την τρυφεράδα, κι η διχόνοια ανάμεσα τους, που ξεσπάει ακατάπαυτα εντός μου, να γίνει στην καρδιά του γιου τους αρμονία. Και τούτο το απίστευτο : η παρουσία των δύο γονέων γίνεται ολοφάνερη στα χέρια μου· το δεξό μου το χέρι είναι πολύ δυνατό, καθόλου ευαίσθητο, εντελώς αντρίκιο· το χέρι το αριστερό έχει υπερβολική, παθολογική ευαισθησία·(50-51)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V. Η ΚΝΩΣΟΣ

Με τις ανασκαφές στην Κνωσό έρχεται στο φως ο μινωικός πολιτισμός δίνοντας στην Κρήτη, αποδεδειγμένα πλέον, μια θέση στην ιστορία των πολιτισμών και μια δική της ξεχωριστή προϊστορία. Το γεγονός όμως αυτό δεν λειτούργησε ως παράγοντας εσωστρέφειας αλλά, εκτός των άλλων, ως απόδειξη της ανάμειξης των πολιτισμών, μινωικός, μυκηναϊκός, ανατολίτικος, ευρωπαϊκός. Για άλλη μια φορά ο Καζαντζάκης παρέρχεται την καθαρότητα

των πολιτισμών, όπως και των φυλών, και αισθάνεται περήφανος αλλά και σίγουρος ότι αυτό που προκύπτει από τις αναμείξεις των διαφορετικών είναι δημιουργικό

Πόσο χάρηκα δε λέγεται όταν πρωτόδα στις χρυσές φλωροζυγαριές, που βρέθηκαν στους μυκηναϊκούς τάφους, σ' ένα παλάνκι χαραγμένο ένα σκουλήκι και στο άλλο μια πεταλούδα χωρίς άλλο σύμβολα παρμένα από την Κρήτη.(478)

Όταν πρωτανέβηκε σαν την άνοιξη το κρητικό τούτο απροσδόκητο θάμα και πρωτόδα τις πέτρινες σκάλες, τις κολόνες, τις αυλές, τις τοιχογραφίες, άφραστη χαρά και θλίψη με κυρίεψαν για τον εξαίσιο τούτο κόσμο που χάθηκε, για τη μοίρα κάθε ανθρώπινου άθλου να κρατάει στο φως μian αστραπή και να βουλιάζει στο χάος αιώνια. Όσο αναστυλώνουνταν κι υψώνουνταν πάλι στον κρητικό ήλιο το βασιλικό Παλάτι και ξαναζωντάνευαν απάνω στους μισογκρεμισμένους τοίχους οι ταυρομαχίες κι οι γυναίκες με τ' ανοιχτά όρθια στήθη, τα βαμμένα χείλια και τις τρικυμισμένες σγουρές πλεξούδες, μια Δευτέρα Παρουσία υψώνουνταν μπροστά μου, κι ανέβαιναν από τα χώματα παμπάλαιοι άγνωστοι πρόγονοι, βουβοί, γελαστοί, τετραπέρατοι, και προγόνισσες με φουστάνια καντημένα με τ' άστρα τ' ουρανού και της θάλασσας και τα λουλούδια της γης κι έπαιζαν στα μπράτσα τους τα φαρμακερά φίδια του Θεού. (450)

Όμοια χαρά και συγκίνηση δοκίμασα όταν είδα στις τοιχογραφίες της Κνωσού το χελιδονόψαρο να 'χει κάμει φτερά και να πετιέται απάνω από τη θάλασσα. Ένιωσα την ταυτότητα μου με τους αρχαίους μου προγόνους, ακολουθούσα, ύστερα από χιλιάδες χρόνια, πιστός τ' αχνάρια τους και μετουσίωνα κι εγώ το χώμα της Κρήτης σε φτερούγα.(478)

Ετούτοι είναι οι ντόπιοι, οι αληθινοί θεοί μας, οι αθάνατοι' πως μπόρεσαν κάτω από τέτοιο φως, ομπρός σε τέτοια θάλασσα, ανάμεσα σε τέτοια βουνά, να γεννηθούν και να προκόψουν άλλοι θεοί, χωρίς κοιλιά, χωρίς χαρά, χωρίς αμπελόφυλλα στα μελίγγια; Και πως μπόρεσαν οι γιοι κι οι θυγατέρες της Ελλάδας να πιστέψουν σ' έναν Παράδεισο διαφορετικό από τον Παράδεισο ετούτης της γης; (479)

Εδώ στην Ελλάδα τα δυο ετούτα χαριτωμένα αιώνια στοιχεία μπορούν να συγκεραστούν, να πάρει η ψυχή από το σώμα και το σώμα από την ψυχή και να φιλιώσουν κι έτσι να μπορεί ο άνθρωπος στο θείο αλώνι της Ελλάδας να ζει και να πορεύεται ακέραιος. (480)

Νομίζω δεν μπορεί ο άνθρωπος να νιώσει θρησκευτικό δέος πιο γνήσιο και πιο βαθύ από εκείνο που νιώθει όταν πατάει το χώμα που κείτονται οι πρόγονοι, οι ρίζες του. (480)

Όταν πρωτανέβηκε σαν την άνοιξη το κρητικό τούτο απροσδόκητο θάμα και πρωτόδα τις πέτρινες σκάλες, τις κολόνες, τις αυλές, τις τοιχογραφίες, άφραστη χαρά και θλίψη με κυρίεψαν για τον εξαίσιο τούτο κόσμο που χάθηκε, για τη μοίρα κάθε ανθρώπινου άθλου να κρατάει στο φως μian αστραπή και να βουλιάζει στο χάος αιώνια. Όσο αναστυλώνουνταν κι υψώνουνταν πάλι στον κρητικό ήλιο το βασιλικό Παλάτι και ξαναζωντάνευαν απάνω στους μισογκρεμισμένους τοίχους οι ταυρομαχίες κι οι γυναίκες με τ' ανοιχτά όρθια στήθη, τα βαμμένα χείλια και τις τρικυμισμένες σγουρές πλεξούδες, μια Δευτέρα Παρουσία υψώνουνταν μπροστά μου, κι ανέβαιναν από τα χώματα παμπάλαιοι άγνωστοι πρόγονοι, βουβοί, γελαστοί, τετραπέρατοι, και προγόνισσες με φουστάνια καντημένα με τ' άστρα τ' ουρανού και της θάλασσας και τα λουλούδια της γης κι έπαιζαν στα μπράτσα τους τα φαρμακερά φίδια του Θεού. (450)

Ψάρια πολλά έπλεχαν κι έπαιζαν μέσα στη θάλασσα, με την ουρά ασκωμένη, ευτυχισμένα κι άξαφνα ανάμεσα τους ένα χελιδονόψαρο είχε α οίξει τα φτερούδια

του, είχε δώσει ένα σάλτο κι είχε πεταχτεί όξω από τη θάλασσα, ν' αναπνέψει αέρα. Δε χωρούσε αυτό στη σκλάβια φύση του ψαριού, να ζει ολοζωής μέσα στο νερό, λαχτάρησε να ξεπεράσει τη μοίρα του, ν' ανασάνει λεύτερο αέρα, να γίνει πουλι...Τι ευτυχία, συλλογιζόμουν, να γεννηθεί απάνω στη γης, μπορεί για πρώτη φορά στην Κρήτη, το σύμβολο τούτο της ψυχής, που μάχεται και πεθαίνει για την ελευτερία! Το χελιδονόψαρο, να η ψυχή του αγωνιζόμενου κι απροσκύνητου ανθρώπου. (450-451)

...Κυριακή, την ώρα που χτυπούσαν οι καμπάνες κι οι χριστιανοί πήγαιναν να λειτουργηθούν, κίνησα για άλλο εγώ προσκύνημα, να χαιρετήσω την Αγία Κρήτη, που τα χρόνια εκείνα είχε ξεθαφτεί από τα παμπάλαια χώματα της Κνωσού.

Το μυστήριο της Κρήτης είναι βαθύ· όποιος πατήσει στο νησί ετούτο νιώθει μυστηριώδη δύναμη, ζεστή, αγαθή, να διακλαδίζεται στις φλέβες του και την ψυχή του να μεγαλώνει· μα το μυστήριο ετούτο έγινε ακόμα πιο βαθύ και πλούσιο από τη μέρα που ξεσκεπάστηκε, καταχωμένος ως τότε στα χώματα, ένας τόσο πολύχρωμος, πολύτροπος, όλο αρχοντιά και νεανική χαρά πολιτισμός.(147)

Δε βλέπεις στο παλάτι ετούτο την ισορρόπηση, τη γεωμετρική αρχιτεκτονική της Ελλάδας, εδώ κυριαρχεί η φαντασία, η χάρη, το λεύτερο παιχνίδισμα της δημιουργικής φαντασίας του ανθρώπου. Μεγάλωνε το Παλάτι ετούτο κι απλώνουνταν με τον καιρό, σαν ζωντανός οργανισμός, σαν δέντρο δε γίνηκε μια για πάντα, με προμελετημένο σίγουρο σχέδιο συμπληρώνουνταν παίζοντας κι αρμονίζονταν με τις ανανεούμενες ανάγκες του καιρού. Δεν οδηγούσε εδώ τον άνθρωπο η αλύγιστη, αγέλαστη λογική χρήσιμος ήταν ο νους, μα υπηρέτης, όχι αφεντικό το αφεντικό ήταν άλλο. Πώς να το ονομάσουμε;

Στράφηκα στον αβά, του φανέρωσα τι στοχαζόμουν, ζητούσα τη γνώμη του.

-Ποιο 'ναι το αφεντικό; Αποκρίθηκε γελώντας. Τι περιμένεις από έναν ιερέα να σου πει παρά τούτο: ο Θεός. Θεός των Κρητικών ήταν το αφεντικό, αυτός οδηγούσε το χέρι τους και το μυαλό τους και δημιουργούσαν. Αυτός ήταν ο πρωτομάστορας. Κι ο

Κρητικός αυτός θεός ήταν γοργοκίνητος και παιχνιδιάρης, σαν τη θάλασσα που αγκαλιάζει το νησί. Να γιατί τοπίο, ζωγραφίες και θάλασσα έχουν τόση αλάθευτη αρμονία κι ενότητα. (149)

-Εδώ, είπε, γίνονταν οι ταυρομαχίες· μα όχι σαν τις βάρβαρες ταυρομαχίες που γίνονται, καθώς μου λεν, στην Ισπανία και σκοτώνουν τον ταύρο και ξεκοιλιάζουν τ' άλογα· εδώ η ταυρομαχία ήταν παιχνίδι χωρίς αίματα. Έπαιζαν...(149)

Τι κόσμος είναι ετούτος, συλλογίζουμεν, πότε θ' ανοίξει τα χείλια του να μιλήσει; Τι άθλους να 'καμαν και τούτοι οι πρόγονοι, απάνω στο χώμα εδώ που πατούμε;(151)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI. Η ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Ο επόμενος ομόκεντρος κύκλος, κατά την έκφραση του Smith, είναι η Ελλάδα. Ο Καζαντζάκης μέσα από τις πολλές περιηγήσεις του στο εσωτερικό της χώρας προβάλλει την ιστορικότητα του ελληνικού χώρου από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες του. Η ιστορικότητα αυτή για τον Καζαντζάκη δίνει ένα επιπλέον αίσθημα χρέους και ευθύνης στους Έλληνες καθώς ξανά πίσω από την ομορφιά του τοπίου βλέπει πολέμους, αγώνες, επαναστάσεις σαν η ιστορία της Κρήτης να έχει εκπαιδεύσει τον Κρητικό να διαβάσει τον κόσμο από αυτή την άποψη. Ο Καζαντζάκης ως ένας ταξιδιώτης με συνείδηση ότι ανήκει σε μια εθνική κοινότητα με το δικό της ιστορικό παρελθόν

...μια μεγάλη Κρήτη μου ξεσκεπάστηκε κι η Ελλάδα, αγωνίζεται προαιώνια κι αυτή- είναι η μοίρα της-για ελευτερία. (177)

Τόσο το ελληνικό χώμα είναι ποτισμένο με δάκρυα, ιδρώτα και αίμα, τόσο τα ελληνικά βουνά είδαν ανθρώπινο αγώνα, που ανατριχιάζει λογιάζοντας πως στα βουνά ετούτα και τ' ακρογιάλια παίχτηκε η μοίρα της λευκής φυλής. (166)

Τι ευτυχία να μπορούσε ο Έλληνας να σεριανίζει στην Ελλάδα χωρίς ν' ακούει φωνές, θυμωμένες αυστηρές, από τα χώματα! Για έναν Έλληνα όμως το ταξίδι στην Ελλάδα καταντάει γοητευτικό κι εξαντλητικό μαρτύριο στέκεσαι σε μια πατημασιά ελληνικής γης και σε κυριεύει αγωνία: Μνήμα βαθύ, πατωσιές πατωσιές οι νεκροί, κι ανεβαίνουν παράταιρες φωνές και σε κράζουν...(174)

Θυμούμαι το μεσημέρι που στάθηκα κάτω από μια ανθισμένη ροδοδάφνη του Ευρώτα, ανάμεσα Σπάρτη και Μυστρά, ένωσα τη φοβερή πάλι καρδιάς και νου. Άκρατη η καρδιά χίμηξε ν' αναστήσει το χλωμό θανατογραμμένο κορμί του Βυζαντινού μας αυτοκράτορα, του Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου· να ξαναγυρίσει πίσω τον τροχό του καιρού, στις 6 του Γενάρη του 1949, που εδώ απάνω στο Μυστρά ο Κωνσταντίνος δέχτηκε την αιματοβαμμένη λιγόζωη κορόνα της Πόλης. Αρίφνητοι προγονικοί στεναγμοί, αρίφνητες λαχτάρες του Γένους σε σπρώχνουν να κάμεις χατίρι, μα ο νους ανήλεος αντιστέκεται, γυρίζει το πρόσωπο του κατά τη Σπάρτη, αγριεύει, θέλει να ρίξει στον Καιάδα του καιρού το χλωμό αυτοκράτορα και να σμόξει με τους ανήλεους Σπαρτιάτες έφηβους. Γιατί αυτό που θέλει ο νους είναι το αίτημα της φοβερής στιγμής όπου έλαχε να γεννηθούμε, και πρέπει, αν θες η ζωή σου να 'ναι γόνιμη, να πάρεις μian απόφαση που ν'αρμονίζεται με το φοβερό ρυθμό του καιρού σου. (174)

Από τη μια μεριά τα κύματα σαν ομηρικά άλογα, με άσπρες χαίτες, δροσεροί μακρόσυρτοι στίχοι του Ομήρου, κι από την άλλη μεριά η ελιά της Αθηνάς όλο λάδι και φως, κι η δάφνη του Απόλλωνα, και τα θαυματουργά όλο κρασί και τραγούδι τα αμπέλια του Διόνυσου. Στεγνή, λιτο ίαπη γης, πέτρες ροδοκοκκινισμένες από τον

ήλιο, τα βουνά γαλάζια κυματίζουν ανάερα, αχνίζουν μέσα στο φως. Ολόγυμνα, και λιάζονται ήσυχα, αναπαμένα σαν αθλητές. (135)

Ανέβηκα σ' ένα λόφο κι αγνάντευα πέρα τη θάλασσα, τα φτενά ρόδινα ακρογιάλια, τ' αλαφρογραμμένα νησιά. Τι χαρά είναι ετούτη! μουρμούρισα πως κολυμπάει το παρθενικό σώμα της Ελλάδας, κι ανασηκώνεται από τα κύματα και πέφτει απάνω του ο ήλιος, σαν αρραβωνιαστικός! Πως δάμασε την πέτρα και το νερό και πως λαγάρισε από την αδράνεια και τη χοντροκοπιά της ύλης, κρατώντας μονάχα την ουσία! (136)

...είδα τις άσπρες κολώνες του ναού του Ποσειδώνα, κι ανάμεσα τους, στραφταλιστή, σκούρα γαλάζια, την άγια θάλασσα. Τα γόνατα μου κόπηκαν, στάθηκα ετούτη είναι η Ομορφιά, συλλογίστηκα, ετούτη είναι η αφτέρουγη Νίκη, η κορφή της χαράς, πιο πάνω δεν μπορεί να φτάσει ο άνθρωπος. Ετούτη είναι η Ελλάδα. (136)

Εδώ, στην Αττική, τα πάντα είναι θαρρείς υποταγμένα σ' ένα ρυθμό απλό, σίγουρο, ισορροπημένο...Υποβάλει το αττικό τοπίο πως πρέπει να ' ναι το πρότυπο του ανθρώπου καλοδουλεμένο, λιγόλογο, λυτρωμένο από τα περιττά πλούτη, δυνατό, που όμως να μπορεί να συγγρατάει τη δύναμη του και να βάζει όριο στη φαντασία. Φτάνει το αττικό τοπίο κάποτε στα όρια της αυστηρότητας, μα δεν τα περνάει, σταματάει στην πρόσχαρη καλόγνωμη σοβαροσύνη. Η χάρη του δεν ξεπέφτει σε ρομαντισμούς, μήτε πάλι η δύναμη του σε τραχύτητα. Όλα καλοζυγιασμένα, καλομετρημένα, κι οι αρετές ακόμα δε φτάνουν στην υπερβολή, δε σπάζουν το ανθρώπινο μέτρο, σταματούν εκεί απ' όπου, αν προχωρούσαν πιο πέρα, θα γίνονταν απάνθρωπες ή θεικές. Το αττικό τοπίο δεν κοκορεύεται, δε ρητορεύει, δε ξεπέφτει σε μελοδραματικές λιγούρες, λέει ό, τι έχει να πει με αντρίκεια γαληνεμένη δύναμη. Διατυπώνει με τ' απλούστερα μέσα την ουσία. (136-137)

Εδώ όλες οι αντιθέσεις σμίγουν και συγκερνούονται, συμφιλιώνονται και δημιουργούν το ανώτατο θάμα, την αρμονία... Πως έγινε το θάμα ετούτο, που βρίσκει η χάρη τόση σοβαρότητα, που βρίσκει η σοβαρότητα τόση χάρη, πως μπόρεσε η δύναμη να μην καταχραστεί τη δύναμη της; Τούτο είναι το ελληνικό θάμα... Έρχουνταν στιγμές που γυρίζοντας στην Αττική ψυχανεμίζουμε πως η γη αυτή μπορεί να γίνει το ανώτατο μάθημα ανθρωπιάς, αρχοντιάς και δύναμης. (137)

...την άγια θάλασσα της Σαλαμίνας να στραφταλίζει...(138)

Τι τρόπαιο ήταν τούτο που υψώνουνταν μπροστά μου, τι συνεργασία νου και καρδιάς, τι ανώτατος καρπός του ανθρώπινου αγώνα! Νικήθηκε ο χώρος, μικρό και μεγάλο αφανίστηκαν στο στενό μαγικό παραλληλόγραμμο που 'χε χαράξει ο άνθρωπος έμπαινε άνετα κι αναπαύονταν το άπειρο. Νικήθηκε ο καιρός η τρισεύγενη στιγμή έγινε αιωνιότητα. (138)

...στους τοίχους οι ήρωες του Εικοσιένα, με τις χοντρές μουστάκες τους, με τα λάσα στήθια τους, με τις πιστόλες στη μέση άγριες ψυχές, κυβερνημένες από το πάθος, που μπορούσαν να κάμουν κι έκαναν το καλό και το κακό, κατά που τους έσπρωχνε το άχτι τους. Έγραφε στον καπετάν Στουρνάρα ο Καραϊσκάκης: «Γενναιότατε αδελφέ καπετάν Νικόλα, έλαβα το γράμμα σου, είδα όσα μου γράφεις. Έχει τουμπελέκια ο πούτσος μου, έχει και τρουμπέτες. Όποια θέλω παίζω!» Τουμπελέκια είναι τούρκικα μουσικά όργανα, τρουμπέτες τα ρωμαίικα. Δεν ήταν αγνές ψυχές, ήταν μεγάλες κι οι μεγάλες ψυχές είναι πάντα επικίντυνες. (141)

Συχνά διαλογίζομαι τι μυστήριο είναι ετούτο, πως από τέτοια κοπριά να θρέφεται και να φυτρώνει το γαλάζιο λουλούδι της λευτεριάς! Μίσση διχόνοιες, παλικαριές, φλογερός έρωτας της πατρίδας, χορός του Ζαλόγγου. (141)

Γυρνούσα την Ελλάδα, και σιγά σιγά έβλεπα με τα μάτια μου, άγγιζα με τα χέρια μου αυτό που ο αφηρημένος στοχασμός δεν μπορεί να δει και ν' αγγίξει το πώς συνδυάζεται η δύναμη με τη χάρη. Ποτέ θαρρώ, δεν έσμιξαν, σε κανένα μέρος της γης, τόσο οργανικά τα δύο τούτα συστατικά της τελειότητας, ο Άρης με την Αφροδίτη, όσο στην αυστηρή και φιλοχαμόγελη Ελλάδα....απ' όλα πέρασε το πνέμα και τους έδωκε, μ' ένα ναό, μ' ένα μύθο, μ' έναν ήρωα, την ψυχή που ταιριάζει στο καθένα. Γι' αυτό όποιος ταξιδεύει στην Ελλάδα κι έχει μάτι να βλέπει και νου να στοχάζεται, ταξιδεύει από μια νίκη πνευματική σε άλλη νίκη πνευματική, σε αδιάσπαστη μαγική ενότητα. (157)

Μερικά τοπία της Ελλάδας είναι δισυπόστατα, και δισυπόστατη κι η συγκίνηση που αναβρύζουν. Η τραχύτητα και η τρυφεράδα στέκουνταν η μια πλάι στην άλλη, συμπληρώνει η μια την άλλη και σμίγουν σαν άντρας με γυναίκα. Τέτοια διπλή πηγή τρυφεράδας και τραχύτητας η Σπάρτη. Μπροστά σου ακατάδεχτος, σκληρός νομοθέτης, γεμάτος γκρεμούς, ο Ταΰγετος και κάτω καρπερή, μαυλιστική, η πεδιάδα είναι ξαπλωμένη στα πόδια του, σαν ερωτευμένη γυναίκα. Από τη μια μεριά ο Ταΰγετος, το όρος Σινά της Ελλάδας, όπου ο ανήλεος θεός του Γένους υπαγορεύει τις σκληρότατες εντολές : η ζωή 'ναι πόλεμος, η γης είναι στρατόπεδο, η νίκη είναι το μόνο σου χρέος. Μην κοιμάσαι, μη στολίζεσαι, μη γελάς, μη μιλάς, ένας είναι ο σκοπός σου, ο πόλεμος πολέμα! Κι από την άλλη μεριά στα πόδια του Ταΰγετου, η Ελένη. Την ώρα που ξαγριεύεσαι και καταφρονάς τη γλύκα της γης, άξαφνα η αναπνοή της Ελένης ζαλίζει, σαν ανθισμένη λεμονιά, το νου σου. (158)

Το καταλάβαινα κάθε μέρα και καλύτερα περπατώντας στην ελληνική γης, ο ελληνικός πολιτισμός δεν ήταν μετέωρος, υπερφυσικός ανθός, ήταν ένα δέντρο που είχε ριζώσει βαθιά στη γης κι έτρωγε λάσπη και την έκανε ανθούς. Κι όσο πιο πολλές λάσπες έτρωγε τόσο κα εργάζονταν και πιο πλούσια την άνθηση του. Η περίφημη αρχαία απλότητα, η ισορρόπηση κι η γαλήνη δεν ήταν οι φυσικές ακοπίαστες αρετές μιας

απλής ισορροπημένης ράτσας· ήταν δύσκολοι οι άθλοι, λάφυρα από οδυνηρούς επικίντυνους αγώνες. Πολύπλοκη και τραγική είναι η ελληνική γαλήνη, ισόρροπη από άγριες αντιμαχόμενες δυνάμεις, που κατόρθωσαν, ύστερα από πολύμοχτη, πολύχρονη πάλη, να φιλιώσουν. (163)

Ο Καζαντζάκης θαυμάζει την Ελλάδα γιατί βλέπει ότι μπόρεσε να συνδυάσει, να αφομοιώσει την ανατολίτικη επιρροή και να δώσει ένα πολιτισμό ανθρωποκεντρικό. Δεν θέλει να αποκρύψει την ανατολίτικη επιρροή, που λόγω γεωγραφικής θέσης και ιστορίας είναι αναπόφευκτη και το αναπόφευκτο το μεταφράζει σε ελευθερία. Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός καταφέροντας αυτό γίνεται παράδειγμα για όλο τον κόσμο και οι αξίες που προβάλλει γίνονται πανανθρώπινες

...Ένα ιστορικό γεγονός που έγινε σε έναν ορισμένο χρόνο, γλίτωσε από το χρόνο, δέθηκε με αλάκερη τη ράτσα και τ' αρχικά οράματα της· τέλος γλίτωσε κι από τη ράτσα κι έγινε αθάνατο τρόπαιο. Κι έτσι, με τη συμβολική αυτή εξευγένιση, οι ελληνικές νίκες υψώθηκαν σε πανανθρώπινες νίκες. (173)

Γεμάτη μυστική αποστολή κι ευθύνη όχι μονάχα η γεωγραφική παρά κι η ψυχική τοποθέτηση της Ελλάδας δύο ασίγαστα ρέματα συγκρούονται στις στεριές της και στις θάλασσες της και να γιατί η Ελλάδα στάθηκε πάντα ένα σημείο γεωγραφικό και ψυχικά ακατάπαυτα στροβιλιζόμενο. Η μοιραία αυτή της τοποθέτηση επέδρασε θεμελιακά στην τύχη της Ελλάδας και του κόσμου. (166)

Όλα στην Ελλάδα, βουνά, ποταμοί, θάλασσες, πεδιάδες, «ανθρωπίζονται» και μιλούν στον άνθρωπο μια σχεδόν ανθρώπινη γλώσσα. Δεν τον καταπλακώνουν, δεν τον τυραννούν· γίνονται φίλοι και συνεργάτες. Η θολή, ακαταστάλαχτη κραυγή της

Ανατολής, περνώντας από το φως της Ελλάδας, καθαρίζει, ανθρωπίζεται, γίνεται Λόγος. Η Ελλάδα είναι το φίλτρο που λαγαρίζει με αγώνα πολύ το κτήνος σε άνθρωπο, την ανατολίτικη σκλαβιά σ' ελευτερία και τη βάρβαρη μέθη σε νηφάλιο λογισμό. Να δώσει πρόσωπο στο απρόσωπο, μέτρο στην αμετρία, ισορροπώντας τις συγκρουόμενες τυφλές δυνάμεις, τέτοια η αποστολή της πολυβασανισμένης στεριάς και θάλασσας που λέγεται Ελλάδα. (165)

Σ' ένα τέτοιο ελληνικό ακρογιάλι θα 'χε αράξει μια μέρα η Ανατολίτισσα Ασάρτη, με τους πλήθιους σαν της γουρούνας μαστούς, κι οι Έλληνες παρέλαβαν το βάρβαρο χοντροπελεκημένο ξόανο, το καθάρισαν από το κτήνος, του άφηκαν τους δύο μονάχα ανθρώπινους μαστούς και του 'δωκαν τρισεύγενο ανθρώπινο σώμα. Πήραν οι Έλληνες από την Ανατολή το πρωτάγονο ένστιχτο, την οργιαστική μέθη, τη κτηνώδη κραυγή, την Ασάρτη και μετουσίωσαν το ένστιχτο σε έρωτα, το δάγκαμα σε φιλή, το όργιο σε θρησκευτική λατρεία και την κραυγή σε λόγο ερωτικό.

Η Ασάρτη έγινε Αφροδίτη. (166)

Το κάθε τοπίο το 'χουν αγιάσει οι Έλληνες με τον αγώνα τους, το 'χουν υποτάξει σε απηλό νόημα, και το νόημα αυτό αποτελεί πια την ουσία του (167)

Ζήλιες, έχτρες, εμφύλιοι πόλεμοι σπάραζαν την Ελλάδα, δημοκρατίες, αριστοκρατίες, τυραννίες αλληλοεξοντώνουνταν, οι κλειστές λαγκάδες, τ' απομονωμένα νησιά, τα ξεμοναχεμένα ακρογιάλια, οι μικρές ανεξάρτητες πολιτείες δημιουργούσαν έναν πολυκέφαλο ενιαίο και αλληλομισούμενο οργανισμό, και τα πάθη έβραζαν στο κάθε στήθος. Και ξαφνικά κάθε τέσσερα χρόνια...Απ' όλη την Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα, από τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη Θράκη, από τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, της Μικράς Ασίας, της Αίγυπτου, της Κυρήνης, από τη Μεγάλη Ελλάδα και τη Σικελία, έτρεχαν αθλητές και προσκυνητές στην πανελλήνια κοιτίδα του παιχνιδιού... ανέναν λαός δεν είχε κατανοήσει τόσο τέλεια την κρυφή και

φανερή αξία του παιχνιδιού. Όταν η ζωή κατορθώσει με τον καθημερινό αγώνα να νικήσει τους εχτρούς γύρα της-φυσικές δυνάμεις και θεριά, την πείνα, τη δίψα, την αρρώστια-τυχαίνει κάποτε να της περισσεύει δύναμη. Τη δύναμη αυτή ζητάει να τη σπαταλήσει παίζοντας. Ο πολιτισμός αρχίζει από τη στιγμή που αρχίζει το παιχνίδι...Γεννιέται από τη στιγμή που η ζωή ικανοποιεί τις πρώτες ανάγκες της κι αρχίζει να χαίρεται λίγη ανάπαυση. Πώς να χρησιμοποιήσει την ανάπαυση αυτή, πώς να τη μοιράσει στις διάφορες κοινωνικές τάξεις, πώς να την πληθύνει και να την εξευγενίσει όσο μπορεί; Από τη λύση που δίνει στα προβλήματα αυτά η κάθε ράτσα και η κάθε εποχή, κρίνεται η αξία και η ουσία του πολιτισμού της. (167-168)

Ποτέ οι Έλληνες δεν δούλεψαν την τέχνη για την τέχνη· πάντα η ομορφιά είχε σκοπό να υπηρετήσει τη ζωή. Και τα σώματα τα ήθελαν οι αρχαίοι όμορφα και δυνατά, για να μπορούν να δεχτούν ισορροπημένο και γερό νου. Κι ακόμα, για να μπορούν-σκοπός ανώτατος-να υπερασπίσουν το άστυ... Τέλειος πολίτης ήταν εκείνος που, περνώντας από τα γυμναστήρια και τις παλαίστρες, μπόρεσε να δουλέψει το σώμα του, να το δημιουργήσει ισχυρό κι αρμονικό, δηλαδή ωραίο, και να το έχει έτοιμο να υπερασπίσει το Γένος. (169)

Και στην Ελλάδα, όπως παντού, όταν αρχίζει πια ο ρεαλισμός να βασιλεύει, ο πολιτισμός ξεπέφτει. Κι έτσι φτάσαμε στην άπιστη, ρεαλιστική, χωρίς υπερατομικό ιδανικό, μεγαλόστομη ελληνιστική εποχή... τα αισθήματα και τα πάθη ξεσπούν, χάνει ο ελεύτερος άνθρωπος την πειθαρχία...Η Ελλάδα ύστερα από τον Πελοποννησιακό πόλεμο αρχίζει και διαλύεται, χάθηκε η πίστη στην πατρίδα, ο ατομικισμός θριαμβεύει. (169-170)

Ο μεγαλομάρτυρας Ηρακλής...(169)

...στον Ηρακλή, το μέγα πρόγονο, τον αρχηγό της ράτσας... (173)

Μα για μας τους Έλληνες, η πίκρα είναι διπλή, γιατί θεωρούμε τους εαυτούς μας απόγονους και θέτουμε άθελα μας μπροστά μας το χρέος να φτάσουμε τους μεγάλους προγόνους. Κι ακόμα πιο πολύ: το χρέος κάθε γιου να ξεπεράσει τους γονέους. (174)

Όταν ένας Έλληνας ταξιδεύει στην Ελλάδα, το ταξίδι του έτσι μοιραία μετατρέπεται σ' επίμονη αναζήτηση του χρέους. Πώς να γίνουμε κι εμείς άξιοι των προγόνων μας, πώς να συνεχίσουμε, χωρίς να την ντροπιάσουμε, την παράδοση της ράτσας μας; Μια αυστηρή ασίγαστη ευθύνη βαραίνει τους ώμους σου, βαραίνει τους ώμους όλων των ζωντανών Ελλήνων. Ακαταμάχητη μαγική δύναμη έχει το όνομα όποιος γεννήθηκε στην Ελλάδα έχει το χρέος να συνεχίσει τον αιώνιο ελληνικό θρύλο. (174-175)

Ένα ελληνικό τοπίο δε δίνει σε μας τους Έλληνες μιαν αφιλόκερδη ανατριχίλα ωραιότητας έχει ένα όνομα το τοπίο –το λένε Μαραθώνα, Σαλαμίνα, Ολυμπία, Θερμοπύλες, Μυστρά-συνδέεται με μιαν ανάμνηση, εδώ ντροπιαστήκαμε, εκεί δοξαστήκαμε, και μονομιάς το τοπίο μετουσιώνεται σε πολυδάκρυτη, πολυπλόκητη ιστορία. Κι όλη η ψυχή του Έλληνα προσκυνητή αναστατώνεται. Το κάθε ελληνικό τοπίο είναι τόσο ποτισμένο από ευτυχίες και δυστυχίες με παγκόσμιο αντίκτυπο, τόσο γεμάτο ανθρώπινο αγώνα, που υψώνεται σε μάθημα αυστηρό και δεν μπορείς να του ξεφύγεις γίνεται κραυγή, και χρέος έχεις να την ακούσεις. (175)

Αληθινά τραγική ' ναι η θέση της Ελλάδας βαριά πολύ η ευθύνη του σημερινού Έλληνα απιθώνει στους ώμους μας επικίνδυνο, δυσκολοεκτέλεστο χρέος καινούριες δυνάμεις ανεβαίνουν από την Ανατολή, καινούριες από τη Δύση, κι η Ελλάδα, ανάμεσα πάντα στις δύο συγκρουόμενες ορμές, γίνεται πάλι στρόβιλος. Η Δύση, ακολουθώντας την παράδοση της λογικής και της έρευνας, ορμάει να κατακτήσει τον κόσμο κι η Ανατολή, σπρωγμένη από τρομαχτικές υποσυνείδητες δυνάμεις, χιμάει κι αυτή να ατακτήσει τον κόσμο κι η Ελλάδα ανάμεσα τους, γεωγραφικό και ψυχικό

σταυροδρόμι του κόσμου, χρέος έχει πάλι να φιλιώσει τις δύο τούτες τεράστιες ορμές, βρίσκοντας τη σύνθεση. (175)

Είδα καθαρότερα την ιστορική αποστολή της Ελλάδας ανάμεσα Ανατολής και Δύσης. Είδα πως ο ανώτατος άθλος της είναι όχι η ομορφιά παρά ο αγώνας για την ελευτερία. Ένωσα βαθύτερα την τραγική μοίρα της Ελλάδας και πόσο βαρύ το χρέος του Έλληνα. (176)

Θαρρώ, ευτύς μετά το προσκύνημά μου στην Ελλάδα, ήμουν ώριμος να μπω στην αντρική ηλικία και δεν ήταν η Ομορφιά που πήγαινε μπροστά και μ' έμπαζε στον αντρωνίτη ήταν η Ευθύνη. (176)

Μα εδώ είναι ξένη γης, είχε κι αυτή τους πόνους της μα δεν τους ήξερα, κι αν τους ήξερα δε με πονούσαν τόσο πολύ· το πρόσωπο εδώ της ομορφιάς δεν είχε για μένα, έτσι μου φαίνονταν, καμιά λαβωματιά. (179)

Ο Απόλλωνας ονειρεύεται και θεάται σε γαληνές μορφές την αρμονία και την ωραιότητα του κόσμου· μέσα στη φουρτουνιασμένη θάλασσα τα φαινόμενα, οχυρωμένος στην ατομικότητα του.. Ο Διόνυσος συντρίβει την ατομικότητα, χιμάει στη θάλασσα τα φαινόμενα κι ακολουθάει τους φοβερούς, αλλοπρόσαλλους κυματισμούς της. Άνθρωποι και θεριά αδερφώνονται. ... πάλεψαν οι δύο θεοί, κανένας δεν έβαλε τον άλλο κάτω, συμφιλιώθηκαν, δημιούργησαν την τραγωδία. (318-319)

Μα η ελληνική τραγωδία απότομα αφανίστηκε· η λογική ανάλυση τη σκότωσε. Ο Σωκράτης με τη διαλεκτική του σκότωσε την απολλώνια νηφαλιότητα και τη διονυσιακή μέθη... όμως η διονυσιακή μέθη επιζεί και διαιωνίζεται στα μυστήρια και στις μεγάλες εκστατικές στιγμές του ανθρώπου. Άραγε θα μπορέσει να ντυθεί τη θεϊκή σάρκα της τέχνης; Ο Σωκρατισμός, δηλαδή η Επιστήμη, θα κρατούν πάντα το Διόνυσο στα δεσμά; Ή μήπως, τώρα που το ανθρώπινο λογικό αναγνωρίζει τα όρια

του, θα'προβάλει νέος πολιτισμός, με σύμβολο το Σωκράτη που μαθαίνει, επιτέλους, μουσική; ... ο νέος τραγικός πολιτισμός θ' αναπηδήσει από τη Γερμανία, ο νέος Αισχύλος είναι μπροστά μας, ζει, μάχεται, δημιουργάει, ζητάει τη βοήθεια μας.(319-320)

Η τέχνη ,αναφωνείς τώρα, σκεπάζει με ωραίες εικόνες τη φρικτή αλήθεια· είναι λοιπόν παρηγοριά για τους δειλούς. Εμείς θα βρούμε την αλήθεια, κι ας χαθεί ο κόσμος...Η τέχνη δεν είναι πια σκοπός της ζωής, μα μικρή ανάπαυση μέσα στον αγώνα. Πιο πάνω από την ποίηση στέκεται η γνώση, μεγαλύτερος από τον Αισχύλο είναι ο Σωκράτης, ανώτερη από την πιο λαμπερή και γόνιμη ψευτιά είναι η αλήθεια, ας είναι και θανατερή. (320)

...να 'ταν ο Διόνυσος παντοδύναμος θεός! (355)

Τρεις μεγάλες μορφές μοχτούσαν μέσα μου να πάρουν πρόσωπο, ο Οδυσσέας, ο Νικηφόρος Φωκάς, ο Χριστός...(190)

Τίθεται από τον Καζαντζάκη το ζήτημα της σχέσης αρχαιότητας και χριστιανισμού αναγνωρίζοντας ως πρόγονο των Ελλήνων τον Όμηρο, χωρίς όμως να μπορεί να απορρίψει τον χριστιανισμό

Δεν είχα μαζί μου παρά το Βαγγέλιο και τον Όμηρο, πότε διάβαζα τα λόγια της αγάπης και της ταπείνωσης του Χριστού, πότε τους αθάνατους στίχους του Πατριάρχη των Ελλήνων. Να 'σαι καλός, ειρηνικός, ανεξίκακος όταν σε μπατσίζουν στο ένα μάγουλο, να γυρνάς να σε μπατσίσουν και στο άλλο ετούτη η ζωή στη γης τίποτα δεν αξίζει, η αληθινή ζωή είναι στον ουρανό-κανοναρχούσε ο ένας. Να 'σαι

δυνατός, ν' αγαπάς το κρασί, τη γυναίκα, τον πόλεμο να σκοτώνεις και να σκοτώνεσαι για να κρατάς ψηλά την αξιοπρέπεια και την περηφάνια του ανθρώπου αγάπα τη ζωή απάνω στη γης καλύτερα δούλος και ζωντανός παρά βασιλιάς στον Άδη- κανοναρχούσε ο άλλος, ο παππούς της Ελλάδας. (236)

Έκλεισα τον Όμηρο, φίλησα το χέρι του αθάνατου Παππού, μα δεν τόλμησα να σηκώσω το κεφάλι να τον κοιτάξω στα μάτια τον ντρεπόμουν και τον φοβόμουν, γιατί κάτεχα πως την ώρα ετούτη τον πρόδινα τον άφηνα κι έπαιρνα μαζί μου το μεγάλο του οχτρό, τη Βίβλο. (242)

Χαρακτηριστική είναι η αντίδραση του Καζαντζάκη ερχόμενος στη Νάξο με την οικογένεια του υπό το φόβο της σφαγής. Ο πόλεμος είχε γίνει ένα είδος καθημερινότητας και συνήθειας που η ζωή και οι άνθρωποι χωρίς αυτή την ένταση φαινόταν ανιαρή

Γλύκα μεγάλη είχε το νησί ετούτο, ησυχία πολλή, αγαθά τα πρόσωπα των ανθρώπων, σωροί τα πεπόνια, τα ροδάκινα, τα σύκα, κι η θάλασσα ήμερη. Κοίταζα τους ανθρώπους-ποτέ οι άνθρωποι αυτοί δεν τρόμαξαν από σεισμό ή από Τούρκο, και τα μάτια τους δεν καίγονταν. Εδώ η λευτεριά είχε σβήσει τη λαχτάρα για τη λευτεριά, κι η ζωή απλώνουνταν ευτυχισμένο κοιμάμενο νερό κι αν κάποτε ταραζούνταν, ποτέ δε σήκωνε τρικυμία. Ασφάλεια ήταν το πρώτο δώρο του νησιού που ένιωσα περιδιαβάζοντας τη Νάξο ασφάλεια κι ύστερα από μερικές μέρες ανία. Η Κρήτη γίνηκε παραμύθι, ένα ανταρεμένο σύννεφο μακρινό, ποτέ τρομάρες κι αίματα κι αγώνες ελευτερίας τα πάντα έλιωναν και χάνονταν μέσα στη νυσταλέα τούτη ναξιωτική ευδαιμονία. (94)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII. Η ΕΛΛΑΔΑ

Η Κρήτη μετά από πολλές επαναστατικές και διπλωματικές προσπάθειες κατάφερε την πολυπόθητη Ένωση με την Ελλάδα το 1913. Η ιστορία της που αποτελείται από συνεχείς επαφές αλλά και κατακτήσεις από άλλους λαούς δεν κατάφεραν την αφομοίωση της από αυτούς καθώς η ελευθερία έγινε για τους Κρητικούς ταυτόσημη με την Ελλάδα. Οι κάτοικοι της Κρήτης θεωρούσαν ότι ήταν μέρος της εθνοτικής ομάδας των Ελλήνων και τώρα που τίθεται το αίτημα για πολιτική ένταξη ζητούν την ένταξη στους στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Η έκφραση αυτή εθνικής συνείδησης των Κρητικών εκφράζεται από το έργο του Καζαντζάκη

...ο πρίγκιπας της Ελλάδας Γεώργιος κατεβαίνει στην Κρήτη να κάμει κατοχή. Πετάχτηκε απάνω ο κύρης, έσκυψε τρεις φορές κι άγγιξε το χώμα, έκαμε το σταυρό του και πήγε γραμμή στο μπαρμπέρη δεν είχε ποτέ του βάλει ξουράφι στο μάγουλο του, άφηνε τα γένια του να ποταμίσουν στο στήθος του, γιατί είχε πένθος πενθούσε για την Κρήτη που ήταν σκλάβα γι' αυτό και δε γελούσε και θύμωνε σαν έβλεπε χριστιανό να γελάει καταντούσε το γέλιο να του φαίνεται πράξη αντιπατριωτική μα τώρα, δόξα σοι ο Θεός, η Κρήτη λευτερώθηκε, πήγε το λοιπόν γραμμή στον μπαρμπέρη, κι όταν γύρισε σπίτι έλαμπε το πρόσωπο του ξουρισμένο, ανανιωμένο, κι όλο το σπίτι μοσχοβόλησε από τη λεβάντα που του 'χε περιχύσει ο μπαρμπέρης στα μαλλιά. (104-105)

Και τώρα, να, τράνταξε η Κρήτη, άνοιξαν οι τάφοι, ακούστηκε μια φωνή από την κορφή του Ψηλορείτη: Έρχεται! Έφτασε! να τος! κι οι γέροι καπεταναίοι ροβόλησαν από τα βουνά, με τις βαθιές πληγές τους, με τις ασημένιες πιστόλες τους, ήρθαν οι νέοι με τα μαυρομάνικα μαχαίρια τους και με τις βροντόλυρες τους, χτυπούσαν οι καμπάνες, σειούνταν τα καμπαναριά, καταστολίστηκε η πολιτεία με βάγια και μυρτιές,

κι ο ξανθός Αι-Γιώργης στέκουνταν στη δαφνοστρωμένη προκυμαία, κι έλαμπε το κρητικό πέλαγο πίσω από τους ώμους του. (108)

Μέσα στις ταβέρνες έπιναν οι Κρητικοί, τραγουδούσαν, χόρευαν, έπαιζαν τη λύρα μα δεν αλάφρωναν δε χωρούσαν πια μέσα στα κορμιά τους, φούχτωναν το μαχαίρι, έδιναν μαχαιριές στα μπράτσα και τα μεριά τους, να χυθεί αίμα, ν' αλαφρώσουν. Στην εκκλησιά, σήκωσε τα χέρια του ο γερο-Μητροπολίτης στο θόλο, κοίταξε τον Παντοκράτορα κι ήθελε να βγάλει λόγο, μα το λαρύγγι του είχε φράξει, ανοιγόκλεισε τα χείλη του: «Χριστός ανέστη, παιδιά μου!» φώναξε, κι άλλο δεν μπορούσε να ξεστομίσει. «Αληθώς ανέστη!» βρόντηξε απ' όλα τα στήθια, κι οι πολυέλεοι της εκκλησιάς κουνήθηκαν σα να 'καμε σεισμό. (108)

Ήμουν μικρός τότε κι άπραγος, και το ιερό μεθύσι μέσα μου βάσταξε πολύ μπορεί και να βαστάει ακόμα στις βαθιές χαρές μου, και τώρα ακόμα, όταν βλέπω τον έναστρο ουρανό ή την ανθισμένη μυγδαλιά ή όταν ξαναζώ τον πρώτο έρωτα, αστράφτει μέσα μου αθάνατη, η 9^η Δεκεμβρίου 1898 που το βασιλόπουλο της Ελλάδας, ο αρραβωνιαστικός της Κρήτης, πάτησε την Κρήτη, κι όλο το στήθος μου στολίζεται, όπως ολάκερη η Κρήτη τη μέρα εκείνη, με μυρτιές και με δάφνες. (108)

-Χριστός ανέστη, καπετάν Μιχάλη! φώναξε.

- Η Κρήτη ανέστη! αποκρίθηκε ο πατέρας μου απλώνοντας την απαλάμη του στο στήθος. (109)

Όταν αναθιβάνω τη μέρα ετούτη, βλογώ το Θεό που μ' έκαμε να γεννηθώ και να 'μαι Κρητικός και να προφτάσω να δω με τα μάτια μου να πατάει πάνω στα δαφνόφυλλα και ν' ανηφορίζει, από του λιμανιού την πόρτα ως το λημέρι του καπετάν Αι-Μηνά, την Ελευτερία. Τι κρίμα που δεν μπορούν τα πήλινα μάτια του ανθρώπου να βλέπουν τ' αόρατα! Θα 'βλεπα τη μέρα εκείνη τον Αι-Μηνά να πετιέται από το κόνισμα του, να

στέκεται καβάλα στην πόρτα της εκκλησιάς του να περιμένει το βασιλόπουλο της Ελλάδας και να τρέχουν τα δάκρυα απάνω στα ηλιοκαμένα μάγουλα και τα ψαρά του γένια! (109-110)

Χιλιάδες μέσα μου γενεές σκλήριζαν και μούγκριζαν, για ν' αλαφρώσουν...Ποτέ δεν ένιωσα τόσο βαθιά πως οι πεθαμένοι μας δεν έχουν πεθάνει, και στις κρίσιμες στιγμές σέρνουν φωνή, πετιούνται απάνω και κάνουν κατοχή στα μάτια μας και στα χέρια μας και στο μυαλό μας. Όλοι οι παππούδες μου που τους είχαν σκοτώσει οι Τούρκοι, όλες οι γιαγιάδες μου που τις είχαν βασανίσει και τους είχαν ξεριζώσει τους μαστούς τους οι Τούρκοι, μούγκριζαν και σκλήριζαν από τη χαρά τους τις μέρες εκείνες, όταν ο δρόμος ήταν έρημος και κανένας δε μας έβλεπε. (110)

Όταν συλλογιέμαι, ύστερα από τόσα χρόνια, τη μέρα εκείνη που πάτησε ο πρίγκιπας Γεώργιος της Ελλάδας, πάει να πει η Λευτεριά, το χώμα της Κρήτης, τα μάτια μου βουρκώνουν ακόμα και τρέχουν. Τι μυστήριο λοιπόν ακατάλυτο είναι ο αγώνας του ανθρώπου! Τι 'ναι η φλούδα ετούτη της γης, φτενή αβέβαιη, ραγισμένη, και σούρνουνται απάνω της τα καταματωμένα, καταλασπωμένα παράσιτα, οι άνθρωποι, και ζητούν ελευτερία. Και τη συγκίνηση να βλέπεις να σκαρφαλώνει τον ατέλειωτο ανήφορο, πρωτοπόρος, και ν' ανοίγει δρόμο, τότε με τη χλαμύδα και το κοντάρι, τότε με τη φουστανέλα και το καριοφίλι, και τότε με τη βράκα την κρητικιά, ο Έλληνας. (106)

Πετούσαν οι κρητικοί τα κεφαλομάντιλα τους στον αέρα, έτρεχαν τα κλάματα και μούσκευαν τα' άσπρα καπετανίστικα γένια, σήκωναν οι μανάδες τα μωρά τους να δουν τον ξανθό γίγαντα, το παραμυθένιο βασιλόπουλο, που 'χε ακούσει το θρήνος της Κρήτης κι είχε κινήσει, πριν από αιώνες, καβάλα σε άσπρο άλογο, σαν τον Αι-Γιώργη, να τη λευτερώσει. Γυαλί έκαμαν τόσους αιώνες τα μάτια των Κρητικών ν' αγναντεύουν το πέλαγο, φάνηκε, δε φάνηκε, τώρα θα φανεί...(107)

Δύο στάθηκαν οι ανώτατες μέρες της ζωής μου-η μέρα που πάτησε ο πρίγκιπας Γεώργιος στην Κρήτη, κι ύστερα από χρόνια που γιόρτασε τα δέκα της χρόνια η Επανάσταση στη Μόσχα. Και στις δύο αυτές μέρες ένιωσα πως μπορούν να γκρεμιστούν τα μεσότοιχα-κορμιά, μυαλά, ψυχές-και να ξαναγυρίσουν οι άνθρωποι, ύστερα από φοβερή αιματερή περιπλάνηση, στην αρχέγονη θεϊκή ενότητα. Δεν υπάρχει εγώ κι εσύ κι εκείνος, όλα είναι ένα, και το ένα ετούτο είναι βαθύ μυστικό μεθύσι κι ο θάνατος χάνει το δρεπάνι του, θάνατος δεν υπάρχει, χώρια ένας ένας πεθαίνουμε μα όλοι μαζί είμαστε αθάνατοι, ανοίγουμε τις αγκάλες κι αγκαλιάζουμε, ύστερα από τόση πείνα, από τόση δίψα κι ανταρσία, σαν άσωτοι γιοί, τον ουρανό και τη γης, τους δυο γονιούς μας. (107)

Θυμήθηκα τον πατέρα μου και τρόμαξα. Ίσια ίσια τις μέρες εκείνες είχε γυρίσει από την Κρήτη, μπαρουτοκαπνισμένος, μα βαριά λαβωματιά στο μπράτσο. Το τουφέκι είχε σωπάσει ύστερα από τόσους αιώνες, από τόσα αίματα, η λευτεριά με τα αιματοβαμμένα της ποδάρια πάτησε στην Κρήτη. Σε λίγο θα κατέβαινε ο πρίγκιπας Γεώργιος της Ελλάδας, κρατώντας τον αρραβώνα, προτού σμίξουν για πάντα η Κρήτη με την Ελλάδα.(102)

Ο Ελληνισμός ζώντας ως υπόδουλος επί δεκαετίες μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία ανέδειξαν ως ύψιστο αγαθό την ελευθερία, κύριο συστατικό της εθνικής κοινότητας της οποίας οι Κρητικοί είχαν συνείδηση ότι ανήκουν. Ο Καζαντζάκης φαίνεται να μην αποδέχεται τον εθνικισμό που σαν ιδεολογία αναδεικνύει το έθνος ως την πιο σημαντική κοινωνική και πολιτική αξία στην οποία υποτάσσονται όλες οι άλλες αλλά η μοναδική αξία που θεωρεί ιερή είναι η ίδια η ανθρωπότητα και ο αγώνας των εκμεταλλευομένων και καταπιεσμένων

Ήταν η εποχή που οι Γερμανοί ζόριζαν τη Νορβηγία και μάχουνταν να την υποτάξουν.

Ένα μεσημέρι που περνούσα από τη ρίζα του Ψηλορείτη ακούω ψηλά από πάνω μια φωνή άγρια...-Ε, πατριώτη, μου κάνει λαχνιασμένος, τι γίνεται η Νορβηγία;

Είχε ακούσει πως μια χώρα κιντύνευε να σκλαβωθεί, και καλά καλά δεν ήξερε τι είναι η Νορβηγία, που βρίσκεται, τι άνθρωποι ζουν εκεί πέρα ένα μονάχα καταλάβαινε καλά, πως κιντύνευε η ελευτερία.

-Καλύτερα είναι ,παππού, του αποκρίθηκα μη σεκλεντίζεσαι καλύτερα είναι.

-Δόξα σοι ο Θεός, βρουχήθηκε ο γερο-τσοπάνης κι έκαμε το σταυρό του.

-Θες ένα τσιγάρο; τον ρώτησα.

-Μωρέ, τι να το κάμω το τσιγάρο; Πράμα δε θέλω η Νορβηγία να 'ναι καλά και φτάνει!

(449)

Αλήθεια, άγιος είναι ο αγέρας της Ελλάδας, συλλογίστικα, εδώ σίγουρα γεννήθηκε η ελευτερία. Δεν ξέρω αν κανένας άλλος χωριάτης ή τσοπάνης στον κόσμο θα ζούσε με τόση αγωνία και τόση αφιλοκερδεία σαν τον τσοπάνη ετούτο την αγωνία της μακρινής άγνωστης χώρας, που μάχεται για τη λευτεριά της. Ο αγώνας της Νορβηγίας είχε γίνει αγώνας του Έλληνα ετούτου βοσκού γιατί ένιωθε τη λευτεριά σαν θυγατέρα του.(449)

Πόνεσα την αιώνια σταυρωμένη ράτσα μου, που κιντυνεύε πάλι στο προμηθεϊκό βουνό του Καυκάσου. Δεν ήταν ο Προμηθέας, ήταν η Ελλάδα καρφωμένη πάλι από το Κράτος και τη Βία στον Καύκασο-αυτός είναι ο σταυρός ο δικός της και φωνάζει. Φωνάζει όχι τους θεούς, φωνάζει τους ανθρώπους, τα παιδιά της, να τη σώσουν. Έτσι, ταυτίζοντας τα σημερινά παθήματα με τα αιώνια πάθη της Ελλάδας, υψώνοντας την τραγική σύγχρονη περιπέτεια σε σύμβολο, δέχτηκα.(420)

Χαιρόμουν που ήμουν άνθρωπος, άνθρωπος κι Έλληνας, κι έτσι μπορούσα, χωρίς την παραμορφωτική επέμβαση του αφηρημένου στοχασμού, ψυχόρμητα να νιώθω το Αιγαίο δικό μου, πατρογονικιά κληρονομιά μου...(462)

Την ώρα που ετοιμάζουμε να μπω στο βαπόρι, ένας γέρος Πόντιος με ζύγωσε:

-Έχω ακουστά ,αφεντικό, πως είσαι γραμματιζούμενος· ένα πράμα θέλω να σε ρωτήσω, με την άδεια σου: Οι Λυδοί που πολέμησαν στον Τρωικό πόλεμο ήταν Έλληνες;

Ξαφνιάστηκα· ποτέ δε μου 'ρθε στο νου πως μπορεί κι αυτό να γίνει πρόβλημα και να παιδεύει τον άνθρωπο.

-Έλληνες; Αποκρίθηκα· καθόλου· ήταν Λυδοί, Ανατολίτες.

Ο γέρος κούνησε το κεφάλι:

-Καλά λοιπόν μου το 'παν πως απαρνήθηκες τα πάτρια. Χαίρετε! (424)

Το παρακάτω περιστατικό δείχνει την καχυποψία απέναντι στην κεντρική εξουσία , κληρονομιά από την εποχή της Τουρκοκρατίας όπου η κεντρική εξουσία ήταν ξένη και αυθαίρετη. Ο παμπάλαιος τοπικισμός⁸⁸ αντικαθίσταται με τον σύγχρονο εθνικισμό και την ταύτιση του έθνους με το κράτος αλλά φαίνεται ότι κάποιες περιοχές στα πρώτα τουλάχιστον χρόνια της απελευθέρωσης διατηρούσε μια καχυποψία για την κεντρική εξουσία και μια ιδιαίτερη μέριμνα του ατόμου για την περιοχή του

Θυμούμαι, ένας Κρητικός καπετάνιος, βοσκός, μύριζε κοπριά και τράγο και γύριζε από τον πόλεμο, όπου είχε πολεμήσει σαν λιοντάρι· βρέθηκα στο μαντρί του ένα

⁸⁸ John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Εκδόσεις Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1985, σ.σ. 27-31.

μεσημέρι που του ήρθε από το «Κρητικό Αδελφάτο» της Αθήνας ένα δίπλωμα απάνω σε περγαμινή με μεγάλα γράμματα κόκκινα και μαύρα· τον συγχαίρουνταν για τις αντραγαθίες του και τον ανακήρυχναν ήρωα.

-Τι χάρτα είναι ετούτη; ρώτησε νευριασμένος τον αποσταλμένο· μπήκαν πάλι τα πρόβατα μου σε κανένα σπαρμένο; είναι να πλερώσω καμιά ζημιά;

Χαρούμενος ο αποσταλμένος ξεδίπλωσε τη χάρτα και του διάβασε φωναχτά.

-Κάμε τα φιλά, να καταλάβω· τι θέλει να πει;

-Πως είσαι ήρωας, κι η Πατρίδα σου στέλνει τη χάρτα αυτή, να τη βάλεις, λέει, σε κορνίζα, να τη βρουν τα παιδιά σου.

Άπλωσε ο καπετάνιος τη χερούκλα:

-Φέρ' τη εδώ!

Την άρπαξε, την έκαμε κομμάτια, την πέταξε στη φωτιά, όπου έβραζε το καζάνι με το γάλα.

Αιντε να τους πεις, πως εγώ δεν πολέμησα για να πάρω μια χάρτα· πολέμησα για να κάμω ιστορία!

Για να κάμει ιστορία! Ένωθε καλά ο άγριος βοσκός τι ήθελε να πει, μα δεν κάτεχε να το πει· ή μπας και το 'πε με τον ανώτατο τρόπο; (107)

...ιδρύσαμε ένα καλοκαίρι, στις πάψεις, μια καινούρια «Φιλική Εταιρεία». Συνεδριάζαμε κρυφά, πήραμε και δώσαμε όρκους, υπογράψαμε καταστατικά και θέσαμε σκοπό της ζωής μας: να πολεμούμε, χωρίς συμβιβασμό, σε όλη μας τη ζωή, την ψευτιά, τη σκλαβιά, την αδικία. Ο κόσμος μας φάνηκε πως ήταν ψεύτης, άδικος άτιμος, κι αναλάβαμε, εμείς οι τρεις να τον σώσουμε. Ξεμοναχεύαμε απ' όλους τους συμμαθητές μας, πηγαίναμε πάντα οι τρεις μαζί, καταστρώναμε σχέδια πώς να φτάσουμε στο σκοπό μας, μοιραστήκαμε καθένας τον τομέα απ' όπου θα πολεμούσε: εγώ, λέει, θα 'γρφα θεατρικά έργα, ο φίλος μου θα γινόταν θεατρίνος να τα παίζει, κι ο τρίτος που είχε μανία με τα μαθηματικά, θα γίνονταν μηχανικός, να κάνει μια μεγάλη

εφεύρεση, να πλουτίσει τα ταμεία της «Φιλικής Εταιρείας» κι έτσι να μπορούμε να βοηθήσουμε τους φτωχούς και τους αδικημένους.

Ωστόσο να φτάσει η μεγάλη αυτή στιγμή κάναμε ότι μπορούσαμε να μένουμε πιστοί στον όρκο μας : δε λέγαμε ψέματα, δέρνηαμε όσα τουρκάκια μας τύχαιναν σε παράμερο σοκάκι κι είχαμε βγάλει τα κολάρα και τις γραβάτες και φορούσαμε φανέλα με άσπρες και γαλάζιες ρίζες, τα χρώματα της ελληνικής σημαίας.(113-114)

Από την πόρτα αυτή, τη στολισμένη με δάφνες και κόκαλα προγονικά, μπήκα στη εφηβική ηλικία...(110)

Σιγά σιγά, και με αναγάλιαση, βούλιαζα στο μελάνι μεγάλοι ίσκιοι στριγμώνουνταν γύρα από το λάκκο της καρδιάς μου και ζητούσαν να πιούν αίμα ζεστό να ζωντανέψουν-ο Ιουλιανός ο Παραβάτης, ο Νικηφόρος Φωκάς, ο Κωνσταντίνος ο Παλαιολόγος, ο Προμηθέας. Μεγάλες βασανισμένες ψυχές που πόνεσαν πολύ στη ζωή τους κι αγάπησαν κι αντιστάθηκαν με αυθάδεια στο Θεό και στη Μοίρα. Μάχουμουν να τους ανασύρω από τον Άδη, για να δοξάσω μπροστά στους ζωντανούς ανθρώπους τον πόνο τους και τον αγώνα...(447)

Τριγύριζα τα σοκάκια ολομόναχος, κατέβαινα στο λιμάνι ν' ανασάνω πάλι την αγαπημένη μου μυρωδιά από τα σαπημένα κίτρα και τα χαρούπια, κρατούσα πάντα ένα βιβλίο, πότε τον Ντάντε, πότε τον Όμηρο, διάβαζα τους αθάνατους στίχους κι ένιωθα πως ο άνθρωπος μπορεί να γίνει αθάνατος και πως η παρδαλή επιφάνεια του κόσμου, σπίτια άνθρωποι, χαρές βρισιές, το ασυνάρτητο χάος που το λέμε ζωή, μπορεί να γίνει αρμονία. (142)

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την παραπάνω ανάλυση του βιβλίου «Αναφορά στο Γκρέκο» του Νίκου Καζαντζάκη και σε σχέση με τις αρχικές μας θεωρητικές υποθέσεις για την ταυτότητα και την εθνική συνείδηση των Κρητικών προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

Η θρησκεία λόγω της ανάμειξης της με την εθνική ιδέα, αποτέλεσε για τους Κρητικούς ένα στοιχείο που τους ξεχώριζε από τους Οθωμανούς και από τους άλλους αλλόθρησκους λαούς, κάτω από την κατοχή των οποίων βρέθηκαν για πολλούς αιώνες. Η ανάμειξη της με την εθνική ιδέα σημαίνει την συμβολή της στην διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης καθώς ο χριστιανισμός ήταν η θρησκεία των Ελλήνων.

Όμως με την απελευθέρωση και την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα θα δούμε τον Καζαντζάκη να ταξιδεύει στην Ελλάδα και να γνωρίζει τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό και θρησκεία. Μελετώντας τον θα διαπιστώσει τη διάσταση στις δύο κοσμοθεωρίες (αρχαιοελληνικός πολιτισμός και χριστιανισμός) και θα εκφράσει την αντίθεση που βιώνουν οι Έλληνες ανάμεσα στις δύο θρησκείες θεωρώντας «καταλληλότερη» γι' αυτούς την αρχαιοελληνική.

Είναι η εποχή που έρχονται στο φως τα ανάκτορα της Κνωσού και αποκαλύπτεται για τους Κρητικούς ο δικός τους μινωικός πολιτισμός. Ο Καζαντζάκης τονίζει τις ομοιότητες με τον μυκηναϊκό, εντάσσοντας έτσι την Κρήτη στην εθνοτική πολιτισμική ομάδα του Ελληνισμού. Με αυτόν τον τρόπο εκφράζεται η πολιτισμική συνέχεια του Ελληνισμού παρά τις παραλλαγές που μπορεί να πάρει από τόπο σε τόπο και ιδιαίτερα στην Κρήτη, που αποτελεί

ένα νησί απομακρυσμένο από το εκάστοτε εθνικό κέντρο είτε αυτό λέγεται Αθήνα είτε Κωνσταντινούπολη.

Η αναζήτηση των πολιτισμικών καταβολών φέρνει τον Καζαντζάκη μπροστά στο δεδομένο των επιρροών από την Ανατολή. Διαπιστώνει ότι η Ελλάδα και ιδιαίτερα η Κρήτη δέχθηκαν μεγάλη επιρροή από την ανατολική θρησκεία και πολιτισμό τον οποίο όμως αφομοίωσαν και δημιούργησαν έναν πρότυπο πολιτισμό. Η λογική της Δύσης και ο αρχεγονισμός της Ανατολής συνδυάστηκαν στον ελληνικό πολιτισμό, στον ελληνικό ψυχισμό και δημιούργησαν ένα νέο. Καταρρίπτεται η καθαρότητα των πολιτισμών και ο φόβος της επαφής τους. Ο Καζαντζάκης τοποθετεί την Ελλάδα μεταξύ Ανατολής και Δύσης και θεωρεί ότι ο αγώνας των Ελλήνων για να συνδυάσει αυτές τις δύο αντίθετες επιρροές είναι που τους κάνει πρότυπο στην Ευρώπη.

Από αυτή τη θέση μεταξύ Ανατολής και Δύσης και από τις συνεχείς κατακτήσεις της Κρήτης από λαούς της Ανατολής, από τους συνεχείς αγώνες για απελευθέρωση και Ένωση με την Ελλάδα, η ιδιαίτερη δηλαδή πολιτική ιστορία της, δημιούργησαν τους όρους για μια ιδιαίτερη κουλτούρα για τους κατοίκους της Κρήτης. Απόρροια των συνεχών πολεμικών αναγκών είναι ο θαυμασμός και η εξύψωση της σωματικής ρώμης σε αξία. Επίσης τα όπλα συμβολίζουν τον αγώνα για απελευθέρωση και η κατοχή τους και ενίοτε η χρήση τους είναι ακόμα διαδεδομένη σε περιοχές της Κρήτης. Η παραδοσιακή ενδυμασία των Κρητικών παραπέμπει στην επαφή της Κρήτης με την Ανατολή το κεφαλομάντηλο. Όσον αφορά στο αίσθημα της φιλοξενίας, της αγάπης προς τον ξένο μπορεί να αποδοθεί στη γεωγραφική της τοποθέτηση που, παρά τις εσωτερικές δυσκολίες, οι κάτοικοι της ήταν πάντα σε επαφή με τους άλλους, με τους ξένους αλλά και οι ίδιοι με τα ταξίδια τους έρχονταν σε

επαφή με τους άλλους. Βλέπουμε όμως ότι η επαφή με το διαφορετικό δεν είναι μονόδρομος προς την ξενοφοβία αλλά υπάρχει και η εναλλακτική της φιλοξενίας.

Αναλύοντας και ερμηνεύοντας ο Καζαντζάκης περιστατικά από την καθημερινότητα των Κρητικών διακρίνει τρία χαρακτηριστικά που είναι γι' αυτούς τρόπος ζωής και αυτά είναι τελικά που γι' αυτόν τους κάνουν να ξεχωρίζουν και να αποτελούν πρότυπο. Αυτά είναι η σημασία που δίνουν στην αξία της ελευθερίας, η οποία είναι ζητούμενο και σε περίοδο ειρήνης, την αντιμετώπιση, την καταφρόνια όπως λέει ο ίδιος, του θανάτου και τη δημιουργία καινούργιου νόμου. Η ελευθερία μέσα από τον συνεχή αγώνα ως τρόπος ζωής. Αναθέτει λοιπόν στους Κρητικούς μια ευθύνη, ένα χρέος να συνεχίζουν αυτόν τον τρόπο ζωής, γιατί αυτός ταιριάζει στους ανθρώπους και τους ξεχωρίζει από τα ζώα. Ένα χρέος που αναθέτει σε όλους τους Έλληνες και το οποίο πηγάζει από την ευθύνη προς τους προγόνους που αγωνίστηκαν και μεταφέρεται στις μελλοντικές γενιές. Ο τόπος και η χώρα καταγωγής στον Καζαντζάκη μέσα από την ιστορία των ανθρώπων της είναι που τους προσδίδει αυτά τα χαρακτηριστικά και όχι η φυλετική διαφορά ή ανωτερότητα. Παραλλάσσοντας την έκφραση του Σβορώνου μπορούμε να πούμε ότι τα όποια χαρακτηριστικά του κρητικού λαού είναι χαρακτηριστικά της ιστορίας του.

Τέλος, από το έργο του Καζαντζάκη προκύπτει ένα πρότυπο για τον άνθρωπο, αυτό του αγωνιζόμενου ανθρώπου. Το πρότυπο αυτό ανθρώπου προκύπτει από τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες κάθε τόπου και χρόνου και αλλά και ο ίδιος ο αγωνιζόμενος άνθρωπος με τη σειρά του γίνεται υποκείμενο της ιστορίας του. Όπως μας διδάσκει ο Καρλ Μαρξ «Οι άνθρωποι

δημιουργούν την ίδια τους την ιστορία, τη δημιουργούν όμως όχι όπως τους αρέσει, όχι μέσα σε συνθήκες που οι ίδιοι διαλέγουν, μα μέσα σε συνθήκες που υπάρχουν άμεσα, που είναι δοσμένες και που κληροδοτήθηκαν από το παρελθόν. Η παράδοση όλων των νεκρών γενεών βαραίνει σαν βραχνάς στο μυαλό των ζωντανών.»⁸⁹

Όσον αφορά το ζήτημα της έξαρσης των ταυτοτήτων και την πολιτική της ταυτότητας που το συνοδεύει συμπεραίνουμε από την παραπάνω ανάλυση του έργου του Καζαντζάκη ότι οι άνθρωποι και οι κοινωνικές ομάδες μπορούν να υπάγονται σε πολλές ταυτίσεις. Για παράδειγμα οι Κρητικοί διατηρούν την τοπική τους ταυτότητα και αισθάνονται Έλληνες. Η πολιτισμική τους ταυτότητα έχει στοιχεία ανατολικά και δυτικά. Ο Καζαντζάκης προσδίδει στους Κρητικούς αλλά και σε όλους τους Έλληνες αξίες που είναι παγκόσμιες και πανανθρώπινες όπως αυτή της ελευθερίας και του ανθρωπισμού. Η ταύτιση λοιπόν με μια συγκεκριμένη ομάδα δεν αποκλείει την συνύπαρξη με άλλες είτε αυτές παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες είτε μεγάλες διαφορές. Για τον Καζαντζάκη η σύνθεση των πολιτισμών γεννάει νέες πολιτισμούς. Αυτό στις μέρες μας μπορεί να λειτουργήσει ως μια προτροπή, καθώς η παραπάνω σύνθεση πολιτισμικών στοιχείων είναι συνεχής, για μια διαφορετική αντιμετώπιση του διαφορετικού χωρίς τον φόβο της αλλοίωσης. Επίσης ο συγγραφέας μας μοιάζει να είναι υπέρμαχος της συλλογικότητας και της ένωσης των ανθρώπων βάση πανανθρώπινων αξιών. Η ελευθερία και ο αγώνας για την κατάκτηση της όπως μας δείχνει το παράδειγμα των Κρητικών σημαίνει αρχικά την απελευθέρωση από την οποιαδήποτε καταπίεση, έπειτα την ένωση με ανθρώπους που μοιράζονται τα ίδια χαρακτηριστικά και ιδανικά.

⁸⁹ Καρλ Μαρξ, *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987, σ. 11.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ ΦΡΑΓΚΙΣΚΗ**, Η γραφή και η βάσανος. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης. Πατάκης, Αθήνα, 2000 (β' έκδοση),
- ΑΛΕΞΙΟΥ ΕΛΛΗ**, Για να γίνει μεγάλος. Βιογραφία του Νίκου Καζαντζάκη, Καστανιώτης, Αθήνα, 1988 (δ' έκδοση),
- ΑΝΤΕΡΣΟΝ ΜΠΕΝΕΝΤΙΚΤ**, Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού, Νεφέλη, Αθήνα, 1997
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ**, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού Α'. Αρχές και διαμόρφωση του, Β' έκδοση, Θεσσαλονίκη, 1974
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ**, Η πορεία του Γένους, «Ο Νέος Ελληνισμός» Α' «Οι εκδόσεις των φίλων», Αθήνα, 1966
- ΒΕΡΓΕΤΗ Κ. ΜΑΡΙΑ**, Εθνοτοπική ταυτότητα: η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Αθήνα, 1993
- BRAUDEL FERNAND**, Μελέτες για την Ιστορία (δεύτερη έκδοση), Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα, 1987
- GELLNER ERNEST**, Εθνικισμός. Πολιτισμός, πίστη και εξουσία. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2002
- GELLNER ERNEST**, Έθνη και Εθνικισμός, Αλεξάνδρεια, Αθήνα χ.χ., (β' έκδοση)
- ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Ι.Κ.**, Φιλολογικά (β' έκδοση), Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα, 1981
- ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ**, Ιστορία της Κρήτης χ.ε., Ηράκλειο Κρήτης, 1990 (β' έκδοση)
- ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ. ΈΘΝΟΣ-ΚΡΑΤΟΣ-ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ** (21 και 22 Ιανουαρίου 1994), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη)
- ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ ΠΕΤΡΟΣ**, Οι μεταμορφώσεις της ταυτότητας. Έθνος, νεωτερικότητα και εθνικιστικός λόγος, Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη, 2004
- ΙΩΣΗΦΙΔΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ**, Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων στις κοινωνικές επιστήμες, Κριτική, Αθήνα, 2003
- ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΝΙΚΟΣ**, Αναφορά στο Γκρέκο, Ελένη Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα, χ.χ.

- ΚΑΡΑΒΙΑΣ ΠΑΝΟΣ**, Οκτώ μορφές, Ίκαρος, Αθήνα, 1979
- ΚΑΣΙΜΑΤΗ ΚΟΥΛΑ**, (επιμέλεια), Εθνική και Ευρωπαϊκή ταυτότητα: συγκλίσεις και αποκλίσεις, Gutenberg, Αθήνα, 2004
- ΚΑΣΤΕΛΛΑΝ ΖΩΡΖ**, Η ιστορία των Βαλκανίων (14^{ος}-20^{ος} αι.), Γκοβόστης, Αθήνα χ.χ.
- ΚΑΤΣΙΚΗ-ΓΚΙΒΑΛΟΥ ΑΝΤΑ**, Φιλολογικές Διαδρομές Β', Πατάκη, Αθήνα
- ΚΕΔΟΥΡΙΕ ΕΛΙΕ**, Ο Εθνικισμός, Κατάρτι, Αθήνα, 2003
- ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ**, Έθνος και «Εκσυγχρονιστική» νεωτερικότητα, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα, 2006
- ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ**, Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής, χ.ε., Αθήνα, 1994
- ΚΟΥΝΕΝΑΚΗ ΠΕΓΚΥ**, (επιμέλεια), Έλληνες Ζωγράφοι-Τόμος Β', Ελ Γκρέκο, Θεόφιλος, Κόντογλου, Παπαλουκάς, Επτά Ημέρες- Η Καθημερινή (σ.σ. 4-48)
- ΚΡΗΤΗ. ΤΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ**, Αρσινόη, Αθήνα 1991. τομ. 2.
- ΚΥΡΙΑΖΗ ΝΟΤΑ**, Η Κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001 (γ' έκδοση)
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ ΧΡ.,Λ. ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΜΠΡΑΝΤΗ, Δ. ΓΕΡΜΑΝΟΣ, Θ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ** (επιμέλεια), «εμείς» και οι «άλλοι». Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα. Τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανος, Αθήνα, 1999
- ΛΕΒΙ ΜΙΣΕΛ**, Το εθνικό ζήτημα. Από το Μαρξ μέχρι σήμερα, Στάχυ, Αθήνα, 1993
- ΛΕΚΑΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ**, Η εθνικιστική ιδεολογία, Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, Αθήνα, 1992
- ΜΑΑΛΟΥΦ ΑΜΙΝ**, Οι φονικές ταυτότητες, Ωκεανίδα, Αθήνα, 1999
- ΜΑΖΑΟΥΕΡ ΜΑΡΚ**, Τα Βαλκάνια, Πατάκης, Αθήνα, 2004 (στ' έκδοση),
- ΜΑΚΡΑΚΗ ΛΙΛΗ**, Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910. Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1992
- McCRONE DAVID**, Η Κοινωνιολογία του εθνικισμού. Οι αυριανοί μας πρόγονοι, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000
- ΜΑΡΞ ΚΑΡΛ**, Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1987
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Γ. ΜΙΧΑΛΗΣ**, Κοινωνική συγκρότηση. Ελληνική λαογραφία Ά τόμος, Οδυσσέας, Αθήνα, 1998 (η' έκδοση)

- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Δ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ**, Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα, 1998
- ΜΠΟΓΙΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧΑΗΛ**, Το δημοτικό τραγούδι ως δείκτης ωρίμασης της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης. Μελέτη με βάση τη συλλογή του Ν. Πολίτη, Διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, χ.χ.
- ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ Α. ΣΤΕΦΑΝΟΣ**, Επίτομος ιστορία της Κρήτης, Ελεύθερη Σκέψη, Αθήνα, 1994
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ**, Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, Τροχαλία, Αθήνα, 1987
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ**, Τα νεανικά χρόνια του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1999
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΣ** (επιμέλεια) Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1992
- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Μ.Μ.**, Από τον Ψυχάρη στο Γληνό, Στρατής Γ. Φιλιππότης, Αθήνα, 1986
- PETROPULOS A. JOHN**, Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843), Μορφωτικού Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1985
- POLITZER GEORGES**, Βασικές αρχές της φιλοσοφίας, Αναγνωστίδης, Αθήνα, χ.χ.
- ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ**, Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη, Ελένη Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα, 1984 (β' έκδοση)
- ΠΟΥΛΙΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΣ**, Ο Νίκος Καζαντζάκης και τα παγκόσμια ιδεολογικά ρεύματα. Η κοσμοθεωρία του, η πολιτική του ιδεολογία και δράση, χ.ε., Αθήνα, 1975
- ΠΡΙΦΤΗ ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ**, Νίκος Καζαντζάκης. Περπατητής του κόσμου (και τρία γράμματα), Νικολαΐδης, Αθήνα, 1985
- ΡΟΖΕΝΤΑΛ Μ.-ΓΙΟΥΝΤΙΝ Π.**, Φιλοσοφικό λεξικό, Αναγνωστίδης, Αθήνα, 1963
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ Γ. ΝΙΚΟΣ**, Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας (19' έκδοση), Θεμέλιο, Αθήνα, 1999
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ Γ. ΝΙΚΟΣ**, Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας, Θεμέλιο, Αθήνα, 1982

- ΣΒΟΡΩΝΟΣ Γ. ΝΙΚΟΣ**, Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού, Πόλις, Αθήνα, 2004
- SMITH ANTHONY**, Εθνική ταυτότητα, Οδυσσέας, Αθήνα, 2000
- ΤΣΑΟΥΣΗΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ**, Η κοινωνία του ανθρώπου, Gutenberg, Αθήνα, 1987 (δ' έκδοση)
- ΤΣΑΟΥΣΗΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ**, Ελληνισμός-ελληνικότητα (επιμέλεια), Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα, 1983
- ΤΣΑΟΥΣΗΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ**, Χρηστικό λεξικό Κοινωνιολογίας, Gutenberg, Αθήνα, 1984
- ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ Ν.Σ.**, Τόποι. Μελετήματα για τον αφηγηματικό λόγο επτά νεοελλήνων πεζογράφων, Καστανιώτη, Αθήνα, 1997
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ ΑΝΝΑ**, Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία. Θεμέλιο, Αθήνα, 1979
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ**, Δομήνικος Θεοτοκόπουλος Κρης: κείμενα 1940-1994, δεύτερη έκδοση, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1995
- ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ ΝΙΚΟΣ** (επιμέλεια), Δομήνικος Θεοτοκόπουλος: Βυζάντιο και Ιταλία, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο, 1990
- ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ ΝΙΚΟΣ** (επιμέλεια), Δομήνικος Θεοτοκόπουλος: Τεκμήρια για τη ζωή και το έργο του. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο, 1990-91
- ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ ΛΙΤΣΑ**, «Η νήσος Κρήτη και η επανάσταση του 1821: Ο μίτος της ιστορίας και η νεότερη κρητική μυθολογία» στο *Τα νέα της Ανατολικής Κρήτης*, τεύχος 236, Μάρτιος, 2008
- ΧΙΩΤΑΚΗ-ΠΟΥΛΟΥ ΕΙΡΗΝΗ**, Κοινωνικό φύλο και Δημόσιος/Πολιτικός λόγος. Ανάλυση Λόγου σε Πρακτικά Κοινοβουλευτικών Συνεδριάσεων στην Ελλάδα στις Αρχές της Δεκαετίας του '80. Α δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 2008
- HOBBSBAWM E. J.**, Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα, Ινστιτούτο του βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1994

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

www.wikipedia.gr

www.komvos.edu.gr

www.tanea.gr

www.archive.gr

www.media.uoa.gr

www.guidance_europe.gr

www.creteinfo.gr

www.historical_museum.gr

www.stigmes.gr

